

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (165) сентябрь – октябрь 2012

Учредительле –

КЪМР-ни СМИ жаны бла къырал комитети эм
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додулары Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюнню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2012

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫННЫ ЭСТЕТИКА КЁЗ КЪАРАМЫНЫ ЮСЮНДЕН

Къулийланы Къайсын Шимал Кавказны поэзиясын дуня литератураны төрүне чыгарган поэтди. Аны бла байламлы малкбар халккны сёз искусствосу, жангы къууатлы болуп, аз санлы миллетге улуу, фахмулу миллет деп айтдырганды.

Къайсынны поэзиясын битеудуниялыкь литератураны кёгюнде тейри къылычха ушатхан шартла кёпдюле – табийгъатдан, халкдан келген фахмусу башчылары болуп. Алай эстетика кёз къарамыны, сайлауну кючу неден да бийикди.

Къайсынны эстетика кёз къарамыны юсюнден киши жазмаганды. Ол кеси да былайды деп кесаматларча, статьяларында анга энчи эс буруп кюрешмегенди. Поэтни эстетика сайлауну юсюнден жазаргъа

итинген поэзиясына къараргъа керекди, анга кёре айтылыргъа тийишлиди Къайсынны эстетика кёз къарамыны юсюнден илму сёз.

Алай поэтни «Терек да алай ёседи» («Так растёт и дерево») деген статья, очеркле жыйымдыгы бла байламлы Къулий улуну эстетика сайлауну ангылатырчады. Сёз ючюн, А.С. Пушкиннге жоралагъан «Эки ауаз» («Два голоса») деген статьясында «Поэзияны туудургъан жашау кертиликти, ниет тазалыкь, алайсыз поэзия деген сёз бошду. Жюрек ачыкьлыкь бла намысха сакьлыкь поэзиягъа да жол ачадыла» - деп жазганды Къайсын.

Ол энчиликке кёре Къулийланы Къайсын А.С. Пушкинни поэзиясына бийик багъа бичеди. Сёз искусствону баш борчларындан бири къууанчды, анга итинилюкдю, кюреш да аны ючюн селеймезге керекди. А.С. Пушкин къууанчны сайлагъан поэт эди, жюрюшо да анга кёре тири, женгил да болганды. Анга ол тирилик бла къууанч сезимни берген жашаугъа сюймеклиги бла ийнаныуу болгандыла дегенди Къайсын.

А.С. Пушкинни ол шартлары малкбар халккны закый поэти Къулий улуну кесине да тийишлидиле. Ол жангы жашауну сыйламаганды деп айталыкь туюнлюбюз. Алай насыихатны жолу бла узакь баралмазын да уста ангылагъанды. Жангы жашауну, жангы адамны кёргозторге керек эди. Къалай бла? Ол соруугъа жууапны Къайсын кёп излегенди. Халкь жырла жаш поэтге чыгармачылыкь кёзлеулден бири болгандыла. Алай, излеуну жолунда жетишимли болур ючюн, жашау сынау, жашауну диалектика бирликде кёре, ангылай билиу – Къайсында алыкьа ол шартла жокь эдиле. Бир тюрлю артыкьлыкь, душман да болмагъанча, жашау анга сыйдам жолча кёрюне эди. Поэт жашауну жаланда бир жанын - жарыкь жанын кёре эди. Жашауну

ол жарыкъ жанын шарт кѣргюзтюр ючюн, поэт аны озгъан заман бла тенгешдире, бир къауум назмуларын алай жазгъанды. Болсада поэт излеуден талмагъанды. Заманны адамын, аны сыфатын, илишанларын кѣргюзтюр амал излей, «Арбачы», «Къойчу», «Жылкычы» дегенча назмуларын жазгъанды. Малкъар поэзияда ала жангы сѣз эдиле.

Жаш поэт, къырал саясатны махтаудан азатланып, жашауну сейир шартларын, кишилик, жигитлик дегенча илишанларын сайлау этеди.

Къайсынны 30-чу жыллада жазылгъан назмуларында жашау, айтханыбызча, толу ачыкъланмай эсе да, ала чынтты поэзиялай къаллыкдыла, шатыкыкъларын тас этмей. Ала барысы да фахмулу поэтни къолу бла жазылгъандыла. Ол жаны бла Къайсын кимден да А. Пушкин бла М. Лермонтовха бек жууукъду.

Фахмуну жютюлюгю поэтни бийлеп тургъан къууанчлы сезимин окъуучусуна билдирерча кѣп амал излетгенди. Аны ючюн болур, поэт бир къауум назмуларында табийгъатны аламаг суратларын кѣргюзтеди, ала бла бирге уа поэзиясына табийгъат бла адамны байламлыкларын ачыкълагъан тема киреди.

«Табийгъат бла адам» – ол дуняа литератураны эрттегили уллу темаларындан бириди. Белгили орус поэтле адамны табийгъатны аллында къарыусуз, амалсыз кѣргюзте келгендиле. Сѣз ючюн, Тютчевни назмуларына къарасагъыз. Неда Къайсын кесине устазгъа сайлагъан поэтледен бирлери – Лермонтовну «Спеша на Север из далека» деген назмусун алыгъыз. Мында табийгъатны деулюгю, уллу кючю, адамны уа къарыусузлугъу шарт кѣрюнедиле. Энди жашауну жарыгъы табийгъат бла адамны байламлыкларына уллу тюрлениуле салгъанларын жаш поэт кимден да иги эслегенди. Аны назмуларында табийгъат кесине бойсундургъан, таулада жол ишлеген, къутургъан суулагъа бой салдыргъан жигер адамла ачыкъланадыла. Поэтни жорегин ала бийлейдиле, ала бла ёхтемленеди:

*Машина барад къысыр къая ичи бла,
Аны ишлегендиле таулула, – деп жазгъанды.*

1930 жыллада Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керим эстетика сайлау этип, поэзияны алача жангыртыргъа Шимал Кавказда хазна киши базынмагъанды. Сѣз ючюн, Къайсынны «Тау суучукъну жыры», «Эрттенлик къарчыкъ», «Эшекте минип баргъан жашчыкъны жырыгъы» дегенча назмуларын алыгъыз. Къулий улу сайлагъан табийгъат шартла, жашау болумла кѣзге артыкъ урунурча туююл эселе да, уллу поэзияны тиргизирге азлыкъ этмегендиле. Гитче, аз шартдан чынтты поэзиягъа атлам – жаш поэтни эстетика сайлауу да анга кѣре жангыргъанына шагъатды.

Миллет жашауну, миллет жашагъан къудуретни ёзеклерине эс буруп, ала бла байламлы лирика жигитни ич дуняасын ачыкълауда усталыкъ малкъар поэзияда угъай, Шимал Кавказны литератураларында да жангырады.

Ол жаны бла артыкъ да «Тау суучукъну жыры» махтаулуду. Аны окъугъанланы асламы, ол угъай, Къайсыннга жораланнган статьялада окъуна назмуну жаланда суучукъну зынгырдап къыстау саркъгъаны туудургъан

сунуп жазадыла. Алай назмуну борчу башхады – ол адамны бла табиьгъатны чынтты шуёхла болгъанларын, малкъар халкъны поэзиясы саясатдан азатлана башлагъанын кёргозтеди.

«Табийгъат бла адам» деген темагъа поэт къаллай жангы ангылау къошханын сезер ючюн, юлгюге «Эшикде къар жауады» деген эски халкъ жырны Къайсынны «Эртгенлик къарчыкъ» деген назмусу бла тенгледирге керекди. Эски халкъ жырны лирика жигити къарны жаугъанына терезеден мугурайып къарайды. Бичен, отун жокъ, суу келтирме къыйынды. Байгъа уа андан не – къарыны токъ, къайгъысы жокъ. Жаш поэтни лирика жигити уа табиьгъат болумну, сыйлы къонакъныча, аллына чыгъады.

Алай бла, Къайсын нени юсюнден назму жазса да, ол аны жашауну къууанчын, къудуретин, миллетни энчилигин ачыкъларгъа бойсундурады.

Болсада Къулий улу жетишимлери бла тынчаймагъанды. Сынау устагыгъы ёсе баргъаны къадар, жашауну кенг эм терен ачыкъларгъа итингенди. Аны ючюн а лириканы чегин бузуп, лирика-эпикалы чыгъармалагъа кёчерге керек эди. Алайсыз поэтни ауазы халкъыны ауазыча эшитилмез эди. Къайсынны ал назмуларында окъуна эпосну шартлары эслендиле. Ол жашауну жалаанда ёз атындан ачыкълау бла чекленмей башхаланы атындан, аланы сыфатларын, ич сезимлерин ачыкълаугъа эс буруп эртте башлагъанды. Поэтни жашау кертиликни жолуна чыкъгъанын белгилеген шартладан бири «Кюн кюйдюрген къолла» деген назмуду. Бу назмуда белгиленген ызланы поэт «Къоншуларым» деген назму къауум бла да айнытып, лирика бла эпосну бирликлерини бийик даражасына жетгенди. Ол эстетика сайлауну байлыгыны шарты эди. Гитче халкъны поэзиясын уллу, кенг жолгъа чыкъгъанын белгилеген шарт эди.

Малкъар халкъны эстетика сайлауну жангыртып, анга кёре поэзиясын да кенг жолгъа чыгъаргъан Мёчюланы Кязим, Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим эдиле. Отарланы Керим, къадары тынч болмаса да, литературабызгъа, жашаубузгъа, халкъына, дуниягъа терен сюймеклигин, жарыкъ ауазын, таза ниетлигин келтирген поэтди.

Керим 1930 жыллада орус поэтлени төрелерине эс бурмагъанды неда къыралны саясатын сансыз этгенди дерге жарамаз. Алай биз бюгюнледе аны поэзиясына багъа биче, класс чюйреликге, душманлагъа жораланган назмуларын да унутмайбыз. Болсада 1930 жылланы экинчи жарымында Отар улу ариулукъну белгилеген шартланы сайлау этип, лирика (ачыкълау) урукъну илишанлары аны фахму энчилиги бла тынгылы келишгенлерин кёргозтгенди.

Анга кёре поэтни туугъан жерине, аны табиьгъатына кёзбаусуз сюймеклиги бла кёз къарамыны жютюлюгю лирикасына энчи бет алдыргъандыла:

Тау жоллада, омакъ кызча, келеди жаз, –

деп жазады ол назмуларыны биринде.

Неда:

*Жаухар минчакъ тизиулеча,
Келирле жаз зурнукла.*

Жюреги жерин, халкъын кюсей турмаса эди, поэт назмуларын, кюн тажкълача, жюрекни жылтытхан тизгинледен согъалмаз эди. Таза суймеклиги, анга туугъан журтуну шош макъамын, халкъыны жырын ангыларгъа дайым болушханлай келгенди. Алай суймеклигин ангылатыр, окъуучусун анга ийнандырырча фахму кёплеге берилмегенди. Фахму бла суймеклик Отар улуну лирикасыны эки къанаты эселе, халкъы бла табиийгъат – жюрегидиле, эстетика сайлаууду. Аны ючюн болур, поэт бла табиийгъат бири бирини тиллерин ангылайдыла – экисини да арасында жашырын сёз жокъду. Поэт анга, керти шуёхунача, ийнаныулу къарайды – тау аязчыкъгъа кёлюнде багъалы сёзюн, сезимин ышанып, суйген къызына келечиге жибереди. Тау аяз а, аны башын шош сылайды, татлы жукъусундан уятады. Андан да татлы затланы юсюнден шыбырдайды, нохтабаугъа тийишли хапарла айтады.

Туугъан жерине суймеклик адамны кёзюн жютю этеди, бирсиле кёралмагъан, эслеялмагъан шартланы эслетеди. Поэтге «поэт» деп да аны ючюн айтылады. Сёз ючюн, Къайсын ал атламларында окъуна уллу искусствогъа тийишли назмула жазып, окъуучусун жангы умутха учундургъанды. Жаш назмучуну поэзия дунясы ариулукъдан бай, жарыкъ эди да, ол жашауну бютюн жарыгъын, къудуретни кенгин, адамны игисин кюсетгенди.

А.С. Пушкинни бла Къулийланы Къайсынны кёп илишанла бирикдиредиле. «Пушкинни жашаугъа суймеклиги бла ийнаныуу аны келлик жарыкъ кюнлерине ийнаныуу бла байламлы эди», – деп жазады Къайсын. Уллу орус поэт «никотайлагъа, бенкендофлагъа» ийнанмай эди, аланы ёмюрлери къысхады, халкъны эслилиги, итиниулгою, огъурлулугъу бла кишилиги, насыпха ийнаныуу – ёмюрлюкдюле деген оюму Къулий улуну да ёхтемлендиргенди (К. Кулиев «Так растёт и дерево», М., Современник, 1975, стр. 22).

Ол тюрлю фикирни, кёз къарамны юсюнден Къулийланы Къайсын да кёп сагъыш этип, анга тынгылы назмула жоралагъанды. Сёз ючюн, «Бюгюн назмум», «Мен билеме», «Керим Отаровха», «Поэтле» дегенча назмулары искусствону юсюнден сагъышларыдыла. Аланы окъуй, биз поэт Ата журтунан адамлыкъ борчуна къалай къарагъанын ангылайбыз.

Таукелликни, жашаугъа суймекликни ачыкълауну искусствону баш борчларындан бирине санайды Къайсын. Алай жашауну жаланда айбат жанын кёргозтюп чеклениуню да унамайды. Насыпны татыуун ангылар ючюн, аны биргесине палах да жюрюгенин билирге керекди. Хорлау къаллай къыйынлыкъ бла келгенин кёралмагъан анга къууаналлыкъ да туююлдю. Поэт кесини адамлыкъ борчун жашау кертиликни кем, эниш этмей, къарагъа – къара, акъгъа – акъ дей билиуде кёреди. Сагъыннганыбызча, Мицкевични: «Жашау къалай эсе да, жыр да аллай болсун деген сёзлерин бек сюеме», – деп да ол андан айтханды.

Уруш халкълагъа келтирген къыйынлыкъ, ол тёкген къан поэтни жарсыулу, къайгъылы этгенди. Алай Къайсын, сен къайгъылы ишлеге асыры кёп жер бересе дерик тырманчыла да табыллыклары урта билгенди. Болсада чынтты эрлик, кишилик омакълыкъны излемейди. Поэтни ангыламында жашауну керексиз сыйдам этип кёргозтюу, аны кем, жарлы этгенге тенгди. Адамны юсюнден толу хапар ачыкъламасаг – ол къарыусузду деген магъананы тутады. Андан болур, Къайсын урушну ал жылларында къызыл къаннга

боялып баргъан эрликни кѳргюзтгенди. Жолну сыйдамын, тынчлыгъын изле-
генлени кѳрюп болмаулугъуну юсюнден ол «Мен билеме» деген назмусунда
жашырмай айтханды.

Болсада уруш жыллада поэзия миллет энчиликлерине кѳре айнырдан
алгъа, бир жазыу хатха бойсунуп, душманнга налат сѳзлерин алай айтханды.
Анга кѳре жазычуланы эстетика сайлаулары да бир эди: Ата журтлары-
на сыймеклик бла сакълыкъ, душманнга къажалуукъ. Поэтле ачыкъ сѳзю
сайлап, аны болушлугъу бла немец уучлаучуланы жашау жолларын юзерге
чакъыра эдиле. Юлгюге «Аны ѳлтюр», «Атака» (Константин Симонов), «Ур
душманны» (Вера Инбер), «Атаканы аллында» (Биз ант эте эдик) (Отарланы
К.), «Ант», «Эшитигиз, таулула» (Къулийланы Къ.), «Уу жилияны эзерге»
(Гурттуланы Б.) д.а.к.

Ата журт урушну ал заманында совет халкъланы ниетлери бир эди, анга
кѳре поэтлени жазгъан назмуларыны энчиликлери жокъдула. Сѳз ючюн, фа-
шистлени бетлерин ачыкъларгъа жораланган назмуланы атларын алайыкъ:
«Не тюшгенди уу жилияны эсине» (Будайланы А.), «Кѳтюрюлгенди совет
халкъ уу жилияны башын эзерге (Залийханланы Ж.), «Жерибизге къара уу
жилян кирди» (Гурттуланы Б.).

Жазычула, поэтле да 1920-1930 жылладача, фольклорну тѳрелери бла
хайырлана, кеслерини, халкъланы да жюреклерин чѳкдюрюрча, табалгъан
осал сѳзлерине кѳре къурагъандыла чыгъармаларын: Немецилле – «гитлерчи
сылыкъ башкесле», «хуппегиден кѳпген лохбайла», «жийиргенчли лохбай-
ла», «жийиргенчли уутиш маскеле», «тонгуз жухлула», «аракъыдан кѳпген
къутургъан итле», «сылхыр харамла», «начасла», «обур къуртхала». Анга
кѳре, душман бла юрешген совет халкъ – пелиуанды, залимди, уллуду, хор-
лаулуду. Ол «душманнга ач ауруу тийдирирча батырды, кючлюдю», «анга
къан сийдирирчады», «жерге кѳмюрча, батырды».

Гуртуланы Бертни 1941 жылда жазылгъан «уу жилияны эзерге» деген на-
змусунда душман «къан тырнакълы, кир гаялы, кеф мыйылы, кеф мыйылы,
къан жухлу, харам къанлыды».

Кациланы Хабуну «Халкъыма» деген чыгъармасында душман «мачала
кибик», «битли фашистле», «ит жюреклиледиле». Залийхан улуну «Уруш
жылларында» немецилле – «адам къандан тоймагъан жилиян, уручула, ит фа-
шистле, тонгуз гумхотлула».

Къыйын кюнле поэтледен ачыкъ, жютю публицистика жютюлюкню из-
легендиле. Публицистиканы болушлугъу бла ачыкъланган ниет, жюрек
жарсыу, халкъ ючюн жанын-къанын аямазгъа хазырлыкъны билдириу – была
барысы да Къайсынны («Палах келген сагъатда», «Поэтни налаты») дегенча
назмуларыны энчи шартларыдыла.

Алагъа ушагъан назмула къуралыу жаны бла экиге бѳлюнедиле. Бирин-
чи кесегинде поэт уруш кюйдюрген, ойгъан табийгъатны, жашауну суратын
бере эсе, экинчисинде кѳрген затлары къозгъагъан жарсыуну, сезимни ачыкъ-
лайды. Сѳз ючюн, «Палах келген сагъатда» деген назмуну ал бѳлюмю
«кюйген элле, уруш жели сууутхан ожакъла» дегенча кѳз кѳрлюк шартладан
къуралып, палахны толу суратын береди, экинчи бѳлюмюнде уа поэтни
уруш кюйсюзлюгю къозгъагъан сезимлери, жюрек сѳзю ачыкъланады:

*Туугъан жерим! Къаным -жаным да сенид,
Эмюрге сени жашынгма, поэтинг.*

Бийик ауазлы, ачыкъ сѣзлю назмуларында поэт шуѣхуна, тенгине да, Ата журтуна, жерине халкъына айланып сѣлешеди («Сюйген халкъым, сюйген жерим...»). Алай ол тюрлю суратлау публицистиканы борчу, мураты эсе да, хар заманда бирча тийюлдю. Бир-бирде ала назмугъа жумушакъ ауаз, мудах, жарсыулу макъам береди («Жерим, санга къууана ъсгенме мен, бюгюн бу-шууунга кюеме мен»). Башха назмуда уа ол ыз, амал поэтни эркин ауаз бла сѣлешгенин билдиреди.

Къайсынны ачыкъ сѣзлю назмулары Ата журтну, халкъыны, сыйлы жерини аллында жашы ант этген, жюрек инжилиуюн, сиймеклигин, ачыуун, сагъышларын да билдирген халда алай жазылгъандыла. Поэт хар жюрек уруун, сезим шартын жашырмай, ачыкъ сѣз бла айтады. Болсада поэтни аллай назмулары бизге бир заманда да «жалангач» назмулача эшитилмегендиле: аны сылтау авторну сезимлери бла аланы къозгъагъан жашау болумланы байламлыкъда суратланганларыды. Юлгюге, «Поэтни налаты» деген назмуну алайыкъ. Ол ачыкъ сѣзлюдо. Алай назмугъа лирика жигит кѣре келген жашау шартла («Сюйючем ариу ийисин садланы», «Кюйген садлагъа кѣп къарагъанма»), эркин къошулгъанлары бла байламлы поэтни сѣзлери, ауазы лирика жумушакълыгъын тас этмейдиле.

***

Урушну жылларында айныгъан Арисейни халкъларыны поэзияларыны эстетика сайлау Ата журтлары, туугъан жерлери болгъанды. Кертиди, не заманда да жазычула чыгъармачылыкъ ишлеринден Ата журтларын кери этмегендиле, не заманда да ол бек къыйматлы эстетика сайлаулары болуп тургъанды. Алай аны азатлыгъына къоркъуу, къыйынлыкъ келсе, анга сакълыкъ бла сиймеклик ъсюп, сѣз искусствону жюрюшюн, суратлау-ачыкълау энчилигин да толусунлай белгилейди. Аны айтханыбыз – Ата журт урушну жылларында туугъан жерине терен сиймеклигин ачыкъларгъа, аны юсюнден жазаргъа итинмеген поэт тапхан къыйынды. Къайсынны лирикасы да туугъан жерине къызыу сиймекликни, анга табыныууну лирикасыды. «Эгечиме», «Жерим», «Алтын угъай – жерим манга», «Сени письмоларынг», «Биз атакадан сора» деген эм башха назмула поэтни жюрек жарсыуун, сезимлерин, жерине термилиуюн, аны ючюн тынгысызлыгъын, бийик ъхтемлигин – барысын да бирча сылтаусуз, толу ачыкълайдыла. Аланы къозгъагъан, туудургъан, узакъда къалгъан ата-аналаны, къарындашлары-эгечлени жери – жазычуну бешигиди. Къанлы сермеш поэтке «Ата журт» деген сѣзю магъанасын алгъындан эсе терен ангълатханды, бютюн жууукъ этгенди. Ата журтунгу багъалау – аны хар ташын, терек бутагъын, топуракъ тугулун багъалай билиудю. Ол себепден поэт туугъан жерини юсюнден жаза туруп, бек алгъа Чегем черекни жагъасында ъсген алма терекни, Чегем элни арба жолларыны, тауда кийик ызланы юсюнден жазады. Туугъан жер – ол поэт

сабийлигинде чабып айланган жерлеридиле, халкъ жырны биринчи эшитген ата юйюдо, таулу жашчыкъла жалан аякъ этип чапхан элиди. «Ата журт» деген сёзню магъанасын поэзиясында шарт кёргюзтюр ючюн Къайсын кеси сынагъан кёп тюрлю болумланы суратларын эсгериулеринде бирикдиреди:

*Кавказ! Жатханма къургъакъ дорбунунда,
Башымы къая гыйысына салып,
Сюелгенме ёрюшлю сыртларынгда,
Жабышмакъ къойчу таякъгъа таянып.*

Авторну туугъан жерине жораланган назмулары, башында айтханыбызча, кёп тюрлю сезимле бла байламлыдыла. Алай поэт энди аланы ачыкъ сёз бла билдирмей, озгъан кюнлени, жеринде ахлулары бла мамыр жашауну, тау табиыйгъатны эсине тюшюреди. Ала поэтни ачыкъ айтырын кем этмейдиле. Окъуучулагъа унутулмазлыкъ сураг, кёз кёрюрча энчи белги да береди. Ол угъай, кёз кёралмай, адам жаланда эсине келтираллыкъ болумланы окъуна поэт шартсыз къоймайды. «Чегемни башында чууакъ кёкча, тазадыла айтханларын», неда: «Ол ийнаныу тешилгенди, солдат шинелча, окъла бла».

Бир-бир назмуларын а поэт озгъан мамыр кюнлени илишанларын, жюрегине жууукъ суратланы тизе, алай къурайды. Ол назмула «Туугъан жер», «Ата журт» деген ангыламланы толу эм шарт эте, поэтни тынгысызлыгъын, соймеклигин, мамыр кюнлеге термилиуюн кёргюзтедиле.

1941 жылда Уллу Ата журт уруш башланганда, Шимал Кавказны литератураларыны, малкъар литература да ичлеринде болуп, эстетика сайлаулары олсагъат тюрленгенлери белгилиди: аны юсюнден айтылгъан да этгенди. Ата журтха соймеклик, халкъланы къарындаш бирликлерине сакълыкъ башха темаланы азайтып, сёз искусствону ауазын, сыфатла къауумун да бойсундурадыла. Кертиди, Ата журтха, туугъан жерге соймеклик не заманда да литератураланы бетлерин жарытхан тема эди. Алай энди ол къайсы жазыучуну да инсан борчуду. «Ата журт», «туугъан жерим», «миллетим», «халкъым» деген сёзле къайсы поэтни, жазыучуну да тил тюбюнден, анга кёре уа чыгъармаларындан кетмейдиле (1. Толгъурланы 3. Малкъар литература. – Нальчик, 2000, 79-80 бетле).

Орус, къазах, къабартлы, малкъар литературала да башха тыйюлдо. Уруш бара баргъанда, ол сёзлени магъаналары да тюрленген эди. Ал заманда Ата журт деген сёз асыры кенг магъаналы эди, шартлыгъы, чеги болмагъан. Жазыучула да аны къорууларгъа чакъыра эдиле. Алай туугъан жер не уллу эсе да, ол кимге да бешиги тебиретилген босагъадан, туугъан ташындан, жаяу жолчугъундан башланады. Ата журтха соймеклик – ол аны жашил тешлерине, аулакларына, аулакда, дуппурда ёсген терекге соймекликди. Терекни, сыртны-тешню, жангыз сюелген мекамны къорууламайма демеклик керексиз омакъ сёздю. Нек дегенде душман ауанасында олтургъан терек, таш да туугъан жерден къорап, халкъны жюрек ырахатлыгъы сыйырылады. Палах, ёлюм да от жагъанга, сабийлеринге анга кёре жууукълаша келедиле. Ата журт бла байламлы сансыз этиллик гитче шарт жокъду – таш тюбюнден чыкъгъан шаудандан башлап, череклеге дери. Къыралны аскер-

чилери, аны ангылап, жан-къан да берген эселе, аланы ол сиймекликлерин айнытыуда литератураны магъанасы уллу болгъанды.

Малкъар халкъны поэзиясы да, уллу орус поэзия бла тенг, совет аскерчини от жагъасы оюпду деп ойретгенди. Аны къююп къачхан аскерчи душманына болушады. Ол аскерчини жашагъан ююю кибикди, туугъан жериди. «Ата журт» деген ангылам бла хар юйню, ташны, терекни, тенгизни, гитче тау суучукъну да байламлыклары Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керимни поэзиялары тынгылы ачыклагъандыла.

Уруш жыллада заманны тарых энчилиги Ата журтну азатлагъын къоруулау бла байламлы эди да малкъар литература ол тарыхны суратлау сѣзну кючю бла толу кѣргюзтеди. Аны айтханыбыз – совет къыраллыкъны халкъларыны тарыхына миллет энчилиги жокъ эди. Миллетле барысы да бир ниетли болуп, къыралны уруш жыллада къуралгъан жангы тарыхдан узакъ кетмегендиле, нек дегенде – ол кишилик бла къарындашлыкъны тарыхы эди. Малкъар литератураны сыйлы эстетика сайлаулары.

Алай 1944 жылны март айындан сора урушну бла малкъарны темалары миллетни сѣз искусствосунда, тап, бюгюннге дери жазычуланы сагъышландыргъанлай тура эселе да, аланы эстетика сайлаулары башха бет алмай сакъланырыкъ туююл эди. Эстетика сайлау тарыхны жюрюшю бла байламлыды. Анга кѣре уа эстетика сайлау да тарыхны энчилигин белгилеген магъаналы ниет ырысхыды, жашаугъа кѣз къарамды.

Айтханыбызча, 1944 жылда малкъар халкъны тарыхы тюрленип, аны эстетика сайлауна заранлыкъ этгенди. Туугъан жери, жазыуу, маданияты сыйырылса, Ата журт урушда кишилик бла айтылгъан миллетни къырал саясат сатхычлагъа къошса, ол саясатха аны ийнаныуу сакъланырыкъмы эди?

Болсада къырал саясат бизге артыкълыкъ этди деп, миллет, анга кѣлкълалдысын билдирип, дертленмегенди. Артыкълыкъ бла зорлукъну сылтауун ангылаялмай, миллетни келчилери тарыгъыу, жилию-сарнау жырла этгенден озмагъандыла. Орта Азиягъа кѣчюрюлген поэтлени асламы, 1930 жыллада тохташхан жазыуу тѣрелеге къайтып, партиягъа махтау берип, биягъы миллетни озгъан заманын сѣгерге итингендиле. Аны белгилегенибиз 1940 жыллада малкъар халкъны «менсилиги» ъсген угъай, бютюн эниш болгъаны кертиди.

Азбыз, мадарсызбыз, окуусуз-билимсизбиз, бизге мадар-къадар этдирип жашатхан партияды, орус халкъды деген оюм Шимал Кавказны литератураларына сингип, миллетибизни эсин кем этип кѣргюзтгендиле. Керти, былайда биз, кѣчюнчюлюкте жазылгъан назмуланы юслеринден айта, Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керимни чыгъармачылыкъ ишлерин унутургъа керек туююлбюз. Экиси да орус халкъны поэтлери Н. Тихонов, М. Исаковский, А. Сурков, А. Твардовский, К. Симонов эм ала кибик махтаулула бла тенг атлагъан жазычула эдиле. Уллу Ата журт уруш, хорлауу къууанчы, жангыдан уруш къоркъуу, дунияны мамыр жашауу ючюн кюреш – быллай темала эдиле урушдан сора онжыллыкъда айныгъан совет къыраллыкъны литератураларын жарсытханла. Къайсын бла Керим да аладан азат туююл эдиле.

Алай, совет къыраллыкъны тарыхыны ол бѣлюмюн малкъар халкъны жазычулары эсден кетермеген эселе да, ъз миллетлерини тарыхлары

малтанганын, анга кёре тарых жашаулары белгисиз болуп кьалгъанын унутмагъандыла. Бютонда Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керим. «Ажашхан мараучулагъа» деген назмусунда Къайсын былай жазады:

*Кётюрюп, къан боягъан байракълай,
Сизни жырчыгъыз болама,
Ёшонюмю окъ тешип тургъанлай,
Жырны жукълатмай барама.
(Фрунзе, 1946 ж.)*

«Ёшонюмю окъ тешип тургъанлай» деген сёзле жаланда Къулий ууну лирика жигитини жүрек жарасыны белгиси тойюлдю. Миллетни хар келечисини жүрек жарасыны белгисиди ол.

Малкъар халкъ «кече туманда баргъанча» жашауу алай эди. Адет-тёресин, намысын сакълар ючюн, анга уллу тёзюмлюк бла кишилик керек эдиле. Аны бла байламлы 1940 жыллада Къулийланы Къайсын жигитлик бла кишиликни эстетика сайлау этип, аны жырчысы болады:

*Бата туруп кеме тенгизге,
Юллени ичгенин кьоймагъан,
Жеринден да кьымылдамагъан,
Аллай беклик кьолундан келген
Капитан! Мен сени ёмюрге
Сюйгенме. Турабыз биз бирге.
(1947 ж.)*

Урушдан сора онжыллыкъда совет кьыралны тарых жүрюшюн, аны халкъларыны кьууанчларын, жарсыуларын да, эл мүлкде, кьурулуш ишледе да жигерликлерин Къайсын кесини поэзиясында толу ачыкълагъан поэтледенди. Айта келгенибизча, ол шартла уллу кьыралны тарых илишанлары эдиле. Малкъар халкъ 1940 жыллада урунуу бла атын махтау бла айтдыргъанды.

Болсада аны тарых жолу энчи эди. Тюзюн айтханда уа, кьыралны саясаты жолун сыйырып, орта Азияны республикаларына чачылгъан халкъ. Миллетни ол кьадарын Къайсынны балладаларын окъугъан толу ангылап, тарых жоллары сыйырылгъан миллет ажашмай, кьыйынлыкълада бюгюлмей жашагъанына ыспас этерикди.

*Тёрт атлы баралла жолда. Кече кьарангы,
Жаун бухчакъданча кьуя. Жолда тёрт атлы.*

Неда:

*Белимден,
Белимден кьаты тут,
Бизни кьуууп келелле!
Жетселе,
Кече къан тёгюлор.*

Жолсуз инсанла, атлыла, жолда аякълары тайып жыгъылганла, алай, кеслерин хорлатмай, ажашмай, муратларына жетгенле – Къулий ууну 1940 жыллада къуралган поэзиясыны жигитлеридиле – тарыхлары сыйырылган малкъар халкъны къадарын ангылатхан.

Урушдан сора онжыллыкъ совет къыраллыкъны саясат жаны бла къыйын заманы эди – акъ бети, къара бети да болган. Сѣз искусство тарыхны кюйсюз атламларыны юслеринден жазаргъа, фикирин ачыкъларгъа хазна базынмагъанды, бир Къайсынны айтмасакъ. Тюзюн белгилегенде уа, совет халкъланы поэзияларында Къулий улуча поэтле кишилиик эталмагъандыла: аны чыгъармачылыгъы бла байламлы биз бюгюнледе, жалаңда Шимал Кавказлы миллетлени угъай, битеу да совет къыраллыкъны тарыхыны акъ, къара бетлерин да ангылайбыз.

***

Айтыла, жазыла да келгенича, 1956 жылдан сора совет къыралны саясат, ниет жашауу жумшагъаны бла байламлы миллет литературала, эс табып, азат жолгъа чыгъадыла. Жазычулагъа ол азатлыкъ къыралны жангыргъан тарыхына кѣре келгени белгиледи. Андан айтылады: литература тарыхны къатламайды, алай жангыргъан тарых сѣз искусствону да жангыртып, илхамлы этеди деп.

1957-1960 жыллада малкъар халкъны маданият жашауу аякълана-тириле башлап, орус халкъны литературасы сайлагъан кенг жолну ол да сайлайды. Коммунист партияны съездинде айтылган кемчиликле – социализмни жашауу жорукълары бузулганлары, адамла керексиз терсленип, тутмакъла этилгенлери, Шимал Кавказны халкълары туугъан жерлеринден къысталганлары, эл мюлкде, къурулуш ишледе терсликле – была барысы да энди къыралны тарых жюрюшюн торлендирип, литературалагъа да иги жанына торленирча онг бередила.

1958-1960 жыллада малкъар тилде кѣп суратлау китапла басмалангандыла – акъ, къара сѣз бла жазылганла. Аланы асламы 1930 жылланы ахырында жазылып, басмаланмай къалганла эдиле. Анга кѣре суратлау-ачыкълау жаны бла жангы жетишимли эдиле дерча туюндюле. Тап, 1960 жыллада жазылган чыгъармаланы эсге тюшюрсек да, поэтлени асламы махтаугъа алданып, прозачыла уа къара бла акъ бояуладан азатланмагъан эдиле. Юлгюге Гуртуланы Бертни «Адилгерий» деген повестин, Кациланы Хабуну «Тамата», Шауланы Миналданны «Мурат», Этезланы Омарны «Тарда» деген романларын алыгъыз.

Поэзияны проза бла тенгледиргенде, ол андан эсе жетишимли эди дерге тийишлиди. Бютюнда Къулийланы Къайсынны «Жаралы таш», «Юйге да игилик», «Чумла къызарадыла», Отарланы Керимни «Сагъышла», «Танг жулдузум» деген назму китапларын эсге тюшюрсек.

Не заманда да Къайсынны эстетика сайлауларындан бири туугъан жери эди, Ата журтуна суймеклиги эди. Энди 1957-1958 жыллада анга къайтып, тансыкълыгъын алырча болганда, суймеклиги бютюн жангырып, туугъан

жерини юсюнден шукур этген поэзиясын кьанатландырганды. 1960 жыллада малкьар халкьны поэтлери ол хатны сайлап, кьууанчлы эм коммунист партиягъа махтау берген назмуланы ал сатыргъа чыгъарып, жазыучулукь ишлерин алай кьурагъандыла. Сагъынылгъан жылла берген азатлыкь бла малкьар халкь сынагъан артыкьлыкьны кюйсюз бетин ачыкьлап, аны сылтауун ангыларгъа итинип, кёп тынгылы чыгъармала да жазылгъандыла. Сёз ючюн, Кьулийланы Къайсынны «Бирликде тирлик», «Осуят», Макьыланы Сафарны «Онюч», Зумакулланы Танзиляны «Адамны туугъан жерине термилиую» дегенча поэмала.

1956 жылдан сора литературалагъа келген азатлыкь Кьулийланы Къайсынны эстетика сайлауун бютюн тынгылы этгенди. Поэт орус поэтлени А.Пушкинни, М.Лермонтовну, Ф.Тютчевни, А.Блокну чыгъармаларын жангыдан окьуп, эстетика кёз кьарамы аланы эстетика кёз кьарамларына жууукь болгъанын, энчилигин да ангылагъанын 1970 жыллада «Так растёт и дерево» («Терек да алай ёседи») деген китабында ачыкьлагъанды. «Тютчевни дерслери» деп андан жазгъанды. «Уллу Ата журт урушха кете, бир кьауум китапла бла бек суйген поэтим Ф.Тютчевни китабын алгъан эдим. Ол жыллада аны поэзиясыны сайламаларын мен кёлден биле эдим», - деп жазады Къайсын (К. Кулиев. «Так растёт и дерево», М., 1975, стр.93).

Сёз ючюн, Кьулий улу урушдан сора он жылны ичинде жазгъан лирика чыгъармаларында табийгъат уллу жерни алады. Анга жораланган назмуларыны бир кьауумларына адамны жюрек шургусун ачыкьларгъа бойсунган сурат, башхаларына уа философия лирика неда табийгъатны ариулугъун ачыкьларгъа бойсунган назмула дерге керекди.

Кьулий улуну табийгъат лирикасы дуняны айтхылыкь поэтлерини поэзиялары бла байламлыды. Аны назму жазыу ызы Гётени, Лермонтовну, артыкьда Тютчевну жазыу ызларына жууукьду.

Тютчев бла Къайсынны лирикаларыны жууукьлукьлары эки поэтни да табийгъатны ангылауларында, суратлауларында бирлик болгъаны бла байламлыды. Лермонтовча, Тютчевча, Кьулий улу да, табийгъатха эсли затхача кьарайды, анга адамгъа сёлешгенча, алай жазады. Поэтни «Ай бла сёлешу», «Жулдузла бла сёлешу», «Туугъан жер бла сёлешу» деген назмулары эм башха кёп чыгъармалары анга толу шагъатлыкь этедиле. Кьулий улуну табийгъат бла байламлы лирикасын, ол жаны бла Тютчевни поэзиясы бла жууукьлашдырады. Тютчевни поэзиясын тинтген алимле сыфатла, эпитетле эм башха сёзле кьатланып айтылгъанларына эс бургъандыла. Къайсында да ол шарт тюбейди. Сёз ючюн: «Кёзлерим чууакьдан толу болуп», «Жаз энтта келир да, мен эшитирме», «Танг гокка ханс ийисден толуп», «Ол кырдык ийисден, кьанатлы жырындан энтта да толду», «Ахшам кьарангы келгенди таулагъа», «Сютден толу желини», «Энтта кырдык чагъады жол жанында» дегенча сыфатланы, тизгинлени юлгюге айтыргъа боллукьду.

Поэт жауун, кырдык, тау жулдузла, ётмек, жаз башы деген сыфатланы сайлап, терк-терк кьайтарыды. Болсада, ала Кьулий улуну поэзиясын, бузгъан угъай, аны айырмалы, бютюн шатык этедиле.

Тютчев табийгъатны адамны жашауу бла байламлы этерге ёч болгъанды. Алай адам терк бузулады, онгады, онгса уа, табийгъатча жангырмайды

деген оюм аны тынгысыз, мудах этгенди. «Сагъыш этип, жангызлай олтура-ма» деген назмусунда былай жазады: «...Адам терк, бек терк тюгенди – не мадар. Битим – угъай, чапыракъ да туюноддю – жангы жаз башында, жайда жангырыргъа. Табийгъатда хар зат да жангырыр, жашнар, гюлле чагъарла, терекле да алай, мени къууатым, жарлы къууатым, энди санга айныу, жашнау да жокъ...».

Къайсынны бир къауум назмуларында да аллай мудахлыкъ эсленеди. Табийгъат болумла бир бирлерин алышындыргъанларын кѣргюзте, поэт жашауунда жангырылулукъ болмазыны юсюнден мудах ауаз бла айтады:

*Жаз энтта келир да, мен да эшитирме
Къанатлыланы жырларын,
Алай къатланмазла, мен билеме,
Ол алгъын баргъан жолларым...*

Болсада Къайсынны лирикасында аллай назмула аздыла. Адамны жашаууну къысхалыгъыны юсюнден сагъышха, ёлюм келмей къалмазлыгъыны юсюнден Тютчевну жарсыуна Къайсын хорлатмайды. Ол кесини табийгъат бла байламлыгъыны юсюнден жазады. Жашау бла ёлюм бир бирлерин алышындырмай табийгъат, жашау да айнымазын уста биледи. Адамны кете баргъан жашауна, жашлыгъына, къатланмазлыкъ сабийлигине жарсыгъанын поэт букъдурмайды:

*Энди темирчи къолда дугъумла
Бла бетими боямам,
Энди Бедикде айланч жол бла
Мен эшекге минип бармам.*

Озгъан жашлыкъгъа жарсый, поэт алгъын жашауу бла байламлы болгъан, жюрегине жууукъ шартланы эсине тюшюре, аланы сыфатларын къурап, алай жазады. «Ай бла сѣлешу» деген назмусуну суратлау кючю уллуду. Аны хар тѣрт тизгини айгъа къарап айтылгъан жылы сѣзлери бла башланады:

*Ай, эсингдемиди:
мен жаш заманымда...*

Неда:

*Ай, эсингдемиди:
мен бек алгъа...*

Алай къатланып айтылгъан тизгинле назмугъа ариу, жумушакъ макъам бере, поэтни ауазын мудах, жарсыулу да этедиле. Болсада Къайсын окъуучуну мудах этейим неда заманны кюйсюзлюгюн кѣргюзтейим деген муратда туюноддю. Туугъан жерини ариулугъу бла ёхтемлене, ол ариулукъ атасын, анасын къууандыргъанын, дунягъа энди келликлени къууандыргъанлай турлугъун да биледи. Кесини сезимин ачыкълап, аны окъуучугъа жетдире

билгени бла Къайсын, баям, дуняны бек махтаулу поэтлеринден бириди. Дуняны улуу поэзиясы табийгъатны ариулугъун кѣргюзтген кѣп усталаны биледи. Къулий улу аладанды.

«Ай бла сѣлешу» деген назмугъа къайтып къарасакъ, жиклери эм сыфатлары эстетика сайлауну байлыгына шагъатдыла. Поэт ариулукъ ёчолмегенин кѣргюзтеди. Авторну аллай фикири, жашау шартланы, ёзеклени болушлукълары бла ачыкъланады. Сѣз ючюн, «ай бусагъатда да, Пушкинни заманындача, жарыгъанлай турады», «аны жарыгъы не заманда да аламагъды». Поэт, муратына жетер ючюн, ай юйлени башларын, арбазда ёгнозну мюйюзлерин жарыгъанын кѣргюзтеди. Ызы бла жолда атланы жалкъаларын жарыгъанына эс бурады. Ол къыз бла солугъан кезиунде да къызны чач эшмелерин кюмюшча жылтыратханды. Айны жарыгъы поэтни Перекоп ючюн сермешледе жоулгъан шуёху Арсенини бетин да жарыгъанды. Аны жарыгъында адамла кюз артында тирликлерин жыйгъандыла, ташыгъандыла. Ол илишанла, барысы да бирге жыйылып, бир сыфатны къурайдыла, поэт иги билген жамауат жашауну ачыкълайдыла, туугъан жерини суратын кѣргюзтедиле.

Адамны табийгъат бла байламлыгъын Къайсын 1930 жыллада къурагъан лирикасында да ачыкълагъанды. Урушдан сора он жылны ичинде чыгъармаларында уа ол байламлыкъ бютюнда терен магъаналы болгъанды. Урушха дери лирикасында поэтни жюрек жарсыу, къууанчын да сейирсиниюу хорлагъанды. Энди уа, айтхылыкъ жазычуланы төрелерине таяна, фахмусун айныта, поэт кесини устазлары бла даулашады.

Къулий улуну поэзиясында табийгъат адамны огъурлу, ариу межамды, аны къууанчыны эм ариулугъуну жашау шауданыды.

«Жауун билмей тургъанлай жетеди» деген назмусунда, сѣз ючюн, поэт жауунга кесини эрттегили тенгинеча къууанады. Жюреги кѣтюрюлюп, ол былай айтады:

*Кеннге ачама терезелени,
Хош келдинг, узакъ жолоучу жауун.*

Табийгъатны алай ангылау назмуну суратлау мадарларына да энчи ыз салгъанды. Жауун поэтке узакъдан келген къонакъды, арбазгъа киреди, ахлуларын кюсеген адамча, эшикни къагъады.

Къайсынны поэзиясында табийгъат жюрекке тынчлыкъ берген шартча кѣргюзтюлюнеди. Кесини къыйын кюнлеринде поэт ай бла, жауун бла ушакъ этгенди, поэт жюрек жарсыуларын хорларча, ала анга кюч тапдыргъандыла. Андан болур, поэт ийнекни желинин сютден толтургъан кырдыкны, жерни тирлигин жыйгъан тиширюу къолланы да бирча махтайды. («Алгъышым бахчаны къаза тургъан // Къатынны эки къолуна»). Адам бла табийгъатны шуёхлукълары адам кесин табийгъатны бийича, устасыча жюрютгенде туююлдо. Къайсынны поэзиясында табийгъат адамны къадарына, жамауатны жашауна сансыз кѣргюзтюлмейди. Ол аны хар заманда кѣллендиреди, ишине, жарсыуларына эркин къатышады, эс тапдырады. Ала экиси да бир бирлери бла шуёхдула, жууукълукъну излейдиле, бир бирлерин ангылагъан тенглечадыла.

Поэт кырдыкга тюз къарындашынача къарайды. «Таурух» (1950) деген поэмасында табиьгъат адамны сыфатыча кёргюзтолгонеди. Анда жулдзула, кырдык, ай, тау суучукъ, эмен терек тилленип селешедиле. Ала барысы да жигитни ишине къатышадыла, алгъыш этедиле, акъыл сёз юйрете, адам ючюн чагъабыз, ёсебиз, жашайбыз деп, кёллендиредиле.

Къулий улуну поэзиясында табиьгъат тохтауну, тынчайыгуну билмейди, ол дайым тюрленгенлей турады. Ол себепден аны лирикасы жашауну бир бирлерине чойре келген магъаналаны белгилеген сыфатланы къаууму бла къуралады. «Кёп зат тас этебиз», «Ишлейме, жашайма», «Энтта да кырдык чыгъады», дагъыда ала кибик назмуланы айтыргъа тийишлиди. Ол назмулада жашлыкъ къайтып келмезлиги бла байламлы жюрек жарсыу ачыкъланады. Адам къурулушчуду, ол тамамлагъан ишлеринде, жамауатны эсинде жашайды. Адамны къурау иши, келир тёлюлени жашаулары ючюн, келир заман кюрешге итиниюлгою кёлсюзлюкден кючлюдю. Къайсынны назмулары да, ол себепден жюрек мудахлыкъдан азатлана, адам заманны хорлагъаныны юсюнден оюмгъа ёте, алай жазылгъандыла. Табиьгъат бла жашауну диалектика айныуларына жораланган чыгъармала поэтни лирикасында уллу жер аладыла. Къайсын асламында усталыгъын ол ниетге бойсундурады. Юлгюге: «Жаз энтта да келир» деген назмусунда автор табиьгъатда болгъан юч тюрлениую кёргюзтеди. Къар жаугъандан сора боран урады, боранны ызындан туман басады. Табиьгъатда бола тургъан ишлени кёз бла кёре, къулакъ бла эшите билгени Къулий улуну лирикасыны энчилигиди. Ол энчиликге поэт сёзлени къатлап айтыу бла жетеди («Бюгюн къар жауады, дуня кенглигинде къар жауады»). Тюрлениулени тынгылы кёргюзтюр муратда, поэт этимле бла кёп хайырланады: назмуну ал эки тизгининде *жауад*, *эрир*, *келир*, *жетип*, *орур*, *тохтар* дегенча этимле аз туююдюле. Аллай назмуланы хар тизгининде эки-юч этим болмай къалмайды. «Кёп зат тас этебиз» деген назмуну биринчи строфасында, сёз ючюн, жети этим барды.

Жашауну терк айныгъанын шартлар акъылда, поэт тенгleshдириуле бла да уста хайырланады. Алагъа биз Къайсынны энчи тенгleshдириулеридерге боллукъбуз. «Жаз энтта келгенди», «Жауун билмей тургъанлай жетди» деген назмулада жауун билмей тургъанлай келген къонакъ бла, бирде кенг аулакъда жоргуп баргъан жюйрюк ат бла тенгleshдириледи («Эмилик атны аулакъгъа бошлагъан кибик»). Жауунну ат бла тенгleshдириу а назмуну гылыуун терклендиргенден сора да, арбазгъа кирип келген жауунну тауушун эшитдиреди. Тилибизни грамматика, лексика мадарлары поэтке ол муратына жетерча онг бередиле. Энчи алып айтханда, поэт этимни тюрлю-тюрлю формаларын хайырланьыргъа сюйгенин да айтыргъа керекди. Назмуну юрюшюн терклендирир ючюн этимни бла этимчаны бирге къошуп жазады (башха тюрлю айтханда, жыйымдыкъ этимлени хайырланады). Сёз ючюн, *кирип келеди*, *билмей тургъанлай келеди*, *чабып кириученг*, сёзлеу бла этимни – *терк жетеди*, дегенча:

*Терк жетеди орамлагъа, садлагъа
Ол кирип келеди арбазлагъа.*

Неда:

Тауладан, кѣп сыртладан аууп.

***

Поэзия неди деп сорсала, бир-бир окъуучула ол соруугъа жууап табаргъа итинедиле, ол угъай, базынган окъуна этедиле. Алай бек фахмулу поэтле, илмулу адамла да поэзия дегенинг былай болургъа керекди деп хазна айтмайдыла. Назмугъа поэзияды деп, кесамат этерге онг берген илишанла уа кѣпдюле. Сѣз ючюн, поэтни ич дуниясыны теренлиги, энчилиги, миллетине суймеклиги, таза ниети, къарамыны жютюлюгю, жаз тил бла хайырлана, бир шартны болушлугъу бла жашауну, дунияны юслеринден сагъыш этдирирге усталыгъы дегенча. Алай бу тюрлю шартла къара сѣз бла жазылган чыгъармалагъа да тийишлидиле. Анга кѣре поэзияны прозадан энчилиги не бла байламлыды деп соргъанда, аны къуралыуу, кѣрюмдюсю (формасы) къара сѣзден башхады, поэт не фахмулу болса да, ол башхалыкъны унутургъа, поэзияны жанр энчиликлерин, гыллыуун, рифмасын, тизгинлерини жик санларын сансыз этген поэзияны магъанасын да сансыз этгени бла чекленмей, билмегени ачыкъланады. Баям, аны тынгылы ангылагъандан болур, малкъар халкъны поэзиясы ол жаны бла сылтаусузду, кѣплеге юлгюлюдю десек да, кишини эниш этмек. Мѣчюланы Кязимден башлап, Бабаланы Ибрахимге дери. Неда литературабызгъа андан иги да кеч келген къауумну – Беппайланы Муталип, Бегийланы Абдуллах, Ёлмезланы Мурадин, Додуланы Аскер, Мусукаланы Сакинатны алыгъыз.

Къулийланы Къайсын назмуну къуралыуу жоругъуна уллу эс бургъан закий поэтибиз эди. Литератураны от жагъасына жууукъ адамла Къайсын назмуну къуралыууна сансыз къарагъанды, фикирин тынгылы ачыкъларгъа итинип, деп да айтадыла. Алай назмуну къуралыуу осал болса, ол фикирни да сансыз этгенге тенгди. Тизгинли назму фикирни да тынгылы ачыкълайды.

Жалган оюм керек тойюлдо: Къулийланы Къайсын назмуну къуралыууна, аны гыллыууна, рифмасы дегенча илишанларына уллу эс бургъанды. Суйсегиз а, поэзияны шартлары - аны тизгинлиги, уста къуралыуу поэтни эстетика сайлауларындан бири болгъанды. Нек дегенде жашауну тынгылы, толу ачыкъларгъа итинген шайыр назмуну жорюшюне, къуралыуу тѣресине уллу магъана бермей къоярыкъ тойюлдо. Къулийланы Къайсын Фетни, Тютчевни, Блокну, Есенинни поэзияларына багъа биче, аланы назму къурауда усталыкъларына да эс бурмай, сѣзюн айтмай къоймагъанды. Сѣз ючюн, Къайсын Тютчевни:

*Там, где с землею обгорелой
Слился, как дым, небесный свод... –*

деген тизгинлеринден «как дым» деген ушашдырыуну сайлап, сейирсингенин жашырмай ачыкълайды. «Тютчевни назмуларыны суратлау, сыфат

къурауда усталыгъын ангыларгъа ол тамамды, аны жютюлногю, кючю, бир шартны башхасына ушата билгени, барысы да сейир этерчады», – дейди Къайсын (К. Кулиев «Так растёт и дерево», М., 1975, стр. 98). Ол жаны бла Къулийланы Къайсын кѣп поэтлеге бийик багъа бичгенди. Юлгюге айтханда, Бабаланы Ибрахимни юсюнден жаза, аны назмуларыны жангылыклары, суратлау къолайы, рифмаланы къурауда усталыгъы, тил байлыгъы сукъланырчадыла деп белгилегенди Къайсын. «Баба улуну поэзиясында ташла, жулдузла да жангы тил бла сѣлешедиле», - деп махтагъанды. (К. Кулиев. «Так растёт и дерево», М., 1975, стр. 302-303).

Алай бла Къулий улу поэзияны бир илишанын да сансыз этмейди. Назму поэзиягъа къошулуп, борчун тамамлар ючюн, аны «бюртюгюне» эстетика кѣзден къараргъа тийишлиди. Поэтни аллай энчилигин эсге тюшюре, аны айтхылыкъ шартларындан бири чыгъармачылыгъында жанрланы сайлауда усталыгъы бла суратлау-ачыкълау мадарларыны байлыгъыды.

Ол байлыкъ айныр ючюн, Къайсыннга кѣп тюрлю илишанла жол ачхандыла. Сѣз ючюн, 1930 жыллада поэт усталыгъын бир къауум жанрлада сынап, аланы малкъар поэзияда тохташдыргъанды. Поэтни урушдан сора жазылгъан лирикасында назмуланы къауумлары жашауда бир бири бла байламлы жюрюген затланы суратларгъа, халкъына тийишли болгъан поэзияны къуаргъа, халкъны миллет белгилерин кѣргюзтюрге итинмеклигиди. Аны себелли, поэт башха халкъланы поэзия тѣре байлыклары бла да хайырланганды. Ол малкъар фольклорну тыш белгилери бла хайырланып чекленмей, анда табылынган жашырын кючню, тазалыкъны эм халаллыкны да алгъанды.

Назму къурауну кѣп тюрлюлюклери дегенибизни къалай ангыларгъа боллукъду? Къайсынны поэзиясында аны энчилиги недеди?

Бир-бир алимле илму-излем ишлеринде назмуну формасы (къуралыуу) бла аны ълчемин баш шартха санап чекленедиле. Чыгъарманы магъанасыны учузлугъун, къарыусузлугъун аны формасы, гыллыуу бла жашырыргъа кюрешген поэтле да аз туююдюле. Малкъар халкъны поэтлерини назмуларына багъа биче, аланы ълчемлерине къарап, рифмаладан бирин-экисин алып не къарыусуз неда жютю рифмаладыла деп даулаша да тургъандыла. Анга кѣре уа назмуларында ълчѣм тюрленип тюшгенин кѣрселе, аны уллу кемчиликге санагъандыла.

Болсада чыгъарманы формасы эм форманы бир кесегине саналгъан ълчеми да аны магъанасына бойсунадыла. «Форма – магъананы формасыды» - дейди И. Бехер.

Къулий улу назмулары бла адамны сезимин, сагъышын къозгъаргъа устады. Ол усталыкъгъа поэт назмуну къуралыуу бла, аны ауазы, сѣз байлыгъы бла жетишгенди.

Поэзияны формасын къуаргъа, суратлау шартланы жютю эслеп табаргъа Къайсыннга терен фикир, жашауну айныу жорукларынын тынгылы билгени болушхандыла. Испанияны уллу поэти Гарсия Лорка: «Адамлада терен сезимни къозгъар ючюн жангыз бир розаны сыфатын бла ариу ийисин берсенг да тамамлыкъ этерикди», - деп жазгъанды.

Алай поэзияны къуаргъа Къайсын кесини эстетика къолайын, усталыгъ-

ын, аны бла бирге назмуларыны ёлчемлерин да бойсундургъанды. Заман салгъан борчланы тамамлауда жалаңда назмуну ёлчемлерине базыныу да тюз туйюлдо. Назмуну ёлчеми, къуралыууну бёлюмлери бла байламлы болургъа тийишлиди.

Назму жалаңда рифманы, гыллыгуну бирлиги туйюлдо, назму дегенинг – ол дагъыда сыфатланы байлыгъыды, сезимни бла оюмну теренлигиди. Назму къуарар ючюн, андан сора да кёп жашырын илишанла керекдиле. Назмуну ким жазгъаныны да магъанасы аз туйюлдо.

Ол илишаннга шагъатлыкъ этген неди деп соргъанда, бир ёлчемли назмугъа теренликлери бла келишмеген оюмланы сыйындырыргъа боллукъду деп белгилерге тийишлиди. Аны себебли поэтлени назмуларына жалаңда аланы ёлчемлерине кёре багъа бичсек, жахилликге хорлатыр эдик. Ёлчем миллет форманы бир ёзегиди, шартыды, кеси да назмуну башха къуралыу шартларындан эсе аз тюрленеди. Башхача айтсакъ, назмуну ёлчеми, метрикасы тюрк халкъланы миллет формаларыны бир кесегиди, бёлюмюдо. Ол аны бла да чекленмейди. Орус силлабиканы ёлчемлери бла малкъар поэзия хайырланнганы белгилиди, алай башха суратлау мадарла бла байламлы болмаса, ол кесини миллет бетин тас этер эди. Поэтликаны мурдору магъанады. Магъана форманы тюрлендирген шартды. Алай жашауну сорууларын ачыкълауда ёлчемни магъанасы жокъду деп оюмларгъа тийишли болмаз.

Тюрлю-тюрлю магъаналагъа бир ёлчемли назмула жораларгъа да тюздю. Алай ол фикирни жорукъгъа айландырып къойсакъ, терс болур эди. «Бир назму ёлчем бла айталмазча магъанала болгъанларын да унутургъа керек туйюлдо», - дегенди И. Бехер.

Сюйсегиз а, назмуну ёлчеми поэтни суратлау амаллары бла байламлыдыла. Ол жорукъ Къайсынны поэзиясында толу эсленеди.

Былай къарагъанда, Къайсын назмуларыны тыш кёрюмдюлерине (ёлчемлерине, рифмаларына) эс бурмагъанча кёрюнсе да, аны назму ёлчемлери жангыдыла. Ол жаны бла малкъар поэзияны онгун, гыллыуун айнытхан, аланы бютюнда магъаналы этип, адамны сезим байлыгъына бойсундургъан Къулий улу болгъанды. Алай ол назму ёлчемлерин излеп, аланы келишдирир мурат бла кюрешмейди, бир къауум поэтлеца, магъананы сыйындырыр ючюн назму ёлчемле да къурамайды. Поэт жюрегин къыйнагъан шартланы юсюнден айтады. Назмуну магъанасы уа суратлау амалланы кеси табып къояды. Башхача айтханда, Къайсын назмуну ёлчеми алай неда былай болсун деп, аны оноун этмейди, жюрегинден айтыргъа, халкъгъа эшитдирирге термиллип тургъан фикирине ышанады да, ол аны алдамайды. Поэтни жюрегинде къыйнагъан сезимле кеслери алларына макъамгъа айланадыла.

Урушдан сора жыллада Къулий улуну хар назмусу – тынгылы форма бла терен оюмну, фикирни бирикдиргенди. Ол жаны бла «Туугъан кюнюмде жазылгъан назму», «Насып», «Арыгъынчы, шуёхум», «Ачыкъ сёз», «Мен муну ингирикде анама айтама» деген эм башха назмулары белгилдиле. Алагъа биз поэтни энчи жашауу, ёз шургусу туудургъан назмула дерге боллукъбуз. («Башымдан отуз эки жыл ётдю», - дегенча назму къауумну алыгъыз). Алай чыгъармаларында поэт адамны насыбыны юсюнден, жамауатны аллында борчуну, халкъгъа, туугъан журтха суймеклигини юсюнден жазады.

Адамны чынгты насыбы къайдады, анга уллу къууанчны не зат береди? – Ма лирика жигитни сагъышландыргъан соруула быладыла. Насыпны поэт тюз ниетлиликде, адам улуну насыбы ючюн кюрешде, инсанла бла байламлыкъда кѣреди («Насып – дуняны игилери кюйген отда кесинги аямай кюйгенингдеди»).

Халкъгъа, туугъан журтха сиймеклик – бу сезим Къайсынны жигитине эрттеден белгилиди. Поэтни чыгъармаларын ол жылытады. Анга кѣре «Туугъан кюнюмде жазылгъан назмум» деген чыгъармагъа энчи къараргъа керекди. Орта Азияда жазгъан назмуларыны ичинде Къайсын аны бек игилеринден бирине санагъанды. Ёз халкъыны бир бутагъы, аны уланы болгъанын ангылап, ол зат аны ёхтемлендиреди. Ол сезимни толу ачыкълар муратда поэт: «атаканы аллында бир папиросну тартханма», «бир кѣкге къарагъанма» дегенча сыфатла бла хайырланады.

Назмуда халкъны, жамаутны аллында уллу жууапшылыкъ сезиледи. Алай назмуну суратлау къыйматы аны бла чекленмейди. Аны баш магъанасы къыйын кюнлеринде анга болушханы ючюн халкъгъа ыспас, хурмет эте билгениндеди. «Сизсиз мен бир затха да тиймез эдим, атылгъан патрон кибик» – деген тизгин ол жаны бла назмуну жазыу хатында да магъаналы тизгинди. Назмуну магъанасын ачыкълар, аллай тизгинле бир бири ызларындан келедиле.

Къайсын кѣрген къууанчлары ючюн, дуняда жашагъаны ючюн халкъгъа, жерге, кѣкге, тереклеге, къарлагъа, жауунлагъа да ыспас этеди. Ол усталыкъгъа жетишир ючюн, автор назмуну ёлчегин, башха лексика-синтаксис амалланы да тынгылы хайырланады. Сегиз, он бѣлюмлю назму тизгинлени тѣрт-беш бѣлюмлю тизгинле алышындырадыла, хапарлаучу, шош макъамны ызындан лирика тизгинлени къыстау жюрюшлюле этеди. Жюрекни къозгъалгъанын кѣргюзтген назмула бла бирге тенглеге, халкъгъа айланып айтылгъан быллай тизгинле келедиле:

Эр кишиле, батырлыгъыгъызыны...

Неда:

Жазама мен, эр кишиле, тиширѣула...

Халкъсыз жашауну магъанасы болмагъанын ангылау поэтни жюрегинде жамаутха уллу хурмет сезимин туудурады. «Халкъны аллында терслигим бар эсе, тобукъланып, кечгинлик тилейме», - дейди поэт. Аны себепли жюрегини теренинден чыкыгъан тилек назмула рефреннге айланадыла:

*Кечиригиз поэтге терслигин,
Сизге берген жарсыуларын!
Ол сизни ангыламагъан эсе,
Кечиригиз сиз поэтге,
Кечигиз анга сиз терс ишлерин,
Кѣп азап кѣргени ючюн.*

Жюрек сезимин, туугъан жерини сыфатын къурап, ачыкълайды:

Жашил кырдыклы жер,

Ханс ийисли жер,

Къургъакъ къарлы жер,

Акъ къырпакълы жер,

Жауунла жсаугъан жер,

Будайла ёсген жер,

Къалала агъаргъан жер,

Тангла атхан жер...

Поэтни дунягъа кёз къарамын, аны бла байламлыгъын ангылау уа ачыкъ сёзлени болушлугъу бла бериледи («Мен бу дунягъа// сени сюерге,// сенде ишлерге келгенме// о, сейир жер//»).

Авторну жюрек сезими терен болгъаны: «Мен муну ингирде анама айтама», «Ауругъанда жазылгъан назму» дегенча чыгъармалада толу белгиленеди.

Бир бирге чюйре келген сезимлени байлашдырып жазгъаны (сабийлигин, туугъан журтну тансыкълау, жашаугъа иги къууум этип, терен ийнаныу) – назмуну бийик искусствогъа къошады. Автор, ич кюйюн ачыкъ айта, аны тюрлю-тюрлю суратланы болушлукълары бла кёргозтеди.

Сёз ючюн, «Ауругъанда жазылгъан назмула» - кёп тюрлю ауазладан, макъамладан къуралгъанды. Ол кеси бир «жашил терек» кибикиди, аны хар бутагъы поэтни жюрек сезимине бойсунады.

Сёз ючюн, назмуну ал жанында автор ёз халын ачыкълайды:

Эски ачыу, къалай къыйнайса мени,

Къанын къоймай сыкъгъанса жюрегими.

Ызы бла жюрек къыйынлыгъыны юсюнден поэт ачыкъ тарыгъады. Ол кесини жюрегин къыйнап тургъан къара сагъышны кёз къаматхан чыммакъ акъ къар бла тенглеширедиди. Тауушсуз, шош жауа тургъан къар бла поэтни тынчая билмеген жюрегини арасында башхалыкъ уллуду. Аны бла бирге къарны сыфаты лирика ауазны, жюрек къозгъальгуну жашаугъа суймеклигин ачыкълаугъа бойсунады. Ызы бла авторну сабий жылларында болгъан ишлени шатык суратлап, эсге тюшюредиле:

Шаудан суу чыммакъ зыгъырны

Ичинден жьытырай чыгъад,

Юсюне къаплансанг аны,

Бетинге сууугъу урад.

Суратлау жаны бла тынгылы тизгинле, сёз байламла - барысы да поэтни жюрегин, аны къууанчын, жарсыуун белгилейдиле.

Къулийланы Къайсын, дунягъа белгили поэтлени юслеринден жаза, ала туугъан жерлерине, миллетлерине не кёзден къарагъанларына энчи эс бургъанды. Биз поэзияны юсюнден сагъышланып, не ары-бери десек да, ли-

риканы тамыры, аны жюреги да поэтни туугъан жерине сиймекликди. Олду жазычуну эстетика сайлаун, эстетика кёз къарамын да аякъландырып, чыгъармачылыкъ ишке кёллендирген: туугъан жеринге бла миллетге сиймеклиг' а аны табийгъаты – ташы-агъачы неда къууанчы, жарсыуу деп, энчи этмейди. Оруслу поэт Сергей Есенинни поэзиясын Къайсын бютпонда аны ючюн махтагъанды.

«Туугъан жерине къызыу сиймеклик бла байламлыды С. Есенинни поэзиясында хар не да – къууанч да, жарсыу да», - деп жазгъанды Къайсын. «Сиймеклик дей эсек, къууанч дегенибиз да тюздю. Жарсыу, ачыу а – неди, сиймеклик бла байламлы ол сёзлени нек айтабыз. Аллай сорууну ангылагъан къыйынды. Дуниягъа жюреги ачыкъ поэтни ич дуниясын къарангы кече, жарыкъ танг, къууанч, жарсыу да белгилейдиле», - дейди Къайсын (К. Кулиев «Так растёт и дерево», М., 1975, стр.116).

Поэт дегенинг керти да уллу поэт эсе, ол жашауну хар бутагъын, илишанын кёре билип, аланы бирикдирип, фикирин ачыкъларгъа усталыгъы болургъа тийишлиди. Кзулийланы Къайсынны эстетика сайлауу да анга бойсунганды.

Башхача айтханда, поэт туугъан жерини юсюнден жаза эсе, аны бир илишанларын къубулгуп, башхаларын керти этмейди. Халкъны жашагъан жери, Ата журту кёп бетлиди, кёп шартлыды - ташлы-агъачлы, шауданы-череги, таулары. Къайсын, аланы барысын да бирикдирип, эстетика сайлау этеди. Лирикасы да анга кёре жюрюш алады. Лирика уа ол жюрек бла жашауну бирлигиди, философия оюмсуз неда жюректни къыстаулугъу болмаса – ол лирика туююлду. Поэтни фикери, эстетика сезими, маданияты терен эсе, дуниягъа ол къадар кёп жангы эшик ачады: акъ таулары тёппелерине, сабанчыны, хуначыны да арбазларына бир элтген жолу бла элтмей, жангъдан-жангысыны зауукълугъун сыната элтеди. Кзулийланы Къайсынны «Жер китабында» дуня бизге - танг аласыча, эрттенлик - кюн таякълача, жангы кёрюннгенлей андан турадыла. Кюннге, айгъа, жулдузладан толу кёкге къарагъандан эрикмеген окъуучу, чынтты поэзиядан да алай эрикмейди.

Кзулийланы Къайсынны «Жер китабында» бу затны юсюнден жазылады деп, чек салыргъа кюрешсек, поэтни поэзиясына такъыр кёз бла къарагъан адамгъа саналыр эдик. Жулдузлу кёк къыйырсызды, дуня кенгди, жашау чексизди. Жашау кеси ёлчемсиз сагъышланы да шауданыды. Къайсын а аны терен ангылагъан, озгъан узакъ ёмюрлени, бусагъатдагъы дунияны сынауларын жюрегинде бирикдирип, келлик заманны юсюнден сагъыш этген философду, акъылманды, закий поэтди. Жашап, жылланы ашыргъан бла, жашауну ангылагъан бир туююлду. Озгъан кюнлени бла эндиги заманны толу билмегенни жолу мутхузду. Кзулий улуну поэзиясы аны юсюнден сагъышды. Огъурлулукъну бла кюйсюзлюкню юсюнден бизни да сагъышландырады. Огъурлулукъ бла кюйсюзлюк, терслик бла тюзлюк ачыкъ сермешлеге кёп кере чыгъадыла. Къайда къара кюч, къайда акъ кюч – аны билген, энчилеген къыйын туююлду. Алай сермешле, тохтап къалмасала да, селедиле, тынч халда ёте, шошаядыла. Шош саркъгъан сууну тауушу аз эшитиледи. Бир-бирледе кюйсюзлюк гитче, сансыз затдан башланады, адам терсликтни жолуна кеси да сезмей туюшуп къалады. Терсликтни, кюй-

сюзлюкню тамыры кьайдады, кьайдады аланы ахырлары? Кьайсын хар нени да кьарышлап, ёнчелеп, мен айтхандан, юйретгенден чыкьмазгьа деген поэтледен тойюлдою. Ол жашауну, терсликни, огъурлулукьну кёп тюрлю бетлерин ачыкьлап, сагьыш этерге юйретеди: сагьыш жокьда, толу жашау, алгьа барьу да жокьду. Жашауну «кирити» кёп – хар бирин кьайсы философ, акьылман ачалыр?! Аллаи уллу борчну Кьулийланы Кьайсын да алмайды. Ол асламысында кьолунга «ачхыч» берип, «киритге» жол кёргозтеди, кьалаи ачарынгы кесинг бил дейди («Мен жазаргьа суймеген назму»).

Кьулийланы Кьайсын, битеу поэзиясындача, «Жер китабында» да адамланы кьайгьысыз, жорек жарасыз, ауруусуз, тынч-ырахат жашагьанларын кёрюрге термиледи. Баям, ол аны кесини да бийик жашау сайлаууду: дуния гул бахча, кёк терекле болуп кьалырын кьайсы айтхылыкь поэт излемегенди?! Ала жашауну зауукьлугьун, тоюн толусунлай сынаргьа чакьыргьандыла. Нек десегиз, жашауну тоюна, зауукь кюнлерине сансыз адам аны палахына да сансыз кьалады. Акьгьа акь деп айталамгьан, кьарагьа да кьарады делямаз. («Бу дунияны кёре баргьан инсан кьалмаз асыусуз», «Акь, кьара да кёрмей кьалгьан – жалан олду насыпсыз»).

Жашауну той, кьууанч сунуп, заманларын ашыргьанланы неда жарыкь кюнлерин кече сунуп ахтынганланы да поэт кёрюп болмайды. Назмуларыны биринде («Кьадырланы сюргенле») дунияда битеу кьайгьыларын унутуп, кьадырланы ызларындан тепсей баргьанланы кёргозтеди. Поэт, хар базардан келген ол экеуленча насыплы болуп барса, жашау алагьа кёрюннгенча болса сую эди. Дунияны жарыгьына, мамыр, огъурлу кезиюуне, кьобуз, сырыйна тауушуна, ёлюм, палахла, ауруула унутулгьан татлы такьыйкьаларына - поэт кьарс урады, той этеди. Кьадырланы ызларындан келгенле этгенлей, Кьайсынны суратлау сёзюню кючу бизни да ол экеуленнге кьошады. «Экеуленми тепсейди – огьесе сау дуниямы тойгьа чыкьгьанды?».

Жашауну тою кёпдо, кёп умут толургьа, толмай, жорекде жаратылып кьалыргьа да болады. Алай жашау кьуруда той тойюлдою. Дунияда бар кьайгьыла, палахла гунч болуп кьалсынла деп тилек эте, аны зауукьлугьуна кьарап, Кьайсын жашау кертиликни бир заманда да кем этип жазмагьанды. Ол себепден кьууанч, той да алышынадыла, хар нени да кесини кезиюу болады деген ниетин ачыкьлай, поэт назмусунда «чагьыр тартхан» экеуленни кёргозтеди: жашау кимге да насыпды, алай аны кьайгьылары унутулуп кьалмайдыла. Андан болур, Кьайсын башха назмусунда («Башындан сары жар оюлду»):

*Суула дайым тазалай кьалып,
Жырлай барырелле, кьууана,
Кьайгьыла болмасала эди,
Жарла оюлмасала эдиле, - деп жазады.*

Кьулийланы Кьайсын кесини чыгьармачылыкь ишинде жашауну бушуулу, кьайгьылы шартларын аны жарыкь, кьууанчча ийнаныулу этген илишанларындан энчилеп жазмагьанды. Поэтни анга шагьатлыкь этген фикирни окьуучулагьа белгиледи.

Чынтты уллу искусствода тынгылы кѣргюзтолген бушуу адамланы мудахландырып, жашаудан ѳнгелетмейди, жашауну игилендирип ючюн кюрешге итиндиреди. Кюч, къарыу, кишилик береди. Мен аны кесим бла байламлы сынагъанма, бютюнда Тютчевни эм башха фахмулу поэтлени бушуулукъну ачыклагъан назмуларын окъуй (К. Кулиев. «Так растет и дерево», М., 1975, стр. 95).

Бушуулу шартла, болумла кеслерини кертиликлери бла окъуучуланы кѣлендирмей къоймайдыла. Ала, окъуучуланы ангылауларын тынгылы этип, жашауну акъ бети, къара бети да болгъанын эсгертип, экисини араларында тарыхны жорюшюн белгилегенлерине окъуучуланы эслерин сагъайтадыла.

Алай бла, Къулийланы Къайсын хар нени да диалектика байламлыкъда кѣре, эстетика сайлау да этеди. Аны поэзиясыны къанатлары да ол оюмду, фикирди.

Той бла жилиу бир бирлерин алышындыра келгенлерин поэт кѣп тюрлю суратлау мадарла бла ачыклайды. Ол жаны бла Къулий улуну кесини энчи сѣз къаууму – жашауну шуѳху – душманын, къажау кючлени белгилеген метафора, белги къаууму болгъанын чертирге керекди. Къажау кючлени магъаналарын тапхан неда, аз байламлы шартланы, жашау болумланы жууукълашдырып, аланы бир тизгинге сыйындырыу Къайсынны жазыу ызыны алаамат илишанларындан бири болгъанлай келеди. Ол, поэтге дунияны тынгылы кѣргюзторге онг бере, назмусун шатык этеди. «Жер китабында» аллай илишан бютюн бек айнып, поэтни сѣз, белги къауумлары да кенгерип жангыргъандыла.

*Жер юсюнде терек да, ауанасы да
Турадыла. Дунияда балта да барды.
Терекге къанатлы не сюйюп къонса да, –
Балта уа къайгъырмагъанлай урады.*

Назмуда «балта», «терек» кѣп магъаналы сѣз къауум къурагъанларын айтыр кереклиси жокъду. Поэт огъурлулукъну бла зорлукъну бетден-бетге тюбетип даулашдырады. Анга кѣре, Къулийланы Къайсынны китабында быллай жашырын магъаналы, белги къауумуну тизмесин къурагъа боллукъбуз: къыш кече – жашил терекле, ачы – татлы, акъ таула – къара таула, акъ желле – къара желле, къар - гюл, бешик – къабыр къанга, танг – ашхам, жыр – сарнау – жилиу, жаз башы – кюз арты дегенча.

Жашау бир бирге къаршы къара кючледен, болумладан толуду. Анга кѣре табийгъатда сермешле, тебиу, айныу, жангырыу ишле селеймейдиле. Адам а хар затха кесини тийишли жерин, ызын тапдырады: терекни балтадан, сабанланы отдан сакълайды, огъурлулукъну, тюзлюкню келечиси келир кюнле ючюн кюреш бардырады. Алдагы жарыкъ жашаугъа толу ийнанып, асламысында поэт аны «танг, эрттенлик, акъ кюн» деген сѣз къауум бла белгилейди. Дуниягъа жангылыгъы, токълугъу, чыпчыкъ жырлары бла келген «эрттенлик» – ол Къайсынны поэзиясында кесини энчи ачыкъ магъанасы бла да жорюйдю. Поэт, жашауну бек зауукъ кезиулерин махтаи, кѣп назму жазгъанды («Къанатлыла жырлагъан сагъат», «Кече», «Танг. Эрттенлик»,

«Къанатлыла танг атханда айтханлары...»).

Къулийланы Къайсынны поэзиясында кеслерини тар, энчи магъаналары бла чекленген сёз къауум хазна жокъду: «эрттенлик, танг» деген сёзлени магъаналары кенгерип, алдагъы узакъ жарыкъ жашауну белгилерине айланып къаладыла. Келлик жашау да, чууакъ эрттенликча, жангы, къууанчлы боллугъуна поэт ишексизди. Келир заман анга «жашил, кёк кийимле» кийип, алай кёрюнеди, акъ тауча агъарады, ол «жашил агъач ичинде баргъан къызылбоюн агъач тауугъ а тангга ушайды».

Алай жашауну кюн бетлерин, жашил ёзенлерин, шууулдагъан кёк чынарларын жютю кёз бла эслеп, алагъа кенгден къарап шагъатлыкъ этиу къууанчны алгъа элтмейди. Къарыусузлукъ, сансызлыкъ – элни, жерни душманларындан бириди. Ол къууанчны ёмюрюн къысхартады, аны къатында шаудан къуруиду, кёк таланы къаудан хорлайды. Къайсын къууанчны бла кюрешни бир бирден айырмайды. Поэт поэзиясында бийик умут, чууакъ эрттенлик ючюн кюрешни магъанасын да анга кёре ачыкълайды. Дунияда бийик акъ тёппеледен, къыйын ауушланы хорлагъандан эригиу жокъ, тынчайса, тохтаса – жел ёчуледи, адам а, муратына жеталмай, учузлукъ сынап къалады:

...Бар инсаным, махтауум сизге,

Айыу бла кертме ашаргъа базынганлагъа, - дейди поэт.

Болсада, адам жаланда ачыкъ кюрешни жоллары бла барып туралмайды, сермешлери анга жарсыу берип да къоядыла. Инсан, жашауну кёп тюрлю болумлары бла байламлыкъда жер сюре, сабан ора, аланы кесине, элине бойсундурургъа итинеди. Алай бир-бирледе, кюрешге онгу болмай, адам къыйынлыкъ сынайды. Къыйынлыкъ жетгенде, къадарын, кюнню къаргъамай, жашаугъа чыдамлыкъ, тёзюмлюк таба билгеннге – чынтты эрликге, кишиликгеча къарайды. Сермешле, кюреш, тохтаусуз алгъа барыу – Къайсынны поэзиясында жигитликни бир билегича, ёзегича ачыкъланады. Мёхелликге хорлатмай, кюн таякъла ёчулюп къалмазларына ийнанылулкьну тас этмей чыдагъан, жашауну алгъышлай жашагъан – жигитликни, эрликни билегиди. Тёзе билген бла кюрешге хазырлыкъ Къулий улуну поэзиясында – «Жер китабында» да, адамны адамлыкъын, намысын сакълатхан бек магъаналы къылыкъларыча махталадыла. Поэт халкъны эсин, сезимин, жашау къадарын терен кёргозте, аны «жаралы таш» бла да андан тенглешдиреди.

Къайсын, жашауну жылыууна, сууугъуна, «эрттенлигине» къууана, жарсый, инжиле да билген поэтди. Бир заманда таукеллигин тас этмеген – ашхам ёмюрлюк, къыш да ёмюрлюк болгъанын да иги биледи. Адамны жашар кюнлери тауусуладыла – аны жашыргъандан да магъана жокъду. Алай бла Къулий улуну поэзиясында жашауну, ёлюмню, жашлыкъны, къартлыкъны юслеринден сагъышла уллу жер аладыла. Анга кёре, поэтика ызы да тюрленеди. Биз билген сыфат, символ къаууму кёп кере жангырады. Къара таш, къыш, ашхам, кюз арты, юзюлген къар, гюрюлдеген дауур, кюйген терек дегенча сёзле адамны къарыусуз, къартлыкъ кюнлерине жарсыу айтдыргъан белгиле болуп, поэтни назмуларына мудах макъам, мудах накъыш саладыла.

Алай ол ёз къадарь, жашлыгы ючюн ахтынуь туйюлдю. Жалгъан, ариу сёз, кесинг кесинги алдау кимге керекди? Жашау кертилик не ачы болса да, татлы ётюрюкден, толмазлыкь умутладан бийикди. Поэт аны юсюнден кишиден жукь жашырмай жаза – жашаугъа, кёк кырдыкгъа, тереклеге суймеклигибизни бютюн бек къозгъайды. Ол жашлыкь кетгенине, адамны жашил тереги алай терк къуруп къалгъанына, ёмюрню экинчи къайтмагъанына жарсыгъанын, инжилгенин жашырмайды («Ёлген ахлулагъа сытыла-жиляй», «О, къара таш, мени эзип къоярыкъ!», «Мен ёле туруп...», «Энди хар ёлом да манга»).

Поэтге тынчлыкь бермеген сезим, жарсыу – ол жалаңда аны кюйдюрген сезим туйюлдю: адамланы, жашауну, кёкню, кырдыкны суйгенлени – хар бирибизни да сезимибизди. Жюрекни теренинден чыкьгъан, жашау къозгъагъан уллу сезим, бизни жюрегибизге жарсыу сала эсе да, эс тапдырады, адамны ниетин, къылыгъын, сезимин тазалайды.

«Жаз башыны» къысхалыгъын, ёломден киши къачалмагъанын поэт бушуулу иш бла тенг этмейди. Ол хар тюрлениуге: табийгъатны, жашауну айныгъан жолун ангылагъанына акъылманча багъа бичеди. Къартлыкь, ёлом биреуленнге келип, башханы уа унутуп къоймайды. Ол не энчи насып, неда энчи къайгы, къыйынлыкь туйюлдю. Ёлом бла къартлыкь алыкьын кишини аямагъандыла – табийгъатны кюйсюз жорукъларындан бири алайды.

Акъылман айтады: кезиу

Болады дуняда хар зат.

Бек кертиди ачы сёзю,

Андан болалмайбыз азат.

Жашауну, табийгъатны ол жаны бла жазыкъсынуьсузлугъун кёре, биле тургъанлай, чынтты адам адамлай къалады, табийгъатны огъурсулугъундан эсе огъурлулугъу кёпдю дей, анга къуллукь эте, огъурлулукь ёсдюреди. Къайсын ёломню, къарт-къарыусулукъну, адамны таукеллиги бла байламлыкьда кёргозте, биягы тёзюмлюкте - жигитликгеча жыр этеди. Поэт адамны эрлигин, батырлыгъын анда да кёреди. Алай аны поэзиясы ёлом, къартлыкь да хакъды – жете эселе, эрча чыдагъыз, тёзюгюз демеклик да туйюлдю. Адамлыкь, кишилик – ёлом къоркъууун хорлай билиудеди. Ол шартсыз поэт жигитлики толу жигитликге, жашаугъа санамайды. Сабийлени, туудукъланы юсюнден сагъыш, биреу ёлсе да, саулагъа от жанып турлугъуна, къууанч сакъланырына ийнануь – къартлыкь, ёлом къоркъуудан кючлюдю. Адамлагъа берилген суймеклик, жюрек къызылулукь, адамлагъа аталгъан иш, адамлагъа эс тапдыргъан эсни ызы жашауча ёломсюзю. «Жокь, хар не да ёлом бла бошалмаз», – деген таукел сёзлени Къайсын кишиге кёзбаулукь бла айтмайды. Кюнню жылыуун кимден да бек сыйлай билген поэт: «Терк ёчулме, жаннган отум, сюеме бу дунияны», - дей, андан айырлыгъаны ачылыгъын терен сезеди. Болсада ол жашауну, дунияны къыйматын, алда баргъанланы иги ишлерин ызындан келгенле онгдура, алгъадан-алгъа элте, чыракъларын бютюн жарыкъ жандырлыкъларын да кёреди. Аны

ючюн болур, поэтни китабында къууанчларын иште тапханла, ишлери бла огъурлулукъга жол ачханла, ёмюрлюкте къошуллулукълача кёртюзтюледиле («Къарт сагъатчы», «Ишим», «Бир жаш философа жууап», «Менден сора да атымы», «Суу нечик терк барады тау артында»). Кёкню чууакълыгъындан айырылгъанны ачылыгъын бла, саула, тууарыкъла ючюн ишлегенни къыйматын да бирча терен ачыкълагъан Къайсынны поэзиясы, - уллу хурметте тийишли, бийик поэзияды. Ол дуняга кертителиги бла, кюнню жылыуун, жарыкълыгъын, шибиланы кюйсюзлюгюн да бирча сыйындыргъан поэзияды.

***

Къулийланы Къайсын огъурлулукъну, ариулукъну жырчысыды. Поэтни эстетика сайлаунда аны чыгъармачылыкъ ишине мурдорлукъ этген, анга къууат берген ариулукъ болгъаны да кертиди. Дуня къудуретни ариулукъу бла адамны ич дунясыны ариулукъу, тазалыгъы Къайсынны кёз къарамына, эстетика сезимине кёре, бир бирлери бла байламлы болургъа керекдиле. Жазыучуну борчу да ол эки тюрлю ариулукъну сайлау эте билиргеди. Дуня къудуретни, туугъан жерини ариулукълары, сагъына келгенибизча, кёп тюрлю шартланы ариулукъларын бирикдиреди: ташладан, кырдыкладан башлап, таулагъа, гъаршха дери. Поэт аланы юсюнден назму къанатландыра эсе, хар бирине энчи жашау берип, инсанланы ич дуняларына, сагъышларына бла жарсыуларына кюзгю этерге борчлуду. Аланы тиллендирип, халкъны, миллетни тарых жолун жарытыргъады. Инсанны ариулукъу дегенде уа, айхай да, поэт аны ич дунясыны юсюнден айтады – кишилигини, адамлыгъыны юсюнден. Тёзюмлюгю бла миллетни адетлерине, төрелерине, туугъан жерине сюймеклигин сайлау этгенин жашырмай, ёхтемлик бла сагъынады Къулий улу.

Поэтни фикирине, оюмуна кёре сюймеклик бла жарсыу, инжилиу байламлыдыла. «Жюрек къыйыны, жарсыуу болмагъан адам жокъду», - деп жазады Къулийланы Къайсын С. Есенинни юсюнден статьясында. Аны ким да биледи. Жашау къуруда байрам болуп турмайды. Адамла той да этедиле, ёлгенлерин асырайдыла. Жашауну жорукъларындан къачып, киши да азатлалмайды – адамла алагъа бойсунуп жашайдыла» (К. Кулиев «Так растёт и дерево», - М, 1975, стр. 119).

Жазыучу не къадар фахмулу болса, ол къадар жютю эслейди жашауну жорукъларын. Анга кёре аны жарсыуларын, жарыкъ бетлерин да тынгылы ачыкълайды. Алай инсанны бек махтаулу илишаны уа Ата журтуна сюймеклигиди дегенди Къайсын. Болсада аны сюймеклиги энчи эди – жугъур ташланы накъут-налмасга тенг этген, адам улуну жылыпхан поэзияны туудургъан, аны къайнагъан шаданыды. Бюгюнледе да, хар заманда да сакъланырыкъ. Алай болмаса, кюн сайын башыбыз бла учуп, озуп тургъан къанатлылагъа жангъдан къарап, ызларындан ахтынмаз эдик! Учуп баргъан къанатлыла, учуп узайып баргъан жашлыкъ, заман деп. Заман къанатлылай учуп баргъан къадар, келлик кюнлерибиз бла бирге, ким биледи, насыбыбыз, къууанчыбыз неда мудахлыкъ, шургулукъ юлюшюбюз жууукълаша да болурла. Кёп зат келир, алай кёп зат да кетер, эрир. Саргъалгъан терек жашнар,

кѣзден кетген жашлыкъ къайтмаз, къуругъан гюл дагъыда чагъар, адам а сабийлигин, ёлген, жоюлгъан тенглерин тансыкълап, эсине тюшюрюр. Къулий улу къыйын кюнлеринде ёлюм бетине къарап тургъанда да, окъуучуларына сыйдам, кѣзбау сѣз айтмагъанды – ол аны эстетика кѣз къарамыды. Фахму кючю, эрлиги жашауну къууанчына къууанып, зауукълукъ кѣрюрге, жарсыууна да жарсый билирге юйретеди. Бушуулу, жарсыулу ишни, терсликни кѣрюп, жүреги кюймеген, титиременген поэт – ол поэт тийюлдю дегенди Къайсын.

Поэзия тууа эсе, адамны жүрегине огъурлулукъну, сакълыкъны нюрюн салыргъа бла аны тазаларгъа деп тууады. Къайгъы эте, жарсый билмеклик, къууанч, тынгысызлыкъ – была барысы да керекдиле. Ол затла уа Къайсынны поэзиясыча уллу поэзияны отун ышыргъан сезимледиле.

Къулий улуну поэзиясыны чырагъы – таукелликди, алгъа къаратхан умутду. Арт жыллада жазылгъан назму къауумларында, китапларында да ол чыракъ бютюн жарыкъ жана эди:

*Бизге дери тургъанлары
Кибик, турлукъдула бары
Дуняда иги затла.
Бийик булутла азатлай,
Тенгиз ишуулар, кюн тиер.
Терек чагъар, харбыз бишер,
Къар агъарыр, жауун жауар,
Сабий ойнар, къыш от жанар.*

Таукеллик адамны бек алапат шартларындан бири эсе да, ол эрликни тутуругъу эсе да, аны бютюн кючлю, къыйматлы да этген, баям, жашауну терен ангыламакълыкъды. Озгъаннга, озарыкъгъа, келлик заманнга да бирча эсли къарай билмекликди. Аллай поэт, гюлню чакъгъанын кѣрюп, аны саргъалгъанына жарсымай къалалмайды.

*Жашадым да, ангыладым:
Нечик къыйынлыды адам!
Кѣзню жумуп ачхан кибик,
Къысхады, къысха жашауу,
Билмей тургъанлай бошала!
Анга жарсымазча адам,
Заман келmez – ангыладым, –*

деген жарсыулу, алай кимни да жүрегине жууукъ, эсинде, жүрегинде жашагъан тизгинлени андан айтханды Къайсын. Жюреклене къозгъагъан, сагъышландыргъан тизгинле, аллай назмула халкъгъа, халкъны фикир байлыгына тийишлидиле. Жашау кертиликни башын жапхан сѣзле уа кимге керек болурла?!

Къартлыкъ, жашлыкъ, ёлюм – была барысы да инсан кесин таныгъанлы бери, узакъ ёмюрледен бери адамны ахшыларын, философларын, поэтлерин

сагъышландыра, сейирлик лириканы отун ышыра келген жашауну болумларыдыла. Ол Фирдоусини, Низамини, Физулини сагъышлы лирикаларын туудурганды. Бу тюрлю болумлагъа кѳз къарамы бла, философия лирикасыны магъанасы, суратлау бийиклиги, жумушакълыгы бла да Къулийланы Къайсын дуняны бек белгили, уллу жазыучуларыны, поэтлерини санындады.

Жашауну, жамауатны аллында хар заманны ѳз борчлары барды. Жашлыкъны, къартлыкъны борчлары да – уллу, жууаплы, алай бирча туююлдоле. Аны шарт ангыламагъан жаланда учхара жазыучу болур, къачан эсе да тапхан ызындан таяргъа фикири жетишмеген, ѳннѳн тюрлендиралмагъан. Жашлыкъгъа кечилген, ушагъан женгилик, тенглик да уллайгъан адамгъа ушамайды. Къайсын жашлыкъны, орта, уллайгъан тѳлюню да борчларын бирикдирип, поэзиясына, дуня маданиятха алай къуллукъ этгенди. «Тау суучукъну» жырчыгъынлай, аны чокъуракъ, кюмюш тауушу «жангы къарны» тазалыгы, тѳшледе жел шууулдатхан кырдыкны жашиллигин, шатыкыгъын да сыйндырып, поэзиясыны акъ къаласын ѳсдюргенди. Къулий улу дуняны бек махтаулу философия лириклеринден бириди, арт жыллада поэтни сагъышы энчирек болгъанды деген оюмну да чертирге тийишлиди. Аны сагъышы терк саркъгъан заманны юсюнденди. Тамата тѳлюню бла аны ызындан келгенлени юсюнден сагъышды:

*Кетеди бизни тѳлюбюз,
Ташлап дуня жарыгъын,
О, базыныучу эдик биз
Къыйын кюнде таш жарыргъа!*

*Жандыла биз этген отла,
Этерибизни этдик биз.
Энди уа болабыз къартла,
Кетеди бизни тѳлюбюз.*

Адам бла жамауат, адамны озгъан, келлик кюню, аны жууаплылыгы, намысы, хурмети – была барысы да Къайсынны поэзиясында жерлерин эртте тапхандыла, алай бюгюнледе биз алагъа жангы кѳзден къарап, башхача ангылайбыз, тюзюн белгилесегъа, ол, жюрегибизни сыйырып, анга жарсыу, мудахлыкъ, жылыу да салады. Поэтни эстетика сайлауу алай тынгылыды.

Къайсынны арт эки-юч жылда жазылгъан назму къауумларыны («Учуп баргъан къанатлыла») лирика жигити жолоучуду. Хар затха сабыр, сагъышлы къарагъан, тенгизни бла кѳкню деулюклерине жангыдан сейирсинген, наратланы бийикликлерине сагъая билген. Алай табийгъатны хар бир бѳлюмю – уллусу, гитчеси да – поэтге жашауну, заманны кюзгюсюдю, айтханыбызча, философия оюмуну белгисиди. Жашауну уллу, кенг жолуна чыкъгъан насыпды, айхай да жолоучу жол къоратады («Насып узун болмайды, угъай»). Алай озгъан кюнде бошуна озуп, гунч болуп кетген кюнде туююлдоле – халкъны жашауна, тарыхына жангы атламла болуп къошу-

ладыла, келген төлөлеге, кюн таякчылача, жарып, жылытып турууча. Жангы фикирни, жамауатны эсин алгъа, бийикге элтген чирчиклери, темалары болуп. Поэтни бизге айтхан сёзюню, эстетика сайлаууну къыйматы да аны бла байламдыды.

Кюнлени алышыныулары, жолну уа терк къысхаргъаны, башында сагъыннганыбызча, дуняны кёп закий адамларын инжилтгендиле. Ол шарт бизни жарсытмайды, шургулукъ келтирмейди десек, алданыр эдик. Болса да магъана къара кийгенде тойюлдою, - эслиликни кюню бла «къарангыны» чачхандады магъана. Къысха кёрюннген жашау адамла бла байламлыкны ахырымыды, тойюлмюдю деп, сабыр сагъышланып, адам улуну жолоучугъа эс тапдыргъанындады. Ол жаны бла къарагъанда, Къайсыннга къайсы миллет, халкъ да махтау салгъанды, салып да турлукъду.

Къайсынны поэзиясы дуня къудуретин эки жагъагъа бёледиде деп ангылатыргъа боллукъду. Поэт бир жагъадагъы жашауну «жерим, табийгъат, кюн жылыу, ай жарыгъы, акъ жел, эрттенлик, жаз башы, сүймеклик, кёк кырдык» деген сёзле бла белгилейди, экинчисин а «ингирлик, ашхам, кече, туман, къарангы къыш», дагъыда ала кибик кёп магъаналы сыфатлагъа эс бурады. Адам эки жагъаны араларында жолоучуду. Жарыкчылыкны бла къарангыны сермешлери тохтамайды. Аны насыбы, зауукълугъу жер бла, жерни кырдыгы, ташы бла бирликдеди. Кёк бла айны жарыгъы, кюнню жылыуу бла байламлыкыдады.

*Къанатлылагъа сейир этдим.
Мени ёмюрюм алай ётдю –
Къанатлыла учханларына,
Кёк кенгине чыкъгъанларына
Къууандым мен, суюдюм жырларын,
Ол жырладан жюрегим жарып.*

Дуня къудуретни къаласын къурагъан хар шартны, бolumну, хансны, ташны, жауун тамычыны, къар хапуну, тауну, төшню да тиллерин ангылап, аланы тиллендирген да этип, Къайсын алай жазгъанды. Хар бирини энчи бояуун, макъамын, ауазын табып, эшитип, табийгъат бла адам улуну байламлыклары юзюлмеген къадарда – насып, къууанч, дуня зауукълугъу чексиздиле, нек дегенде, ол байламлык инсанланы байламлыкларын да кючлейди (Бу теректе ингир сайын: «Сау кёрюшейик!» - дейме мен. Аны кёрюп, эрттен сайын къууанч, алгъыш этеме мен). «Тилек назмулагъа» Къайсын андан кёбюрек эс бурады.

Алай бир «жагъадан» чыгып, экинчисине жетген адам кёкден, сууладан, дуня жарыгъындан айырылмайды, «къарангыда» - «кёзкёрмезде» - жутулуп къалмайды. Ол шарт кёп уллу акъылманланы, поэтлени элгендиргенди, кёлсюзлюк этдирип. Кюн жарыгъы ёчюлюп, жолу тауусулуп, адамны «мылы туман», «къарангы» тартып, алып кетгенин ачыкълагъандыла. Кёз къарамлары андан башхасына хазна жетмегенди. Къайсынны поэзиясында да хар инсанны – «ингири», «ахшамы», «къышы». Ёзге не амал? Алай инсанны жашауу жамауатны жашаууна тенг тойюлдою. Инсанны чынтты ишини, огъ-

урлугъуну жарыгы да анга къошулады, аны бла бирге ёлномсюз болады:

*Ма бу терекле, бу жолла,
бу кырдыкла
Кибик, турурла сен мында
къойгъан жырла.
Къабырынгы башында
жулдузла кибик,
Турурла сени сёзлеринг –
жарыкъ, бийик.*

Къулий улу бу тизгинлени Мирзо Турсун Задеге жоралай, ёз къабырында голле жанып турлукъларын билгенча жазгъанды.

Жарыкъ, жылы кюн озуп кетгинчи, «сууукъ, туман, кирши» кюн неда «ахшам бла ингир» бла сермешеди. Жашауну жарыкъ жолу бошалып, «экинчи жагъа» не къадар жууукълашса, сермеш ол къадар къыйынды. «Ахшам», «туман» жолоучуну жарыгъын онглар деп къоркъуу келеди. Алай «кюн жылыу» «къара желден», «булутдан» кючлюдю – хорланды деп инсанны умуту таркъайгъанда да. жангы жашау зауукълукъ береди.

***

Къулийланы Къайсынны поэзиясы инсанланы батырлыкъгъа бла кишиликте юйретген миллетни сыйлы ниет ырысхысыды. Айхай, кесини жүрегин жарыкъ сезим, халкъына суймеклик бийлеп турмасала эди, батыр поэзиягъа да къанат кердиралмаз эди ол.

Къырал саясатны бек кюйсюз жылларында окъуна поэт миллетине эстетика кёзден къарагъанын кишиден жашырмагъанды, буюкъмагъанды. Кёп фахмулу поэтле ачыкъларгъа базынмагъан фикирни Къайсын ачыкълагъанды. Поэт дегенинг батыр адам, кишилиги болгъан инсан дегеннге тенгди. 1942 жылда окъуна, андан да алгъа Къулий улу ол батырлыкъны байракъ этип, жазыу ишин алай бардыргъанды. Сёз ючюн, 1942 жылда жазылгъан назмуларыны биринде «таулу болгъаным мени ёхтемлигимди» деп, кесини эстетика сайлауну юсюнден тынгылы да, ачыкъ да айтханды. Башха жыллада да Къайсын ол сайлаун окъуучуларына кёп кере эшитдиргенди. «Ёз анасын суймеген башханы анасын да суймез» неда «дунияны сюеме дегенден алгъа къоншунгу сюе бил» деп.

1930 жылладан башлап, XX ёмюрню 80-чи жылларына дери Къулийланы Къайсын миллетини, Ата журтуну юслеринден сагъышларын юзмегенди. 1940–1970 жыллада уа ол сагъышла бютюн жангырып, поэзиясыны хатын, суратлау-ачыкълау мадарларын белгилегенди.

Дуния дегенинг къыйырсызды, чексизди. Алай ол дуниягъа сакълыгъынгы ачыкълардан алгъа ёз миллетинги, аны туугъан жерин къорууларгъа кишилигинг, адамлыгъынг да болургъа керекди деп юйретеди Къайсынны поэзиясы. Анга кёре, Къулий улуну чыгъармачылыкъ ишине белги салгъан Прометейни сыфатыды неда туугъан жерлери бла байламлы прометейлик эте жашагъан жигитледиле. Адамланы от жагъаларын сакълагъан, отларын

ѣчюлтмез ючюн кишилик этген Прометейни сыфаты Къайсынны 1940 жыллада айныгъан поэзиясын жарытханы окъуучулагъа белгилиди. Сѣз ючюн, юлгюге аны «От», «Оракъ» деген поэмаларын эсибизге тюшюрсек да тамамды. Табийгъатха, Ата журтуна не тюрлю назмула жораласа да Къайсын, ол бир заманда да Прометейни эсинден кетермегенди, аны жигитлигине баш уруп, кѣп назмула жазгъанды:

*Энтта манга тюшюмде кѣрюнеди
Къуш Прометейни баурун чача
Тургъаны къаяда. Къанат кереди,
Огъурсуз кѣзлерин акъырын ача.
Ол къара къуш мени бауурума да,
Жухун чанчды. Унуталмай келеме.
Къуш Прометейге учуп барады,
Аны къыш кече тюшюмде кѣреме!*

Адамла ючюн, инжилиуден къоркъмай, жигитлик этген Прометей Къайсынны бек улуу эстетика сайлауларындан бириди. Болсада Къулий улу Прометейни сыфатын, аны жигитлигин кѣргюзтюп чекленмейди. Ал атламыларындан башлап, «Учуп баргъан къанатлыла» деген назму китабына дери Къайсын Прометейча жигитлик этерге хар бирибизни да сыйлы инсан борчубузду деп юйретгенди. Сен сюрюучюмюсе, малчы, устаз, илмулу адам, къаячы, жазычумуса, поэтмисе – башха туйюлдю, Прометейча жигитлик этерге борчлуса деп юйрете эди бизни. Туугъан жеринги, Ата журтунгу, миллетинги адетин-тѣресин къоруулар ючюн керекди аллай кишилик бла халкъынга суймеклик дегенди Къулийланы Къайсын. Прометейлик аны эстетика сайлаууду, поэзиясыны фикир жибин, оюм жорюшюн белгилеген:

*Кавказ! Кесинги Прометейлеринг
Азмы къызартхандыла къаяланы,
Аз къара къушму кемирди кѣзлерин
Бранлада бегитилген аланы!
Минги тау, кесини бийиклеринден
Кѣп палах, кишилик кѣре келгенди.
Кавказ уланларына: - Къыйын кюнде
Прометейле болугъуз! – дегенди.*

Къайсынны ѣхтемлендирген, аны кѣллендирип, кѣп чыгъармагъа жан салдыргъан Прометейлик малкъар халкъны поэзиясыны бийик тѣрелеринден бириди. Прометейлик, Ата журтларына суймеклик Беппайланы М., Додуланы А., Табакъсойланы М., Бегийланы А., Ёлмезланы М. эм башхаланы бек магъаналы, сыйлы фикир ѣлчемлери бла эстетика сайлауларыдыла. Малкъар халкъда айыплы ишлени, къылыкъсызлыкъны бла хомухлукъну башларын, жолларын да кесерик жигитлени жырчыларыдыла, Къайсынча, ала да кеслерини жашаулары бла, улуу фахмулары бла. Нек дегенде, бети жибиген, намысына сакъ, халкъым, жерим дей билген огъурлу адам тохташдыргъан тѣ-

релеге къарамай, кесини атламларын ала бла ёнчелемей къоймайды. Алагъа къарамагъан, аланы сансыз этген халкъны, жамауатны да сансыз этер.

Бизни аллай сыйлы адамыбыз Къайсын эди. Халкъны, жамауатны жюрек чомартлыгъын, жарыгъын, къылыгъын-ылыгъын Къайсынча шарт, туура киши этмегенди, аныча бийикге киши да кётюралмагъанды. Бюгюнледе, биз Къайсынны поэзиясы жамауатны ауазыды, намысыды, бетиди десек, жамауатны, халкъны эниш этмейбиз, биз жаланда халкъ бла аны уллу жырчысыны байламлыклары белгилейбиз. Жамауатны уллу адамына хурмет эте билмеклик, ол да адамгъа къадардан бирилген бир насып юлюшдю. Жамауатдан, аны уллу адамындан, келечисинден бети жибиген халкъына жарар, анга керекли иш тындырыр деп, умут этерге боллукъду. Къайсын бизге аны осуят этгенди.

Кечеде-кюнде – иш юсюнде, къууанча – юзюлмей, тунчукмай, эшитилип тургъан ауаз керек болады – халкъ кесини халкълыгъы бла ёхтемленирча. Аны айтханыбыз – Къулий улуну бетин халкъ жарыта эди, поэт да аны бетин жарытып турады демекликди. Поэтни ауазы халкъны ауазыча эшитиледи демекликди. Анга ким да къулакъ салыргъа, сакъ болургъа борчлуду. Къайсынны поэзиясыны жюрек сёзю хар инсаннга багъалыды, ол уллугъа, гитчеге да эс тапдырады. Халкъыны ауазы ашырып баргъан жолоучу бир заманда да ажашмазгъа, алданмазгъа керек эди.

Къайсынны чыгъармачылыкъ ишини сыйы малкъар литератураны суратлау оюмун бийикге кётюргени, жангы эстетика дуня ачханы бла чекленмейди. Аны поэзиясыны юсю бла кёп миллет искусстволаны төрелери – шаркъ поэзияны, европаны, орус маданиятны ахшы төрелери. Аны поэзиясы тейри къылычлайды. Алай тейри къылыч эки тауну къошхан кёпюр эсе, Къайсынны поэзиясы халкъладан малкъар халкъгъа кёпюрдю. Не кёп черек саркъса да, тенгиз тенгизлей къалады – кесини теренлиги, кенглиги бла.

Къулий улуну поэзиясы къайсы халкъгъа да – уллу эстетика дуняды. Ол дуняда поэтни атын махтаулу, сыйлы этген – энчи ызы, макъамы, эртте шарт белгиленген, бийик усталыгъы. Алай Къайсын юйрениуню, излеуню насып жолундан бир заманда да ахыр кюнюне дери таймагъанды. Жашауну чеги жокъча, излеуню чеги да жокъду. Кюнден-кюннге жангырмагъан, жангы сезим къозгъамагъан поэзияны- ьанаты къыйылыр эди.

Арт эки жылда жазылгъан назмуларында Къайсын тохташхан, окъуучугъа белгили төрелерин айныгып, жангы сыфат суратлау, лирика мадарла бла малкъар поэзияны къолайын ёсдюргенди. Ол жаны бла къарагъанда, сёз ючюн, «къанатлылары», «тенгизлени», дагъыда ала кибик табийгъат болумланы сыфатлары чынтгы уллу фахмугъа бир тюрлю марда, тохтау да болмагъанын кёргозтедиле.

*Къанатлы къонар терекге,
Жырлар, къарап жылы кёкге,
Къанатлы уягъа кирир,
Жерге ай тийгенин кёрюр,
Къургъакъ уяда къанатлы
Жайгъы кече жукълар татлы.*

Табийгъатны ариу илишанларына, жаныуарлагъа поэт не заманда да сансыз къарамагъанды. Ариуну, ариулугъуна кѣре, бояула табып, шарт, толу ачыкълагъан – ол усталыкъны, фахму жютюлюкню ишиди. Табийгъатны юсюнден Къайсынны назмулары бла тубешиую табийгъатны бояуларын алгъан шатык суратла бла тубешгеннге тенгди. Алай поэтни фахмусуна биз не бек сейирсинсек да, поэзияны борчу дуня (окуяла) бла эришгенде туююлдо. Башхача айтханда, сурат кесини магъанасын тас этмей, бир тюрлю къыйматлы кѣз къарамгъа, эстетика кѣз къарамгъа бойсунады.

Искусствода фикир суратсыз жамауатны жюрегине, эсине жол тапмайды, алай фикир, жашырын магъана болмаса, сурат да окъуучуну алдаялмас. Къайсынны поэзиясында хар къанатлы, жаныуар, терек, кырдык да ѳз жашауу, бояуу бла жашасала да, жашырын магъаналарын, «каз тилли» болгъанларын ангылаялмасакъ, поэзияны асыры кем этер эдик. Къайсынны назмуларында «къанатлыла» ѳз ариулукъларындан тышында да дуня ариулугъуну, къудуретни, учуп баргъан заманны жарыкъ умутланы, тазалыкъны да шарт белгилеридиле. Поэтни назмуларында къанатлыланы кѣп тюрлю болумла бла байламлы кѣребиз: «терекге къоннган къанатлыланы», «терезеге, балконнга къоннганланы да», «уяларына ашыкъгъанланы, татлы жукълагъанланы да», «уяларына жеталмай жоулгъанланы», «учуп, учуп, бийикге чыкъгъанланы», «бизге юлгю къанатлыланы да».

Къанатлыла поэтни жюрек тебиуюню, урууну, аны бийлеген сезимлени, къыйнагъан, термилген умутланы ачычларыча, белгилерича кѣргюзтлююнедиле. Андан болур, Къайсынны назмуларын окъугъан бирде поэт сезгенни шарт сезеди, бирде уа жюрегин къозгъагъан сезимлени тынгылы жыйышдыралмай, шургулу, мудах да болуп, къайры эсе да, неге эсе да алгъа учунады – бийикге, юйор насыпха, ырахатлыкъгъа, жамауат тынчлыкъгъа, мамырлыкъгъа. Асламында къанатлыла жашауну ѳлюмсюзлюгюню, жашаугъа сюймекликни белгилерича ачыкъланадыла. Ол себепден Къайсынны поэзиясында къанатлыланы юсюнден назмулары туугъан жерине жораланнган тилек назмулагъа ѳтюп кетедиле:

*О, хорланмай къал,
къанатлы,
Дайым жырла азат,
татлы.*

Кеслерини жангыз магъаналары бла чекленип, дуняны, жашауну кѣп тюрлю бетин, жашырын жюрюшюн ачыкъламагъан сыфат, суратлау мадар Къайсынны поэзиясында жокъду. Ол жаны бла кесамат эте, поэтни назмусу окъуучудан эстетика жютюлюк, эслилик, маданият даража да излегенин айтыргъа тийишлиди. Алайсыз назмуну «бир къатысын» ангыламагъан экинчи, ючюнчю къатысына жетип, оюм эталмас.

*Бу жайда мен турама тенгиз боюнунда,
Солуйма, ишими да этеме мен мында,
Тенгиз шуулдагъанына тынгылай,
Эрттен- ингир бийик наратлагъа къарай.*

Назмуну былай башлануунда алыктын жашырын магъана излерге керек болмаз. Поэтни лирика жигити сабырды – табийгъат бла байламлыктын юсюнден, табийгъат анга жюрек ырахатлык бергенини юсюнден ашыкмай хапар айтады. Тенгизми шуулдайды, наратламы чайкъаладыла – ала барысы да жашау заууклыкту илишанларыдыла. Табийгъат бла байламлыктын хычуунлугун, тагыуун илмуну, техниканы жетишимлери унутдураллык туйюлдоле:

*Тенгиз суукъду,
алай кеп кюнден ары
Киреме мен,
кыйгырмайын, таукел барып.*

*Эрттенликде юзmez
жагъада чабама,
Жуунун, кыйтып
келеме, жазама.*

Ол татлылык бла огъурлулукту кергозте, табийгъатха сансызлык кезден кырау уллу келлюок бла жууапсызлык болганын Кыйсын адам улуну эсине салады. Бизни бюгюнледе кыуандыргъан терекле, «кыургъак юзmez», жашил кырдык келлик телюлени да кыуандырып, шукур этдирип турургъа керек эди. Сакъланырмы табийгъат келликлеге, туудуклагъа? Алай бла, жашауну бир шартыны, илишаныны юсюнден лирика сезюн башлап, Кыйсын социальнo-жамауат сорууланы юслеринден философия лирикагъа етеди, тап, поэт ол тюрлю лирикагъа ачык етмесе да, сайлагъан суратлау мадарлары, ауазы, назмусуну бояулары бла кыйматлы соруулагъа жууап излетеди, сагышландырады.

Кыулий улуну 1980 жыллада жазылгъан поэзиясы туугъан жерни, жашауну юсюнден жангы жырды. Сюймеклик бла ниет тазалык аны хар сезюне, тенгешдириюне, суратлау езегине алтын, кюнюш суу ичиреди, ыз салады. Поэт, жерге, кырдыкга, бийикликте сюймеклигини «башын жабып» жазса да, «кюн тийгенде хуналагъа», «чыкылы биченликте кирдим», «кыургъак юзmezде жалан аяк барама», «кыанатлыны кыургъак уясы» дегенча сез кыаумла туугъан жерине сюймеклигин, ырахатлыктын ачыклайдыла. Ол жаны бла кырагъанда, тенгизни сыфаты да кеп магъаналы жангы сыфатладан бириди. Аны гюрюлдеген, шуулдагъан тауушу, кенлиги ахыры, кыйыры-чеги болмагъан жашауну макъамын, солуун белгилейдиле. Кыйсынны назмуларында «тенгиз» деген сез «наратла», «терекле», «кюн», «кече» деген сезле бла байламлы айтыладыла. Аланы бирикген сыфатлары, деменгиликлери поэтни жашаугъа ийнаныуун, аны кюнюню юсюнден сагышын, фикирин шарт да, тынгылы да ачыклайдыла. Ол жаны бла алып кырагъанда, Кыулийланы Кыйсын жаланда малкыар халкыны ийнагъы туйюлдо – битеу дуняны ийнагъыды. Поэтте сюймеклиги жаланда малкыар халкыны жюрегинде жанмайды – битеу дуняны халкларыны жюреклеринде да ертенленип турлукду.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун
КъМР-ни кырал саугъасыны лауреаты,
жазыучу, филология илмуланы доктору, профессор.

Алим бла Къайсын

Къайсын юй бийчеси Мака бла

ЭСИБИЗДЕ ТУРАСА, САУЛАГЪА КЮЧ БЕРЕ

1. Ол кюнлени жарыгы

Тюбешу

Жашауумда кѣп унутулмазлыкъ кюнлерим, эсимде тургъан ишлерим болгъандыла. Университетни бошагъаныма диплом алгъаным, газетде тукъум атымы биринчи кере кѣргеним, алыкъа бояулары кыургъакъсымагъан биринчи китабымы къолума алгъаным, журналист билетни бергенлери, белгили адамла бла тюбешгенлерим, – кыуанчлы сагъатларымы кыайсы бирини юсюнден айтайым! Ол башымда жазылып калгъан затланы тизмесин неден ачарымы сорсала, арсарсыз айтыр эдим: «Къулий Къайсын бла тюбешген кюнюмден»...

Андан бери 51 жыл озса да, халкъыбызны бек уллу адамы, фахмулу поэт бла биринчи тюбешуно кыуанчы жашау жолуму жарытханлай, ахшы ишлеге талпындыргъанлай тургъанча кѣрюнеди манга.

Биз Фрунзе (Бишкек) областны Ивановка районуну Сынташ элинде жашай эдик. Таулу сабийле кыргыз школгъа жюриюбюз, кыргызча окъуйбуз, кыргыз тилде сѣлешибиз.

Кюнлени биринде, ана тилде жазылгъан назмуну эшитип, сейирге-тамашагъа къалабыз. Бизни тилибизде назму болургъа боллукъду деп кимни эсинде бар эди! Ма сейир! Элеккуланы Мариям бир гитче китапчыкыгъа кырап окъуй эди:

*- Салам, эрттенлик,
Жап-жарыкъ бетли,
Къанатлы, жырлы,
Бишген кѣгетли!*

*Гюржю табагъа
Баргъан булутла,
Чыкълы бахчалагъа
Кирген къызла.*

*Салам, садлада
Жетген алмала,
Акъ тѣппеледен
Эннген аязла.*

*Арбазда ойнай
Тургъан сабийчик,
Биринчи битген
Алма терекчик!..*

Ол китапчык, къолдан-къолгъа ѳте, ол «туугъан жерибиз», «Малкъар», «Кавказ» деп тургъан сабийлеге – Ата журтдан, Малкъардан бизге салам алып келгенча, тауларыбызны хауасын, череклерибизни тауушларын алып

келгенча кёрюннген эди. Ол анда айтылган сёзлени китапчыкь бла бирге бетибизге кыса эдик, ийисгеп окьуна кёре эдик, тансыкылап журтубузну, таулары...

Ол китап Къайсынны китабы эди. «Салам, эрттенлик!» деген биринчи китабы. Къайсыннга, поэзиягъа, Ата журтубузгъа сюймеклигибизни эрттенлиги!

Ол кюнден башлап, жүрегим Къайсынны излеп тебиреди. Эгечи Марзият Юрьевка деген кьоншу элде жашагъанын билдим. Арабыз алай узакь болмаса да, мен, мажарып, Марзиятны тапхынчы, иги кесек заман озду...

Биргеме окьугъан таулу жашланы бир кьаууму, элибизде кьыргъыз школну кьоюп, кьоншу Юрьевкагъа жүрүп, орус тилде билим алады.

4-чю классны бошагъандан сора мен да алагъа кьошулама. Юрьевкада жашагъан Хуболланы Шарафутдин бла аны эгечи Лейла окьугъан классха тюшеме. Шарафутдин бла бир партада олтурабыз. Иги да танышхынчы, Марзиятны хапарын сордум.

- Танымай а Марзиятны, - деди ол, - Къайсынны туугъан эгечиди. Манияланы Окьупну юй бийчесиди. Келиним окьуна болады. Фрунзеге барсам, Къайсыннга кьайтмай кьалмаучума. Бир жол анасы Юзейирхан бла олтуруп тургъаныбызлай, Къайсын кирип келеди да, анасын кьучакылап: «Санга алтын саугъа альп келгенме», - деп, столну юсюн ахча чулгамладан толтурады. Манга бурулуп: «Серме ахчадан!» - деди. Мен аладан уялдым, абызырадым. Алай Къайсын, кюнча жарып, хуржунума кёп ахча сукьду, - деп хапарлады тенгим.

Дерсен сора Шарафутдин мени Марзиятха элтди. Орамны эки жанында топуракь гытычыкыла. Алада кьолайсыз юйдегиле жашагъанлары эсленип турады. Мында кёчгюнчюле тургъанларына бир-бир юйлени кьабыргъаларында жазылган «Малкьар орам» деген сёзле шагъатлыкь этедиле. Марзият бизге жарыкь тюбеди. Къайсын келгенлей, билдирирге сёз берди. Къайсынны бир кёрюрге термиле, газетледе, журналлада аны бла байламлы жазулары сакылай, кечеми, кюнюмю ашырама.

Сунмай тургъанлай тюбешдик. Бюгюнча эсимдеди 1955 жылны март айыны сегизинчи кюню. Мен район арасы Ивановкагъа барама. Комсомолну райкомуну жарыкь халда кирип, андан мудах болуп чыгъама. Комсомолгъа алмай, келир бюрогъа иги хазырланып кел деп кьайтардыла. Жюрегими жанында комсомол билет жүрүмесе, дуняда ахшы мурастарым оюлуп кьаллыкь сунама. Башымы кьайгылы сагъышла бийлеп бара тургъанымлай, Марзиятны огьурлу ауазы кьулагъыма чалынады.

Мен, бир жанына бурулуп, арлакьда бир эр киши бла сюелип тургъан Марзиятны кёрдюм. Кьатларына жууукылашханлай:

- «Къайсын, Къайсын», - деп туруучу эдинг да - ма Къайсын... - деди да, биргесине сюелген кишиге кьарап: - Ол сени хапарынгы соруучу Занкишиланы Хусейди, - деди.

Ары дери мен Къайсынны суратда окьуна кёрмеген эдим. Аны бир узун, бёкем, мазаллы киши сунуп тургъанма. Ол а орта бойлу, кенгмангылай, башы да жүлөнүп, салам кьалпагъын да кьолунда ойнага. Сора мен Къайсынны «Литературный Киргизстан» деген журналда басмаланган назмулары кёпмөдөн окьуп тебиредим.

Къайсын жарыкъ ышарды, мени онг къолтугуна кысды да, былай айтды:

- Мени назмуларымы кёлден окъугъанынг ючюн сау бол. Кесинг а зат жазамыса?

Мен назмула жазмагъанымы билдирдим. Фрунзеде чыкыгъан газетлеге материалла бериуючному айтдым. Сора жүрегимде жарсыууму Къайсыннга билдирдим. «Советская Киргизия» газет бир ненча затымы кысхартып чыгъаргъанын, башхаларын а бырнак этгенин айтдым. Аз кесек заманны къатында сюелгенлей окъуна, Къайсын бла тенг жашлача болуп къалдыкъ. Андан берген болур эдим бу сорууну да таулуланы бек хурметли адамына:

- Газетни редактору Денисюкню таныймысыз?

- Таныйма. Не айтыргъа керекди?

- Мени жазгъанларымы кысхартмай, чырмаусуз чыгъарырча этсегиз...

Ол сорууну бу кесин кётюре билмеген, адабият иши башын басып тургъан, менсиз да къайгысы кеп болгъан айтхылыкъ поэтни ууакъ жумуш бла башын аурутханыма бюгюн да кеси кесимден уялама. Кеси кесинден уялгъандан уллу айыб а къайда!

Болсада хар кимге да ачыкъ жүрекли, сёзню ызындан къуумаучу Къайсын мени жапсарды, кёлному кётюрдю, жазыу ишни кьоймазгъа таукеллендирди. Закий поэт эм алапат инсан бла ол жарыкъ кюн башланган байламлыгъым ёмюрлюк шүёхлукъгъа айланганын алгъаракъдан айтып къояма.

Назму - жыр - гимн

Халкъынача, Къайсыннга да жалгъан дау этип, совет жазычуланы тизгинлеринден кыйстайдыла. Чыгъармаларын басмаламазгъа оноу этедиле. Поэтни жазгъанын чыгъармагъандан уллу хата анга киши да эталлыкъ болмаз эди!

Болсада, бар чырмаулагъа да къарамай, Къайсын жазыу ишин тохтатмайды. Акъылман таулу, къачан да болсун, иши халкъына жарарын биледи. Къыргъызлы жазыучула да анга онг тапдырыргъа кюрешедиле.

Уллу фахмусун сезип, Къыргъызстанны жазычуларыны Союзунда ишлерге аладыла. «Литературный Къыргъызстан» журналда да ишлейди. Республикалы газетлени тилеклерин толтура, Къыргъызны кеп шахарларында, эллеринде болады. Халал кёллю урунган сабанчыланы, малчыланы, устазланы, врачланы юслеринден адамла суйюп окъурча жазады. «Советская Киргизия», «Комсомолец Киргизии» газетледе кеп статьялары, очеркleri чыгъадыла. Къалай суйюп окъугъан эдим аны мамукъ ёсдюрюючюлени юсюнден жазгъан хапарын! Жаш къаламлагъа жораланган кеп статьясы да басмаланганды. Алары бирини аты эсимде кялгъанды: «Заботливо растить молодых литераторов». Поэзиядан уллу ангылауу болгъан, жаш адамлагъа болушургъа жүрекден итинген Къайсын алары хар бирини жазгъанларыны кемчиликлерин ачыклайды, биринчи атламларына къууанады, ахшы жолгъа барырларын суйгенин айтады. Къулий улу «Литературный Киргизстан» журналны, орус тилде чыкыгъан газетлени редколлегияларына киргенди. «Советская Киргизия» газетни энчи корреспондентини удостове-

рениясын талай жылны хуржунунда ёхтемлик бла жюрютгенин артда, Нальчикде, айтхан эди Къайсын ушакъларыбызны биринде. Кёчгюнчюлюкде, сыйсызлыкъда баш кечиндирирге кюрешген халкъына болушур амал излегенди. Зулмучулагъа, артыкълыкъгъа къажану ниетин билдире, «Къор болайым, Туугъан жерим, мен санга!» деген айтхылыкъ назмусун жазады:

*Сангырау болсам да, эшитип турурма
Чапыракъ тауушунгу кюз артында,
Сокъур болсам да, ажамай барырма
Къызыл къаным боялган жолларында.
Кёз, жүрек жарыкъ да сене инсанга,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!*

Малкъаргъа - туугъан жерибизге, тансыкълыкъ сезимден толу назмусун поэт огурусуз кюнлени ауарасындан инжилген жерлешлерине окъуйду. Санлары тюшген, аманны-кебинден жан сюркеген таулула Къайсынны ызындан къатлай эдиле:

*Насып да, къуанч да сене хар саугъа,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!*

Болсада жыргъа, Къайсыннга да башхача къарагъанла да болдула. Бизни ёхтем тауларыбыздан зорлукъ бла къыстагъанла, Малкъарны къыраллыгъын сыйыргъанла, атыбызны окъуу китапладан, география карталадан, тарихни бетлеринден кетерирге кюрешгенле эдиле ала. Поэтни ызындан боладыла. Ишлеген жерин да, жашагъан юйюн да тинтедиле. Алай назмуну сёзлери болгъан къагъытны табалмайдыла. Жерибизге къайтхандан сора, аны юсюнден Къайсын былай айтханын ёз къулагъым бла эшитгенме:

- Ол аты окъуна адамланы къалтыратычу комитетде ишлегенледен бири манга эсгертеди: «Палахдан сакъланыргъа сюе эсенг - жырынгы кюйдюр, къурут...»

Жюрекке тюшген жырни къалай къуруталырса!..

Туугъан жерлерин унуталмагъан адамлагъа бу назму-жыр исси кюн шаудан сууча болду. Аны билгенле, билмегенлеге айтып, тойлада, къууанчлада кырлап башладыла.

*Кеченги да, кюнюнгу да тюрсююн
Жюрютеме биргеме кёзлеримде.
Жашларынгы, къызларынгы тепсеюн,
Жырларын да жүрютеме кёлюмде.
Ичгенме, къапланып терк сууларынга,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!*

Бу бек сыйген жырыбыз болуп къалады. Фахмулу композиторубуз Байчекулану Мутайны жашы Абидин артда анга тынгылы макъам жарашдырды.

Бир жол Къайсынны бек сыйген адамларындан бири Кючюкланы Шабазны жашы Магомет бла мен, поэт да ортада, Нальчикни паркына чыгъ-

абыз. Жумушакъ, шош къар жауады. Къайсын чыгъармаларына кийирген къар. Халыбыз жарыкъды. Къайсыннга айтама:

- Акъсакъл, туугъд, кёзюме соруулу къарады Къайсын.
Мен башладым:

*Санларыбызда къан сени къанынгды,
Жюрек кючюбюзню алгъанбыз сенден,
Жюрегибизде жыр сени жырынгды,
Таймай къатлайма мен кечеде, кюнде:
Бар насыбы да сенсе жаны саугъа,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!*

- Тюз айтады, Къайсын, бу жырынг а таза да гимнге ушайды, оллахий, - деп къууанды Кючук улу.

Къайсын тынгылауну басыпды. Ол, сёз негерини айтханын жаратса, алай этиучю эди. Ючюбюз да, жырлай-жырлай, адамсыз къыш паркда кёп айланабыз. Ма алай аталгъан эди «гимн» деген сёз ол аламанат жыркъа. Энди миллетибизни эки айтхылыкъ жашы да керти дунядадыла, Сыйлы Аллах алагъа жаннет беририн тилейбиз. Энди эрттен сайын малкъар радио беруилерин ол жырни макъамы бла башлайды. Къысхасы, ол бек магъаналы, миллетибизни энчилигин, сыйын, даражасын кёргюзтген жырды.

Артха, кюйсюз жыллагъа, Фрунзе шахаргъа къайтайыкъ. Поэт, жолу не къыйын болса да, бюголмейди, кишилей къалады, къаламын ташламайды.

Къайсын халкъы бла бирге киши жеринде, туугъан тауларына, Чегемине, Малкъарына термиле, талай жылны жашагъанды.

*Чегем череги шуулдай бауур кече,
Анга уа тынгылай таула.
Ол тохтамай тенгизге баргъанлыгъына,
Айырылмайдыла ала.*

*Мен а Чегем тауладан нек айырылдым?!
Жюрегимде - къама жара.
О, Адайны башындагъы жұлдузларым
Энди анда менсиз жана!..*

*Кюн тюшде булутларымы ауанасы
Черек юсю бла ёте.
Жел да булутланы, жылкъыныча, жыйып,
Дагъыстан табагъа элте.*

*Кюз арты келген, узакъда къалгъан жерим.
Хар чапыракъ тауушунгу
Эшитип турама, кече тюшюмде кёре,
Хар бир жолунгу, таишынгы!..*

- деп, жазгъанды айтхылыкъ чегемли 1952 жылда.

Аскерде болгъан кезиуонде «Сын Отечества» деген газетде ишлегенди. Орус тилни иги билгени, фахмусу аны белгили аскерчи журналист этедиле. Ол бюрекден чыкыгъан назмуларын орусча да жазады. Алай, не медет, фронтдан сора къара чёпге тюшген халкъны келечисини чыгъармаларын басмаларгъа тыйгъыч салынады.

Жашау этерге, баш тутаргъа уа керекди. Къыргъыз тилни ангылагъаны, орусча жаза билгени бир тилден бир тилге чыгъармала кёчюрюу ишни къолгъа алыргъа таукеллендиредиле. Къыргъызстанны жазыучулары бла шагъырей болады. Алыкъл Османов, Тюгелбай Сыдыкъбеков, Къубаныч Акъаев, Аалы Токъамбаев, Къубанычбек Маликов, Темиркъул Юметалиев, Сооронбай Жусуев, Сымар Шимеев, Ясыр Шиваза кибик къалам къарындашлары анга къолларындан келгенича эс тапдырадыла.

Къыргъызлы поэтлени барындан да Къайсын Алыкъл Осмоновну сайлайды. Ол да бизни айтхылыкъ жерлешибизни поэзиясын бек жаратады. Къайсынны беш назмусун ёз, тилине кёчюрюп, «Советик Къыргъызстан» («Ала Тоо») журналда 1946 жылда басмалайды. Алай бла республиканы адабият жамауаты, поэзияны сюйген къыргъызлыла, ол тилде окъуй билген башха миллетлени келечилери Фрунзеде алаамат таулу поэт жашагъанын биледиле. Ёргерекде белгилегенибизча, Осмонов Алыкъл, биринчи болуп, малкъарлы тенгини назмуларын ёз тилине кёчюредди. Бу ишни ол кеси дуниядан кетгинчи бардырып тургъанды, малкъарлы поэтни кёп чыгъармасын ёз халкъына белгили этгенди.

Алыкълуну къыйын аруу дуниядан замансыз алып кетеди. Къайсын татлы тенгини, къыргъызлы поэзияны жарыкъ жулдузларындан бирини атын унутулмазча этгенледенди. Осмоновну Москвада «Къобуз» деген китабын чыгъарыуула уллу къыйын салгъанды. Андан сора Къайсын Ясыр Шибаза бла бирге бу китапны юсюнден алаамат статья жазып, башхалагъа ушамагъан уллу поэтни усталыгъын терен тинтедиле. Жаш поэтлени назмуларына багъа биче, Къулий улу Осмоновну юлгюге келтириучюсюн унутмагъанма. Анга да, башха жазычулагъа да атагъан статьяларын республикалы газетледе, журналлада дайым басмалап тургъанды. Орус тилге кёчюрюп, кёп къыргъызлы поэтни атын белгили этгенди бизни закий Къайсын. Къарындаш халкъны бек уллу жазычуларындан бири Тюгелбай Сыдыкъбеков Совет Союзну къырал саугъасына тийишли болады. Аны ол бийикликте чыгъаргъан «Бизни заманны адамлары» деген романы эди.

Къайсын Тюгелбайны кёп чыгъармасын орус окъуучулагъа белгили этеди. Аны «Жукълум келеди» деген хапарын, «Апсынла» деген повестин, «Таулары сабийлери» деген романын да орус тилге кёчюредди. Адабият критика, кёчюрме ишден уллу ангылаулары болгъанла Къайсын тындыргъан жумушка бийик багъа бичедиле.

Анга шагъатлыкъ этген бир юлгю. Къули улу Сыдыкъбековну «Таулары арасында» деген романыны биринчи китабын кёчюрюп бошагъанлай, аны Москвада адабият курлагъа жибередиле. Чыгъарманы экинчи китабын кёчюрюге Къайсынны заманы болмагъаны себепли, ол ишни Чингиз Айтматовха тамамларгъа тюшеди. Анга былай айтадыла:

- Романны эки кесегин да бир къолдан кесинг кёчюрюп къой, къыйналсанг да...

- Биринчи китапны Къули улу бек тап жарашдырганды. Хар зат да жерлериндедиле. Мен Къайсындан иги кёчюраллыкъ туюнлма. Аллаи адам жууукъ заманда хазна чыкъсын, - деген эди айтхылыкъ Чингиз.

Андан бери «Таулары арасында» деген роман Къули улу бла Айтматовну кёчюрюулеринде бир ненча кере чыкъганды. Бу хапарны манга биринчи малкъарлы критик, филология илмулары кандидаты, Къабарты-Малкъар къырал университетни доценти Маммеланы Мусаны жашы Далхат айтханды. Далхат къыргъыз школну айырма бошаганды. Аны адабиятын, маданиятын, тарихин, адетлерин, къылыклары бек иги билген жашларыбызданды. Айтматов, Сыдыкбеков эм башха къыргъызлы жазучула бла кеп кере ушакъ этгенди. Ала Къайсынны кеслерини жерлешлерича кёргенлерине, аны фахмусуна баш ургъанларына кеп кере шагъат болганды. Бююн-бюгече да къыргъыз газетлени, журналланы, китапланы окууун, сабийлиги анда озгъан республика бла байламлыгын юзмейди.

Къайсын Тянь-Шань таулары къоюнунда орналгъан битеу дунягъа белгили Исси-Кёлню юсюнден алакат жыр этген эди. Поэт ёлгенликге, аны жыры халкъны эсинде турады.

Фахмусу битеу адам улуна белгили Чингиз Айтматов да биринчи жазгъан хапарын Къайсынны «элегинден» ёттергенди. Чыгъармачылыкны уллу жолуна тюзетген таулу ол кесине тамата къарындаш этгенди. Къайсын ёлоп кетгинчи, ала бир бирсиз болалмагандыла. Чингиз кесини айтхылыкъ устазыны алтмышжыллыкъ къууанчын бизни бла бирге Чегем ауу-зунда байрамлагъанын билесиз. Аны ахыр жолгъа ашырыгъа да келген эди къыргъызлы къарындашыбыз.

Ёки татлы шуёхну, чыгъармалары жер жюзюню халкъларына белгили жазучулары, хурметсиз ёлом бир биринден айыргъанлыкъгъа, халкъларыбызны шуёхлуклары жашайды. Биз энди башха-башха къырраланы инсанлары болгъанлыкъгъа, бир бирге хурметибизни, адабият, маданият байламлыкларыбызны сакъларгъа итинибиз. Ол уллу ишлени мурдорун барыбыз да аты бла ёхтемлениген Къайсын салгъанын билмегенле да билсинле деп, аны андан сагъынама.

«Къыргъыз тенгизинде» (Къайсын Исси-Кёлге алай айтыучу эди) энди «Къайсын Кулиев» деген кеме жюзерине ийнама. Ол къыргъызлылары бизни ийнагыбызгъа этген уллу хурметлерини белгиси боллукъду.

Бишкекте Къайсынны орамы

Адабият халкълары байламлыклары кючлегени, бирикдиргени баямды. Къайсын аны иги ангылаганды. Кёчюрюу ишге аллай уллу магъана бергенди, аны сойюп, эрикмей-талмай, жанын-къанын аямай кюрешгени да аны ючюн эди. Бу къыйын да, сыйлы да усталыкны бийиклигине ёрлегенди. Эркинликге, тенгликге термилген Къули улу къыргъыз адабиятын орус тилде окуучулагъа белгили этиуге, аны айнытыуга уллу юлюш къошханды. 1954 жылы ахырында Фрунзеде Орта Азияны, Къазахстанны, Москваны, Ленинградны кёчюрме иш бла кюрешген жазучуларыны кенешлери болады. Анда баш докладны Къайсын этгени эсимдеди. Ары жыйылгъанла ол айтхан фикирлени кёбюсюн тюзге санагъанлары да билеме.

Аны сѐлешиюу саулай да басмаланган эди. Бу закий поэтни кѣчюрюу иште хунерлигине, усталыгына бийик багъа берилгени да андан туююлмюдоу?!

Къайсын къыргъыз халкъны чексиз суюгенин, аны тауларын, сууларын, халал кѣлло, фахмулу адамларын кесини ёлномсюз назмуларына, жырларына кийиргенин ол заманда къайдан биллик эдим ол басмабыз болмагъан жыллада? Артда, «битеу да халкъланы бачамасы» ёлоп, эркинлик аязы ура башлагъанда, окъудум Къайсынны Къыргъызстанга аталгъан чыгъармаларын.

Уллу адамыбызгъа, поэтибизге къыргъызлыланы ыспас этиулерин, аны эде тутханлары да анданды. Къыргъызстанны ара шахары Бишкекте орамладан бирине бизни Къайсынны аты аталгъаны да аны ючюндю.

Зорлукъ къаясы оюлуп, тюзлюкню тангы жарый башлагъанда, къыйын кюнде бизге къонакъбайлыкъ этген къыргъызлыла адабиятыбызны, маданиятыбызны аякъ юсюне салыргъа болушадыла. 1956 жылда Къайсынны башчылыгы бла къарачай-малкъар тилде «Жашауубузну байрагъы» деген назму жыйымдыкъ Къыргъызстанда басмадан чыгъады. Орта Азияны, Къазахстанны тюзлерине чачылып жашагъан таулу поэтлени жазгъанларын бир китапха бирикдирип басмалагъан алай тынч болмаз эди! Анда Къайсынны юлюшюн къалай ачыкълагъын! Алгъышда айтылыууча, китапны ызы къалын болгъанын да алгъадан айтып къояма.

...Энтта да жашил жазны кийимин кийген Нальчикни айбат паркында айлана келип, зауаллы Къайсын бла жѣге терекни тюбюнде орналгъан шинтикге чѣкген кюн эсиме тюшдю. Мени тамата шуѣхум, жанымдан юлюш этерге хазыр болгъан, бек суюген адамым Фрунзе шахаргъа барып къайтханын билдирди. Аны сейирлик хапарына тынгылай, кѣлом сабийлигим ётген Къыргъызстанга кетди. Кѣз аллыма бир жылы ингирни унутулмазлыкъ сураты келип къалды. Эсим, жабылып тургъан китапны чапыраклары ачылгъанча, озгъан кюнлени ишлерин артха къайтарады.

Ол эсгериу онг жанымда олтургъан, бек суюген поетим бла байламлыды. Тюзю уа, аны назмулары басмаланган «Жашауубузну байрагъы» деген китапны окъугъан къууанчлы кюнубюзню юсюнден барады сѣз.

Ол сунмай тургъанлай кѣкден тюшген саугъача келди бизге, ана тилимде окъургъа термилген жашчыкълагъа. Сынташ элни кюнбатыш жанында, сууу шууудлап саркъгъан илипинни жагъасында, къолдан-къолгъа ала, алай окъуйбуз «Жашауубузну байрагъын!»

Тенглеримден бири Къули Къайсынны «Дивизияны командири Деппуланы Хакимни жыры» деген назмусун асыры кѣп окъугъандан, энди аны кѣлден айтады. Жашла, мурулдап, анга макъам излеп тебиредиле...

Артда ол алаамат жырны Омар (жаннетли болсун) башха, ариу макъам бла айтыучу эди. Сабийлигими къууанчлы сагъатларыны биринде тенглерим бла Хакимни жырын къайсы макъам бла айтханыбызны унутханма. Алай айтхылыкъ малкъарлы аскерчини юсюнден Къайсынны сѣзлери уа эсимде къалгъандыла. Бюгюн да аланы къатлай-къатлай турама.

Кертиси да, кѣчгюнчюлюкде басмасы болмагъан миллетге «Жашауубузну байрагъы» къайры барлыгыбызны кѣргюзтдю, жолну тюзюн, табын сайларгъа болушду! Туугъан жерлеринден айырылыуну ачыуун сынагъан Къарачайны да, Малкъарны да адабиятлары, черек шауданчыкъладан баш-

ланганча, кеслерини айныуларын, жашнауларын, ёсуюлерин сенден башладыла, «Жашауубзну байрагы!»

Андан сора «Къарындашны сёзю» деген назму жыйымдакъда эки да миллетни жазычуларыны чыгъармалары басмаландыла. Ызы бла Къули Къайсынны къыргъыз тилде «Тынчтыкъ кююсю» («Мамырлыкъны макъамлары») деген назму жыйымдыгъы чыкъды. Аны ёз тилине закий жазыучубзну шуёху Къубаныч Акъаев кёчюрген эди. Ол эки фахмулу поэтни къарындаш халкъларыбызны бири бирине терен суймекликлерини, хурметлерини белгиси эди. Отарланы Керимни эки тому да къолгъа тийди.

Алай, ол тарых магъанасы болгъан кюнлеге къайтып, мени сейирсиндирген затны эсигизге салама. Берияны адамлары Къайсынны ызындан болгъанда да, халкъыбызгъа къара тамгъа салынганда да, ол Къыргъызстанны жазычуларыны союзунда оноучу къуллукълада ишлегенди, орус бёломге башчылыкъ этгенди. «Литературный Киргизстан» журналны чыгъаргъанладан бири болгъанды бизни Къайсын. Къысхасы, Фрунзе шахарда уллу намысы жюрюген, кёп зат да къолундан келген Къулий улу кесини назмуларын ёз тилинде китап этип нек чыгъаргъан болмаз эди? Ол сорууну жерибизге къайтхандан сора Къайсыннга берген эдим.

- Менден эсе Керимни жашау болуму къыйыныракъ эди киши жеринде, - деген эди Къайсын, - манга уа адабият ишим гыржын ашата эди. . .

Болсада, кёп жылланы биргесине айланып, Къайсынны мюриди да болуп, анга бир затны соралмай къалгъаныма жарсыганлай турама. Нальчикге къайтырны аллында «Литературный Киргизстан» аны урушну юсюнден «Начало» деген чыгъармасын басмалап башлагъаны ол журналны окугъанланы эслеринде болур. Алай «Началону» баргъанын окъургъа тюшмегенине ачыу этеме. Ол да акъсакъланы жашауунда, чыгъармачылыгъында ачыкъланмай тургъан бетледен бири сунама.

...Нальчикге къайтхандан арысында уа, ол, дайым биргесине айландыра, кичи къарындашынача, сакъ эди манга. Саугъагъа берген китапларына былай жазычу эди: «Мюридим Хусейиннге»... Къаллай иги къылыкълагъа юйретгенди мени тамата шуёхум! Аласыз мен жарлы болур эдим, кёп затладан къуру къалып! Бир сёз бла айтсам, Къули Къайсынны танытхан Къыргъызстаннга, аны бла шуёх этген къадарыма ыразыма!

2. «Туугъан жерибизге тенг жокъ дуняда бир зат...»

Келлик кюнню ауазы

Бу затны сынамагъан жокъ сунама. Окъугъан китабынгы жаратсанг, аны жазгъан бла тюбеширинг, таншырыгъынг келеди. Къалай эсе да бир жууукълукъ, итиниюлук тууады. Жазычуну башкаладан бийикге кётюресе. Ол да, жер юсюнде жашагъан адамладан бирича, кечесин-кюнюн ётдюргенин да унутаса. Къысхасы, бетден-бетге кёрмеген адамынга суймекликни, хурметни билмей тургъанлай чыкыгъанларын айтыргъа кюрешеме. Ол затха жууап излей кетип, бу ономгъа келдим: «Китапны автору жашауну кесича суратлагъанды. Кесини жигитлерини биргелерине айланады. Алача къуу-

анады, жарсыйды. Огъурлу ишлери да кѣп, жангылгъан да этеди. Хар зат да жашаудача... Автор жамауатха уллу хурмет, сиймеклик бла жазгъандан ариу кѣредиле аны, кеслерине шуѣхха санайдыла окъуучула». Жазычуну фахмусу, адамлыгъы не къадар бийик болса, анга намыс, ышанылулукъ алай болады.

Ол оюмну тюзлюгюне Къули Къайсынны жашау жолу, чыгъармачылыгъы толу шагъатлыкъ эталлыкъдыла. Аны кѣрюрге, ауазын эшитирге, къол салдырып, китабын алыргъа ким сиймегенди! Школлада, бийик окъуу юйледе, сабанчы бригадалада, фермалада, заводлада, фабриклеле, солуу юйледе, - адамла кѣп жыйылгъан жерледе Къули Къайсыннга жарыкъ тюбешуочюлерин ким билмейди! Ала бийик даражада, жарыкъ халда бардырылгъанларын да чертейик.

Узакъ тау элдеде окъугъан жашчыкъла, къызчыкъла бла поэзияны юсюнден ушакъ этерге бек сийгенди Къайсын. Окъуучулагъа, устазлагъа атап, талай назму жазгъанды. «Кѣнденлен» аладан бириди. Аны Къайсын сексен биринчи жылда жазгъанды. Кесин да бу элде орта школаны бирини директору Жашыулану Узейирни жашы Исмаилгъа саугъа этгенди.

Тауларыбызгъа сиймеклигин, ъхтемлигин поэт назмусу бла жибереди кѣнденленчилеге. Бу огъурлу элни атына кир къондурмагъан тамата тѣлюлеге ыспас сѣзюн айтады. Ала Уллу Ата журт урушну къыйынлыгъын да, кѣчгюнчюлюкню учузлугъун, ауурлугъун да кѣтюргендиле. Бар чырмауладан да ѣтюр, аталаны сыйлы жеринде жангы жашауну отун тиргизгендиле. Ала ны махтаулу ишлери тауларыбыздан узакъда, киши жеринде, туугъан тѣлюбюзню да тюз жолгъа саладыла, таукелик береди.

Поэт элде жашагъанла кѣралмагъан ариулукъну, айбатлыкъны суратлайды. Жаланда Къайсын айталгъанды былай: «Кырдык жибип жауундан, эшитилсе жашил ауаз...» Жаш тѣлюню юйретиуде бу назмуну уллу магъанасы барды. Башха тизгинле да патриотлукъ сезимден толудула:

*Сакълады да, келдиле
Къайтып жану саула,
Жерге салам бердиле,
Жилий, бердиле салам.*

*Андан уллу насып жокъ,
Кѣнденлен, жашларынга,
Жангыдан салдыла жол,
Баш ура ташларынга.*

*Исмаил, биз бу жерде
Тюбегенибиз нечик
Иги болду! Биз жетдик
Муратха. Аны ючюн*

*Ыспасыбыз къадаргъа -
Алдамады ол бизни,
Берди да къууандыргъан
Бу жангы кюнубюзню.*

Кёп заманны кесини Чегемин кюсеп, анга термиле, кюнлерин кьайгы-ыда оздурган поэтибиз кенделенчи тенгини туугъан эли бла тубешиуюн бир тап кёргозтгенди. Ол сынагъан азапны къара кюнлерин тыпыр ташына кьайтыуну кьууанчыны жарыгъы унутдурады.

Автор кенделенчи тенгине былай айтады:

*Сабийлени окъутхан
Исмаил, халал тенгим,
Жьлындыкъ жангы отха,
Жюрегим - таула тенгли.*

*Къыйын заманла ёте,
Таула турдула азат.
Туугъан жерибизге тенг
Жокъ дунияда бир зат.*

*Аны айтайым дедим
Сени кирик адамгъа,
Жетмезин эртте билдим
Жерибизге бир багъа!..*

Поэтни ызындан кьатлап-къатлап айтырыгъым келеди: «Туугъан жерибизге тенг жокъ дунияда бир зат».

Ол оюмгъа Къайсынны башха чыгъармалары да келтиредиле. Тауларыбызда жаугъан кьар да, хуруда ёсген терек да, черекге чапхан тау шаудан да, бийиклени иеси жугьтур да, кёкде баргъан кьанатлы да Къайсынны огьурлу, халал жюреги бла ёноп, тегерегибизни кьуршалагъан кьудуретни бир омакъ, сойдюмлю бояула бла накъышлайдыла. Алай этерге уллу фахмуну, керти поэтни кьолундан келеди. Къайсынчаланы кьолундан келеди. Жерибизни аллай суратчысы болгъанын кесибизге насыпха санаргъа керекбиз. Къайсынны хайырындан айбат Малкъарны юсюнден окьургъа онг тапдыла халкъыбызны атын эшитмеген адамла окьуна. Кавказда аллай айбат жер, сейирлик таулула барлыгъын билгенле бери келирге ашыкъдыла. Къайсынны туугъан журтун, суйген халкъын кёрюрге ашыкъдыла. Аны заманында республикабызгъа альпинистле, туристле, солургъа, кеслерине бакъдырыргъа суйгенле кепден-кёп келиучюсю белгилиди.

Бу затланы мен нек айтама? Эндиги тёлколе жерибизни багъалай билсинле деп. Узакъ шахарлада, кьыраллада жашагъанланы кесине мукьуладисча тартхан Минги тауубуз бла ёхтемленсинле деп. Ата-бабаларыбызны от жагъасына хурмет этиу сабийликден башланады. Ол оюмну тюзлюгю Лашкута школну ишинде ачыкъ кёрюнеди. Лашкутачыланы таулу жашчыкъланы, кьызчыкъланы юйретиуде сынауларын Кьули Къайсын да жаратханды. Ол мында кьонакъда болгъанында, аланы ата-аналарына, устазларына ыразылыгъын билдиргенди. Андан сора «Лашкутаны школуну устазларына бла школчуларына» деген назумуну жазады:

*Жер-жерледе айлана,
Кёп иги затла кёрдюм,*

Унутмазча аланы
Мен жашагъан ёмюрде.

Манга иги кюнлерим
Бары, жулдузла кибик,
Таймайын жарыкъ берип
Турдула ала - бийик.

Ол кюн сизни школда
Не кёуандырды мени? -
Низамлы, ариу халда
Этгенигиз хар нени.

Назмуну мен эслеген энчиликлерин айтмай болмайма. Ол ушакъ халда жазылгъанды. Автор мында кеси кёп билгенча, школчу сабийле уа аз ангылагъанча этмегени кёрюнюп турады. Ариу, ангылашыулу тил бла, ол авторну адетиди, жазылгъанын а ким да эслерикди. Къычырмай, тырмансыз, тамата кичи бла сёлешгенча, алай бардырады хапарын поэт. Халкъыбызны ахшы төрелерин сакъларгъа, ана тилибизни сюерге, тазалай тутаргъа, абданланы махтаулу ишлерин керелерге, алагъа сый-намыс берирге - ма алайды жазыучуну фикири. Ол китап окъуучу кеси да кёрген затды.

Сюйген анабыз болгъан
Жерибизге да хурмет.
Ата-бабадан къалгъан
Тилибизге да хурмет

Этгенигиз, тауланы
Бизнича сюйгенигиз,
«Къыйматларын аланы
Билейик!» - дегенигиз.

Назмуланы бек иги
Окъуп, мени сиз нечик
Кёуандырдыгъыз! Кёюм
Чууакъ болду ол кече.

Ана тилине хурмет
Этмеген - ол халкъына,
Анасына да хурмет
Этмейин къаллыгъына

Сёз жокъду. Аллаиладан
Болмазсыз деп кёуандым.
Жерсиз неди адам?
Биз кюч алабыз андан.

Жашауда кёре тургъаныбызча, уллу Ата журтубузгъа, башха миллетлеге суймеклик ёз жерибизге, ана тилибизге хурметибизден башланады. Анга Къули Къайсынны жашау жолу, адабият иши да шагъат болаллыкдыла. Ол ана тилибизни бек суйгенин, аны анасыны эмчек сютюне тенг этгенин айтыр кереклиси болмаз. Миллетлени, кыралланы бирикдирген уллу орус тилни да иги билгенди, орусча китапла да жазгъанды. Къысхасы, Къайсын эки тилни да бирча алапат билгенди, кесини уллу фахмусу бла жазгъан чыгъармалары орусуланы да, таулуланы да бирча къууандырадыла, сейирсиндиредиле.

Кёплеге эрттеден бери ачыкъ болгъан шартланы бошундан эсгермейме. Тилибизге хурметибизни юсюнден айта, аны сансыз этгенлеге Къайсын жол бермеучюсюн чертирге тийишли кёреме. Таулула анга башха тилде сёлешселе, ол малкъарча жууап къайтарыучусу эсимдеди. Эки тилни къатышдырсала уа, аны бети тюрленип, кёзлерин къысып, ичинден ачыуланып, алай олсагъат окъуна сабырланып, былай айтыр эди: «Къарындашым, сен къайсы тилде сёлешесе?!» Орусча жарты-къурту билгенле ол тилде китап жазгъан поэтге тауча сёлешмегенлерине къалай чамланмай къаллыкъ эдинг?! Болсада Къайсын тезюмлю, сабырлыкда бардыра эди тилибизни тазалыгъы ючюн кюрешни. Адабият ишинде да кёребиз ол жорукъгъа кертилигин аны.

*«Жарлыды юйсюз инсан!» -
Деп айтылгъанды эртте.
Халкъынг жеринде турса,
Чыгъалырса кёп ёрден.*

*Ёз халкъын сыйламагъан
Кишини да сыйламаз,
Ёз тилин санамагъан
Бир тилни да санамаз.*

*Аллайладан болсагъыз,
Аллай жара салсагъыз,
Мен къалай кюер эдим:
«Не жарлыбыз!» - дер эдим!..*

*Этдигиз бек ыразы,
Къууанч чалысын зидим,
Келлик кюнню ауазын
Ёнлеригизде зитдим!..*

*Мени сизге хурметим -
Жюрегимде, кёлюмде.
Назмуну андан этдим
Сизге Чегем элимде.*

Поэт школчулагъа атагъан назмусунда бу тизгинлеге эсигизни бурама: «Мени сизге хурметим - жюрегимде, кёлюмде». Къайсын башда келтирил-

ген сёзлени кьуру гитче шуёхчукъларына айтмагъанды. Ол жаш адамланы да, гым-гым къартланы да, эр кишилени да, тиширыуланы да кёллерин алгъанды. Хар кимни кесине жараулу сёз тапханды. Къартла бла баш, жашла бла аякъ ашагъанды. Аны поэзияны тилине кёчюргенде уа, бу магъананы береди: поэтни кесин кьуршалагъан къоншуларыны хар къауумуна энчи назмула жазгъанды. Аланы ичинде сабийлеге, тиширыуну ариулугъуна, жашны эслилигине, батырлыгына аталгъан назмула да бардыла. Къайсын жашчыкылагъа, кызычыкылагъа талай жыр, жомакъ жазгъанды. «Гитче Азаматха бешик жыр орунуна» деген назму да ол къауумгъа киреди».

*Жашчыкъ, бюгече таугъа
Бла санга мен жомакъ
Айтыргъа сюе эдим.
Кече - къара, тау а - акъ.*

*Тау да къалгъанды къалкъып,
Жомагъымы эшитмейин,
Къалкъысын, башы бла
Къара кьуугъун ётмейин.*

*Терекле, жел, къаяла -
Къалкъып къалдыла бары -
Жол, харбызла, къанатлы,
Агъаргъан тауну къары.*

*Тютюн да чыкъмай, солуп
Къалкъыгъан ожакъладан,
Санга сыймеклигимден
Баиха хар зат жукълады.*

*Ийнек ёкюргени жокъ,
Арбазда кишимей ат.
Санга къайгъымдан баиха
Жукълап къалгъанды хар зат...*

Бу жырчыкъ гитче Азаматха этилгенликге, аны хар жашчыкъ кесиникине санаргъа эркинди. Ол белгилиди, адабиятны жорукъларында алайды.

Къайсыннга хурмет этгенле аны сабийлерини, туудукъларыны къадарларын билирге сыйгенлерине да бир ишегим жокъду.

Азамат - ол Къайсынны кичи жашыды. Сурагъыны усталыгъын сайлагъанды. Энди кеси да ата болгъанды. Жашчыгына атасыны атын атагъанды. Къайсыннга 18-жыл болады. Кеси да Москвада Ломоносов атлы университетны студентиди. Атасы Азамат Тюркде жашайды.

Къулийланы тамата жашлары Эльдар Москвада турады. Ол кино-режиссёрду. Мындан бир бёлек жыл алда салыннган юч сериялы «Жаралы ташла» деген телефильмни сценарийин жазгъан эки автордан бириди.

Къули Къайсын органчы жашына сыйген тенги Алим Кешоковну атын

атагъанды. Жаш, атасыны жолу бла бара, Москвада театр институтну жетишимли бошайды. Шёндю Алим Американы Бирлешген Штатларында жашайды.

Къайсынны юч жашы да жашауда жерлерин тапхандыла. Ала, юйдегили-юйюрлю болуп, сабийлеринден къууана жашайдыла. Бюгюн аланы аталары кёрсе, кёлю къалай кётюрюлюр эди! «Жашларыма» деп назмуну жазгъан аталары.

Дунияда жаны барланы арасында баласын суймеген болмаз. Алай адам аладан кесини акъылы, эси, адамлыгы бла айырмады. Адам улу кесини жорукълары, адетлери, төрелери бла жашайды! Тёлөле аланы кеслерини ызларындан келгенлеге юйрете, къоя барадыла. Атасы баласына игилик излейди, ол кесинден да насыплы болурун сюеди. Жашауну тутуругу да, къыйматы да, ёлюмсюзлюгу да андады.

Алай насыпны хар ким да бир магъанада ангыламайды. Бирле, не да этип, къарыусузну юлюшюне да узалып, къоншусун ырбыннга тыйып, аладан эсе байыракъ, онглуракъ болургъа кюрешедиле. Муратларына жетер ючюн чырмау боллукъланы теплеп ётерге хазырдыла, «гюнях», «харам», «айып», «эриулюк» деген сёзлени да унутуп. Къысхасы, жарлыны, амалсызны юслери бла зауукълу жашаугъа, насыпха кёпюр ишлерге кюрешедиле. Ол загладан узакъ болургъа, урунууну, адамлыккыны жолларын сайларгъа чакъырады жашларын поэт:

*Атларыгъызда - къылкъыла кёклюго,
Болугъуз бар харам ишден да азат,
Атларыгъызда - къаяла беклиги.
Эшитемисиз, Эльдар, Алим, Азамат?*

*Сюеме жерими, аны жолларын,
Тереклерин, сабанчысын, малчысын,
Эллерини, адамларыны атларын,
Ташын, сууун, биченлигин, бахчасын.*

*Таулу эллилени атларын бердим
Сизге, жерни алача суйюгюз деп,
Мирзеуню, тауну, терекни да жерде
Сабанчыла кёргенча кёрюгюз деп.*

Къули Къайсынны сабийлиги тау элде ётгенди. Анга жерлешлерини огъурлу ишлери гитчелигинден бери багъалы болгъандыла, алагъа хурмет бере, баш ура жашагъанды. Таш усталаны, сёз усталаны, айтхылыкъ уучуланы, халкъ батырланы къатларында, хар атламын алача этерге итине, - алай ёсгенди чегемли жашчыкъ. Огъурлу, иште чыныкъгъан таулула биреуню молкюне, байлыгына къол жетдирмегендиле, сугъанаклыкъ этмегендиле. Аркъалары терлемей, гыржын ашамагъандыла. Он бармагыны къыйыны бла келмеген байлыкъ, ырысхы харамгъа саналгъанды. Башда чертилген илишанланы бек жаратханды Къайсын, жашау жолун аланы мурдорунда къурагъанды. Ол аланы адамны бети, намысы, сыйы, батырлыгы кибик бек

бийик затлагъа тенг этгенди. Жашлары да ол жорукъдан чыкъмай, кишини жюрегин аурутмай, мангылай кыйынлары бла жашарларын суйгенди:

*Атларыгъызда - къаяла беклиги,
Кыйын кюн болугъуз къаялача бек,
Атларыгъызда - кырдыкла кёклюгю,
Огъурлу болугъуз, кырдыкла кибики.*

*Ёмюрде кёп болду - къониусун тонап,
Ёз юйюн бай этерни излегенле,
«Къониуму юйю турсун кюе-жана,
Кеси юйюм къалсын ансы!» - дегенле.*

*Сизни къадар сакъласын къониугъузну
Аузундан къабынын алып, тойгъандан,
Жандырыр ючюн кеси отугъузну
Бир жарлыны отсуз, ашсыз кюйгъандан,*

*Хатасызны насыбын тартып алып,
Сиз алай бла насыплы болгъандан!
Бу дуняда жокъду жиргенчли жарлы
Кюйсюз неда мурдар атны алгъандан.*

*Баласы насыплы болурун сюер
Ким да. Иги билеме мен да аны.
Манга, сизге да къаргъыш этмезча жер, -
Сиз кюйсюз болмагъыз - тилейди жаным!*

*Атларыгъызда - къылкъыла кёклюгю,
Болугъуз деп бар къара шиден азат,
Атларыгъызда - къаяла беклиги,
Эшитемисиз, Эльдар, Алим, Азамат?*

Къайсын кызы Жаннагъа да алапат назмусун жоралагъанды. Ариу, бийик сёзле, сейирлик тенгleshдириуле, кёп тюрсюнлю суратлау бояула, терен суймеклик, улуу къууанч, ёхтемлик, ышаныулукъ - барын сыйындыргъанды халал жюрекли ата, фахмулу поэт бу гитче чыгъармасына. Назмуну биринчи тизгини окъуна кесине эсинги бурады: «Сен - жаш жылларымы жарыгъы...» Къаллай бир кюч, жюрек жылыу барды бу сёзде! Чыгъарма саулай да бу халда жазылгъанды. Жазылгъанды десек да, поэтни, кёп жылланы биргесине жюрютген кызына суймеклиги кызып, къайнап, жюрегине сыйынмай, тышына жайылгъанды. Назмуну окъугъанла мени оюмуну тозге санарыкъ сунама:

*Сен - жаш жылларымы жарыгъы,
Манга хар къайда да кёрюннген,
Ауругъан, кыйналгъан, арыгъан
Сагъатымда энтта кюч берген.*

*Жатама мен уллу шахарда,
Ауруу къаты алып жагъамдан.
Алай, дуняда сен барда,
Юйюктем, тюнгултем жанымдан.*

*Жауун жауады. Не узакъда
Эсем да, мен кёреме сени -
Хар манга къыйын болгъан чакъда
Сен келип, юсюме сюеле.*

Назмуда атасыны баласыны аллында борчу болгъаны да чертиледди. Автор, кызыны юсюнден айта, атала бла балаланы ёмюрлюк байламлыкларыны мурдору анда болгъанын кёргозтеди. Ол кызын жаз ариу чакъгъан терекге, жүрекни кыуандыргъан гокка хансха тенг этеди. Андан аягъаны жокъду, жер юсюнде баласы ючюн жашайды ата.

Кызыны сыфатын кыурай, поэт битеу аталаны балалагъа кёз кыарамларын, чексиз сюймекликлерин, алгъышларын суратлайды. Ол уллу сезим аны сууукъ кюнюнде жылытады, бар кыйгъыларын чачады, иги умутла туудурады. «Кёз жарыгъым», «жұлдузум», «жанымы жарыгъы», «кыуанчым» дегенча, айбат, жүрекге хычыуун сёзлени хайырланады, бек багъалы адамына алгъыш эте:

*Сен - мени жанымы жарыгъы,
Жұлдузум, кирмединг булутха,
Кыуанчымса, миндирген жоргъа,
Чегемге да элтирик атха.*

*Балам, халаллыгъынг жылытды
Сууукъ болгъан чакъда кюнлерим,
Ахшамымы да сен жарытдынг,
Жюрегинги жарыгъын берип.*

*Къыйынлыкъда ангылайбыз биз
Ахлуну, сабийни къыйматын.
Сенсе дуня жарыгъым, кёз
Жарыгъым, кыйи жылытхан отум.*

Энди атасы алай ийнакылагъан Жанна бла шагъырейлендирейим. Ол Кыабарты-Малкъар кырал университетни бошагъанды. Нальчикде Гуманитар тинтиу институтда ишлейди, филология илмуланы кандидатыды. Атасыны юсюнден жазгъан «Остаться в памяти людской» деген китабын 1987 жылда окъуучулагъа саугъа этгенди. 1999 жылда уа биз Жанна хазырлагъан «Я жил на этой земле» деген уллу китапны алгъан эдик. Ол закий поэтибизни чыгармачылыкъ эм жашау жолун документледе терен ачыкылайды.

Къайсынны кызындан туугъан Лейляны юсюнден бир-эки сёз айтыргъа сюеме. Ол бизни университетни филология бёлюмон бошагъанды. Шёндю Лейля Биринчи Чегемде жашайды. Жашуулагъа келин болгъанды, юч сабий ёсдюредди. Атын да аппасы Кыайсын атагъанды.

Лейля - Къули Къайсын кёп чыгъармаларына кийирген кызыны атыды. Таулу тиширыу атланы барындан да поэт аны бек жаратханы белгиледи. Эсигиздемидиле Къайсынны фронтдан Лейлягъа жиберген назмулары? Мамыр жыллада да, анга атап, аз тизгин жазмагъанды! «Къууанч сагъатымда, не мудах болгъанда, сени атынгы айта турама», - деп да анга айтханды. Айтдырмай къоймасагъыз, ол атны жюрютген таулу кызыны сюйгенлей кьалгъанды Къули Къайсын...

Жашауну кесича, алапат жырла

Поэзия бла музыка туугъан эгечледиле дейдиле. Сёз чынтты назмуланы юсюнден барады. Ала кеслери да музыкача эшитиледиле, жыр болургъа хазырдыла.

Сёз Къули Къайсынны поэзиясыны юсюнден барады. Республикабызда аны назмуларына жыр этмеген композитор, музыкант жокъ сунама. Акъылман поэтибизни чыгъармаларына кёре жазылгъан жырланы, романсланы биз терк-терк эшитебиз. Ала бизни музыка жашауубузда кеслерини сыйлы жерлерин тапхандыла. Къууанчыбызгъа къууанч кьошадыла, къайгъыларыбызны чачадыла, ырахатлыкъ бередила.

Халкыбыз туугъан тауларына къайтхандан сора башланады Къули Къайсынны назмуларыны экинчи жашаулары. Биринчи жырны аны сёзлерине закий композитор Хасан Карданов жазады. Къайсын, макъамын жаратып, композиторгъа ыспас сёзюн айтады. Аланы чыгъармачылыкъ байламлыкълары кючлене барады. Хасан жазгъанланы арасында «Мени шахарым», «Узун жыл», «Зурнукланы ауазлары», «Сени юсюнгден жырлайма», «Къызла ышара турсунла» деген эм башха жырла энчи жерни аладыла.

Къайсынны «Тиширыу сууда жууунады» деген айтхылыкъ назмусуна Жабраил Хаупа бек ариу жыр этгенин белгилемей жарамаз. Владимир Молов да эс бургъанлай турады уллу поэтни жазгъанларына. Ол этген жырланы ичинде «Сабийле бир заманда да ёлмесинле» деген чыгъарманы энчи белгилерчады. Артемий Шахгалдяны «Къарылгъач», Нихат Османовну «Къобузчу кыызгъа», Аслан Дауровну «Тау суучукъ» деген жырларын игилени санына кьошаргъа боллукъбуз.

Белгилисича, алгъын Малкъарда профессионал композиторла болмагъандыла. Орта Азиядан къайтхандан сора юч жашыбыз ол усталыкыны алгъандыла. Байчекуланы Абидин, Жеттеланы Мустафир, Рахайланы Анатолий кыралыбызны композиторларыны Союзуна киргендиле. Ала Къайсынны назмуларына миллет формасы болгъан алапат макъамла жарашдыргъандыла, адамланы кёллерин жарытхан, туугъан жерибизни, жашауну сюйдюрген жырла жазгъандыла. Бек алгъа Абидинни «Туугъан жерим - жюрек жырым», Мустафирни «Къаячыла», «Къызыны жыр», Анатолийни «Таулу болгъаныма дайым ёхтемленеме», «Тиширыугъа» деген жырларын белгилерге сюеме. Къарачайны да, Малкъарны да ийнагъы Отарланы Омар да аны сёзлерине биринчи таулу генерал Деппуланы Хакимни юсюнден алапат жыр этгенди. Алай назму макъамсыз жыр болмагъаныча, аны жырлай билген, бу иште хунерлиги болгъан адам айтыргъа керекди. Аллай усталадан къуру тойюлбюз. Отарланы Омар, Жанагайланы Исмаил, Текуланы

Махмут, Алтууланы Зоя, Таукенланы Галина, Гергокъланы Тамара, Бепайланы Сергей эм башхала Къайсынны чыгъармаларына кере этилген жырланы уста жырлайдыла. Болсада

«Туугъан жерим - суюген жырым» деген жырны Огъурлуланы Иссача бир артист да айталмагъанын барыгъыз да билесиз. Къалай иги боллукъ эди ол башха чыгъармаланы да жырласа!

Къайсынны жазгъанлары кечюрюлмеген тилни тапхан да кыйынды. Кеп миллет артистле аны сёзлерине этилген жырланы ёз тиллеринде айтадыла. Аллай жырчыланы ичинде Заур Тутовну, Наталья Гасташеваны, Ирина Шериеваны атларын бек алгъа айтыргъа тийишлиди.

Къули Къайсын сахнада ишлемегенликге, анда артистге керекли затланы барысы да болгъандыла: ауазы, саны, сыфаты, кесин жюрюте билиую... Къалай суююп къарагъанбыз Къайсын Москваны, Нальчикни телевидениялары бла сёлешгенде! Къалай зауукълу эди аны радио бла окъугъан назмуларына тынгылагъан! Белгили артистле айтхылыкъ жерлешибизни чыгъармаларын окъугъанда, миллионла бла тергелген адамла телевизорланы, радиоприёмниклени къатларына жыйылып къалыучуларын да унутмагъанбыз.

Энди кеп зат тюрленгенди. Улуу Совет Союз да чачылды, ууакъ къырлагъа юлешинди. Халкъланы бирликлерини жырчысы Къайсын да арабызда жокъ. Алай аны жюреклени къозгъагъан, кёллерин кётюрген чыгъармалары уа алгынча жашайдыла. Айтхылыкъ, дуниягъа белгили артистлени жырлауларында, Марк Бернес кибик жырчыланы. Кесигиз шагъатсыз анга, Къайсынны сёзлерине Эдуард Колмановский этген «Хар иги зат да алдады» деген жыр бюгюн да, поэт сау замандача, эшитиледи эфирде, музыканы суюгенлени юйлеринде. Ахшы, фахмулу чыгъармаланы ёмюрлери узакъдыла. Къайсынны сёзлерине этилген жырлагъа да къартлыкъ жокъду, ала дайым жашлай турлукъдула. «Хар иги зат да алдады» деген назмуну къада-ры да алай боллугъуна ийнанам:

*Дайым бек иги фикирле,
Биз айтырыкъ мажал сёзле -
Алдадыла барысы да.
Бар, таукел бар,
Арысанг да!*

*Хар дайым иги умутла
Алдадыла, иги жырла,
Хорлауларынг барысы да.
Бар, таукел бар,
Арысанг да!*

*Иги иуёхунг, ишинг да,
Иги жашау юлюшонг да -
Алдадыла барысы да.
Бар, таукел бар,
Арысанг да!*

*Иги муратынг алдады,
Кёлюнг да жолда анданды,
Алдады хар барысы да.
Бар, таукел бар,
Арысанг да!..*

Бу поэзия тизгинлеге айтхылыкъ Эдуард Колмановский бла Марк Бернес эс бургъанлары Къайсынны даражасын бютюнда бийикге чыгъарадыла, аны уллу искусствогъа къуллукъ этгенин кёрюзтедиле. Атлары битеу дунягъа белгили композитор бла жырчы бизни деменгили жерлешибизни жазгъанларын жаратханлары, аланы музыкагъа салгъанлары бизни бек къууандырады, бай маданияты болгъан уллу халкълагъа тенг этедиле. Жарсыгъа, Марк Бернесни ахшы умутлары толмадыла: аны тилегине кёре Къайсынны сёзлерине жазылгъан башха жырланы айтыргъа къоймады хурметсиз ёлюм. Алай Бернес «Къарангы кечени» жырлагъан жумушакъ, тауушлукъ, башхалагъа ушамагъан ауазы бла айтхан «Хар иги зат да алдады» деген жырны барлыгъына, жашагъанына ыразы болургъа, ёхтемленирге окъуна керекбиз. Ол жырыбыз «Къарангы кечеден» къайда жаш эсе да, кеси да аз санлы халкъны поэтини сёзлерине жазылгъанлыкъгъа, аны жаратханланы, суйгенлени саны аз туююлду, ол да урушда окоплада айланган жырча багъалыды. Къайсынны сёзлерине этилген жыр бюгюн-бюгече да ара телевидения, радио бла берилгени, къыралыбызны менме деген артистлери кеслерини концертлерине къошханлары да анданды. Жыр асыры кёп айтылгъандан, адамланы жашауларына кирип къалгъанды, халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны къадарына ушайды аны къадары да. Расул Гамзатовну «Зурнукладынача», Къайсынны жырына къайда да суйюп тынгылайдыла.

Уллу Россейни башха фахмулу композиторлары да чыгъармачылыкъ байламлыкъ бюрютгендиле Къули Къайсын бла. Оскар Фельцман, Юлий Метиус, Георгий Свиридов да аланы ичинде болуп. Георгий Свиридовну бизни жерлешибизге жиберген къагъытларыны биринде былай жазылгъанды:

«Багъалы Къайсын Шуваевич! Сизни Жангы жыл бла алгъышлайбыз, юйюрюгюз саулукълу, насыплы болурун суюбиз. Сизни сёзлеригизге жазгъан жырымы иеме, мени кёзюмден тутарсыз деп. Ала менде (алыкъа) юч боладыла, бир циклге жетмейдиле. Аны себепли, бираз сакъларгъа тюшерикди, Аллах кюч-къарыу берип, къалгъанларын жазып бошагъынчы. Сизни къучакълайма, багъалы адам!

Эльза баш урады.

Москва, 1976.Г. Свиридов».

Э. Колмановскийни «Мени суйген тиширууум», Полад Бюль-Бюль Огьлуну «Къызлагъа саугъа этген жырчыгъым», Михаил Зивни «Юрек къол аязда», И. Крутойну «Юйюнге ахшылыкъ», А. Мажуковну «Музыка» деген жырларына халкъ дайым суйюп тынгылайды.

Къалай ариу, адамланы кесине тынгылагып айтады бизни фахмулу жерлешибиз Заур Тутов композитор Алексей Мажуковну Къайсынны сёзлерине

жазгъан «Музыка» деген жырын! Аны кыралыбызны башха уллу артистлери да жырлайдыла. Ол поэтни атын ёлномсюз этген бек иги чыгъармаларынданды.

*Эшитеме анамы ауазын,
Келмеген киби́к ахыр жазы.*

*Эшитеме къаплан хырылдауун,
Тереклеге жау́гъанын жауун.
Къылкыла шыбырдагъанларын,
Наратла шуулдагъанларын.*

*Хорланган аскерни къачыуу,
Жесирни уа къара ачыуу!*

*Хауада кы́рккы́лгъан къанатла.
Суугъа батыла баргъан атла!*

*Эшитеме анамы ауазын,
Келмеген киби́к ахыр жазы...*

Быллай сёзлеге жыр жазмай къалай къояр эди бийик поэзиясыз жашаялмагъан композитор! Мында таби́йгъат бояула, къудурет, сёзлени, айтыулары зынгырдагъанлары, тауушлары кеслери ариу макъамча, жүрекни кы́ллаларын кыозгъайдыла. Композиторгъа илхам береди́ле, аны талпындырадыла. Жангы жы́рны жаратылыууна себеп боладыла. Биз кесиби́зни жол не́герибизге, шуёхубузгъа санагъан жырларыбыз алай бла туугъанларын билебиз.

Болсада, «Музыкагъа» къайтайыкъ:

*Сен, жашау киби́к, жангъылайын къалгъан,
Жашауу кесича, ала́мат болгъан,
Музыка!*

*Тилсиз таи́ха, терекге да тил берген,
Тар тутмакъны окъуна кенгине керген,
Музыка!*

*Сенден уллу би́йлиги болгъан да жо́къ,
Сени́ча азатлайын къалгъан да жо́къ,
Музыка!*

*Ахшамны да, тангны да тили́н билдинг,
Бу дуни́ягъа азатлыкъ киби́к келдинг,
Музыка!*

*Би́р затны да жо́къду сени́ча тили,
Сен сау дуни́я - ала́мны тили́н билип,
Музыка!..*

Муну кибик жырла Къайсыныбызны атын адамлагъа, кыраллагъа белгили этгендиле, намысын, сыйын бютюнда кетюргендиле. Айхай да, ол аллай уллу поэтибизни назмуларына жазылган жырланы кыралыбызны бек фахмулу, белгили артистлери жырлагъанларындан болгъанын чертирге керекди. Москваны, Ленинградны, Киевни, Ростовну, Бакуну эмда башха уллу шахарланы концерт залларында Марк Бернес, Муслим Магомаев, Иосиф Кобзон, Валентина Толкунова, Алла Пугачева, Полад Бюль-Бюль Огълу эм башхала дайым жырлагъандыла Къули Къайсынны сёзлерине жазылган алаMAT жырланы. Ала да, аны бийик поэзиясыча, ёмюрлюкдюле.

“Поэзия отунда жылынган къара сёз...”

Къули Къайсынны жашаууну ахыр жылларында аны фахмусуну жангы бети ачылды. Къара сёз бла жазылган юч чыгъармасын окъурга онг тапдыкъ. Ала орус тилде дуняны жарыгъын кёргендиле. “Так растёт и дерево”, “Скачи, мой ослик!” эм “Была зима” деген китапланы юслеринден барады сёз.

Барыбыз да билгенден, Къайсынны назму китаплары чынг алга ана тилибизде чыгып, андан сора кечюрюлюп тургъандыла башха тиллеге. Сора нек жазды къара сёз бла орусча кесини китапларын поэт? Эсим жетип, заманында ол сорууну бералмадым авторга. Энди уа анга тюз жууап тапхан кыйынды.

Ким биледи, поэзияда айтып жетишдирилмаган затларын повестьде, романда кёргозтюргеми базынды? Орусча жазгъаныны сылтауларын а былай ангылайма. Биринчиден, уллу халкъны тилинде миллионла бла саналган адамла окъусунла таулуланы юсюнден депми? Экинчиден, ёлюр кюню жууукълашханын сезип, таучадан орусчага кечюрюрге заманы кълалмагъанын билип, андан жазган эсе уа халкъланы барысы да ангылагъан тилде? Ючюнчюсю, Къайсын “Эльбрус” китап басмада ана тилибизде жазылган назмуларын, поэмаларын чыгъарыучусу белгиледи. Кыргъызстандан къайтханлай басмаланган “Мои соседи” деген назму жыйымдыгъын, юч тилде бир китап болган “Ленинни юсюнден таулу поэманы”, китаплага жазган ал сёзлерин айтмасакъ. Гонорарны бу жерли, башха шахарлада чыгъармаларын басмаларга онглары болмаган авторлагъа аягъандан сунама.

Къабарты-Малкъар китап басмада ахчаны кытлыгы уа жангы хапар туююлдо. Аны хатасындан Къайсынны “Сайламаларыны” ючтомлугъун ана тилибизде чыгъарыу эки жылга созулган эди. Сексен биринчи жылда назмуларыны эки китабы дуня жарыгъын кёредиле, поэмалары уа сексен экинчи жылда кълубузга тиедиле. Иш андан да узакъга созулдукъ эди, Москвада “Гослитиздат” Къули Къайсынны “Сайламаларын” ана тилибизде басмалауну кьоранчларын кесини боюнуна алмаса. “Кесибизча Нальчикден башха жерде китап чыгъарырга онгубуз болмагъаны жарсыулу ишди, - дегени Къайсынны эсимде кългъанды. - Орусча уа бизни басмалар керекли кьоймайдыла. Ара китап басмалада ишлегенлеге бек ыразыма...”

Болсада башлагъан хапарыбызны андан ары бардырайыкъ. Не затланы

юсюнден айтады поэт кесини кьара сёз бла жазылган чыгъармаларында? “Так растёт и дерево” деген кьалын китапдан башлайыкъ. Ол жетмиш бешинчи жылда Москваны “Современник” басмасында чыкыгъанды. Мында автор жашауну, поэзияны эм поэтлени юслеринден сагъышларын, адабият дуняны классиклерини огъурлу төрелерини, усталыкъны юслеринден кёп жылланы ичинде башында тутхан оюмларын айтады. Пушкинни, Лермонтовну, Тютчевни, Некрасовну, Горькийни, Есенинни эм башхаланы юслеринден жазган алаMAT очерклерин сейирсинип окъуйса, автор адабиятны бек белгили адамларыны ишлерине терен кьарай билгенин кёресе. Шош сёзле бла бийик поэзияны, бек багъалы затланы юсюнден эсли оюмларын айтады.

Кёп миллетли совет адабиятны айтхылыкъ келечилерини жашауларын, къадарларын иги билгенди бизни Къайсын. Кавказны, Прибалтиканы, Белорусияны, Украинаны, Волганы жагъаларында орналган республикаланы, Орта Азияны поэтлерини чыгъармаларын тинтип, аланы юслеринден очерклерин окъуй, Къайсынны билимине, ангылауна, хунерлигине баш ураса. Аз санлы миллетибизден аллай уллу адам чыкыгъанына жүрекден къууанаса, ёхтемлигинг тау төпшелеге тенг болуп. Къалай кёл салып жазганды ол къалмукълу Давид Кугульгиновну, къабартылы Алим Кешоковну, аварлы Расул Гамзатовну, башкирли Мустай Каримни, белоруслу Аркадий Кулешовну, оруслу Дмитрий Кедринни, эрменли Аветик Исаакянны, юзбекли Зульфияны, таджикли Мирзо Турсун-задени, гюржюлюле Симон Чикованини, Ираклий Абашидзе юслеринден!..

Поэт-патриот кесини жерлешлерине аслам эс бургъаны ангылашынады. АлаMAT сёзле, айтыула, бояула тапханды ол, Мечиланы Кязимни бла Али Шогенцуковну суратлай! Биринчи шуёху, къалам кьарындашы Алим Кешоковну юсюнден да жүрек сёзюн айтханды. Бабаланы Ибрахимни, Адам Шогенцуковну да къошханды кьыралыбызны менме деген поэтлерине, Чегем ауузунда жашаган халкъ жырчы Эттеланы Исмаилны хапарын да салганды автор бу китабына, атын ёлюмсюзлени тизмесине къошуп.

Китапта Къули Къайсынны адабиятны, маданиятны, искусствону юсюнден битеусоюз, халкъла аралы тюбешиледе айтхан оюмлары да басмалангандыла.

Къысхасы, уллу поэт кьара сёз бла кесини къалам кьарындашларыны, поэзияны, жашауну юслеринден бизге сейирлик хапар айтханды. Жерибизни закий, хунерли жашларыны атларын, огъурлу ишлерин халкълагъа, къыраллагъа белгили этгенди. Китапны эс буруп окъугъан авторгъа ыспас этерикди. Аны бийик фахмусу, акъылман сёзю бизге огъурлу жол нёгер болганлай турлукъдула.

“Скачи, мой ослик!” (“Жорт, гылыуум!”) деген повесть автор ауушхандан сора чыкыгъанды; сексен алтынчы жылда “Юность” журналны жетинчи номеринде басмаланганды. Журналны юч миллион окъуучусуна ахшы сауга болганды ол. Аны юсюнден кезиуонде басмада айтылганды.

Чыгъарма сабийлеге аталганлыкыгъа, биз, уллула да, аны суююп окъуйбуз. Кесини кьара сёз бла жазылган биринчи повестинде да поэт бийик хунерлигин, усталыгын кёргюзтеди. Сабий жылларында ёз кёзю бла кёрген затларындан, суратлау сёзню да поэзияны отунда жылытып, эсде къа-

лырча сыфатла къурагъанды. Повестьни лирика жигити кесинги сабийлигинги эсинге тюшореди. Къайсы бирибизни да болгъанды гитчелигибизде жангылыч, кюлкюлю ишлерибиз, жилигъан, къуаннган сагъатларыбыз да. Къайсынны жигитича, биз да сабийлигибизде жюрегибизни къыйнагъанланы, къол жетдиргенлени ичибизден аз жанымагъанбыз: “Уллу болсам, кёргозтюрме санга!” - деп. Акъ къочхар бла боз къочхарны туйишлери уа! Айыу бла тюбешиунно хапары да! Агъачда бир терекден экинчи терекге жип тартып, акъ жабыу жайып, кино кёргозтюу! Биринчи устаз! Букварь (харфлыкь)... Бир сёз бла айтсакъ, хар зат автор сабийлигинде кёргенча берилгенди. Бюгюн да жашап тургъан Къули Къайсынны тёлсю кёргенча.

Повестьни къыйматын чыгъаргъан, даражасын кётюрген затлагъа мен быланы санайма. Авторну тили шатыкды, байды. Табийгъатыбыз алакат суратланганды. Чыгъарма тынч, эрикмей окъулады. Повестьни башха-башха хапарладан къурап, толу бир ниетни, бир таулу жашчыкьны къадарын кёргозтгенин авторну жетишими сунама. Эслеп окъугъан, аны поэт жазгъанын билликди.

Къайсын алакат повесть къоюп кетгенди орус тилде. “Къайсынчыладан” бири, алай айтырыгъым келеди деменгили поэтибизни бек суйген адамларына, Бегийланы Абдуллах ана тилибизге кечюргенди аны. Чыгъарма “Нюр” журналда басмаланганды, энчи китап болуп да чыкыгъанды.

Къайсынны “Была зима” деген романыны тарыхы да аны повестини къадарына ушайды. Ол да бизге автор дуниядан кетгенден сора келгенди. Аны да Москвада “Современник” китап басма чыгъаргъанды. Анда да тауларыбызны, жерибизни, таулуланы юслеринден жазылгъанды. Халкьыбызгъа уллу суймеклик бла, анга махтау бере, алгъыш эте, - алай жазылгъанды китап.

Автор немисли фашистле тауларыбызгъа келген жылны къыш айларында болгъан ишлени суратлайды. Чал ауузунда орналгъан Чал элни адамлары бир кибик тюбемейдиле тыш къыраллы ууучлаучулагъа. Эллилени асламысы гитлерчиледен ахшылыкь сакъламайдыла, алагъа къажан суюледиле. Алай, эл телисиз болмаз дегенча, сатхычла да чыгъадыла. Автор тюрлю-тюрлю къауумланы келечилерини сыфатларын жашауда болгъанларыча къуаргъа итинеди, аланы энчиликлерин кёргозтеди, эзде турурча этеди.

Мустафа эфенди китапны башха жигитлерине чырт да ушамайды. Аны жашы Къызыл Аскерни офицериди, танк бёлюмде къуллукъ этеди, гитлерчи башкесле бла пелиуанча сермешеди. Мустафа эфенди жашыны батырлыгы бла ёхтемленеди, фронтха къолундан келгенича болушады. Ол кесини уланы, теркирек жауну хорлап, юйюне сау-сен къайтырын тилейди. Болсада, кёпню кёрген, не тюрлю болумда да акъылын, эсин тас этмеучо, сабыр адам, биринчи кюн окъуна ууучлаучуланы юслерине чапмады. Алай, ала мардадан чыгып башлагъанда уа, дин ахлусу, эндиге дери адам къанын тёмкеген таулу, балтаны жетдиреди малгъунлагъа. Харам къан тётюледи. Халал жамауатны фашистлени тузагъындан чыгъарыр ючюн. Халкьыбызда айтылгъаныча болады: “Тиймегенге тиймейбиз, тийгенни сау иймейбиз!”

Сеит Атмурзаны сыфаты да эсинге къалады. Авторну анга уллу суймеклигине, хурметине сен да къошуласа. Таулулагъа билимни эшигин ачхан, аланы кесини назмулары бла къууандыргъан белгили поэт Атмурзаны ауур

акъылы, кишилиги кыйын сагъатда ачыкъланадыла. Ол кесини ишин, ниетин, халкъын сатмайды, аланы жанындан да бек сюеди. Жаугъа къуллукъ этген, назмула жазаргъа да къорешген таулу жаш Атмурза аны поэте санарын излейди. Урушха дери да айланганды ол “поэт” Сеитни ызындан. Алай айтханын этдиралмагъанды, кесин жазычуланы сатырына къошдуралмагъанды. “Жангы иелени” кезиунде “назмучу” муратына жетерге къаст этди. Алгъа тилей-тилей, жалына-жалына кетип, ахырында башкеслени атындан къоркъутуп башлады. Болсада, чынтты поэтни, Атмурзаны, бюгалмады. Поэзияны таза шауданына жаундан сора баргъан кир сууну къошдуралмады. Асмакъны аллына баргъанда да, таймады айтханындан, ниетин алышмады Сеит. Бети, адамлыгы биргесине кетдиле патриотну, чынтты таулу алимни.

Элли почталъон Хусейинни да суйюп къошарыкъса кесинги шухларынга. Къалай жумушакъ, халал, жарыкъ, зауукълу жашды ол! Аллай адамладыла жашауну жашау этгенле да! Былай къарагъанда, почтачыны иши алай бош, тынч, кимни да къолундан келлик жумушха ушайды. Хусейинни биргесине элни къыдырып чыкъсанг а, аны харкюнлюк къуллугъуна башха багъа бичесе. Автор былай айтады: “Аскерден келген къагъытланы адресин кёрген лей, аланы жазгъан жашланы къол хатларын арсарсыз тохташдырады. Конвертни тышында адрес ол танымагъан хат бла жазылса уа...

Къуугъун!.. Къагъытны ёлген аскерчини тенг жашлары жазгъандыла... Аталагъа, аналагъа, сабийлеге, юй бийчелеге, эгечге, къарындашха, - хар бирине жараулу сёзню табады почталъон. Кимни не бла къууандыраллыгъын, кимни къалай жапсараллыгъын биледи ол”. Алайды да, автор бла бирге биз да баш урабыз огъурлу почталъоннга.

Романны биринчи бетин ачханыбызлай, окъуйбуз: “Эгечим Мариямны эм битеу кыйналып жашагъанланы эсгере”. Китапда бу тиширыу сыфатланы ичинде баш жерни алады. Кеси да иги суратланганды. Мариям бар палахладан къутулады, чыдамлыкъны, иги кёллюлюкню юлгюсюн кёргюзтеди, таулу тиширыуну намысын бийикде тутады. Ол романда суратланган, эшитгенин къоншусуна билдиргинчи тынчаймагъан, тил этгинчи ашагъаны ичине татымагъан къатынладан къайда узакъдады. Аллай сыфатланы да кийиргенин иги этгенди китабына автор. Алайсыз чыгъармада элни жашауу толусунлай кёргюзтпюлмез эди.

Малкъарны минг тюрсюнлю айбат табийгатын бир да болмагъанча кючлю суратлагъанды Къайсын. Къара сёзле да, поэзия тизгинлеча, эшитиледиле аны айтыуларында. Къаллай бир ариулукъ, тазалыкъ барды чыгъармада! Китапны башындан ахырына дери эсленип турады аны поэт, уллу поэт жазгъаны. Къалай иги болду таулуланы юсюнден аллай роман жазылгъаны! Къалай огъурсузду, эриусюздю бетсиз ёлмю, аны экинчи китабын жазаргъа къоймагъан! Ачыкъ болгъаныча, романны экинчи китабына автор былай атагъан эди: “Мир и радость вам, живущие!” Жарсыугъа, бизге аны окъургъа буюрулмады. Энди Малкъарны бек уллу поэти жазгъан романны башыбызгъа болушунлай жаратыргъа керекбиз. Жерибизни, халкъыбызны юсюнден орус тилде басмаланган аламат чыгъарманы ана адабиятыбызгъа къошаргъа тийишлиди. Сёз усталарыбыз, къоратмай-къошмай, автор къойгъаныча, ёз тилибизге кёчюрорле деп ийнанама, “Скачи, мой осликни!” Бегий улу Абдуллах кёчюргенча.

Къули Къайсын атлы театрбыз

Малкъар миллет театр Къули Къайсынны атын ёхтемлик бла жюрютеди. Ол уллу хурметге бек багъалы адамыбыз къуруда поэзияда, адабият иште жетишимлери ючюн тийишли болуп къалмагъанды. Барыбыз да суйген драма театрыбызгъа айтхылыкъ поэтибизни атын бергенде, Къайсынны ол коллективни мурдорун салгъанладан болгъанын да эсге алгъандыла. Алай аны миллет сахнабызны айнытыугъа аслам юлюш къошханын а кёпле билмейдиле. Къайсын биринчи профессионал миллет театрыбызны чыгъармачылыкъ даражасын бийикге кётюрген адамларыбыздан бири болгъанды.

Отузунчу жыллада Москвада Луначарский атлы театр искусствону къырал институтунда (ГИТИС-де) окъугъан отуз малкъарлы жаш бла къызын арасында Къули Къайсын да бар эди. «Бёрю атарыкъ беркюнден белгили болады», - дейдиле. Чегемли жаш кесини тирилиги, иш кёллюлюгю, жарыкъ фахмусу бла эсленеди тенглери араларында. Аны назмуларына суйюп тынгылайдыла биргесине окъугъанла, хар жангы чыгъармасына къууана. Студент жылларында жазгъан назмуларын Къайсын энчи китап этип чыгъарады. Атын башда сагъыннганбыз: «Салам, эрттенлик!»

Къайсын заманыны кёбюсюн поэзиягъа бергенликге, театргъа суймеклиги да сууумайды. Ол угъай, аны бекден-бек жарата барады. Адабиятха, искусствогъа талпыныуу, чемерлиги жукъуну, солууну да унутдурадыла. Къайсын къыйын салынмагъан ишден къыймат чыкъмазын иги биледи. Андан къадалып, кесин аямай, окъуйду ол кюндюз, кече узуну уа назмула жаза, классика пьесаланы ана тилибизге кёчюре.

Аллах берген фахмусу, дайым биргесине тургъан илхамы, жазыу иште уллу суймеклиги, жигерлиги таулу жашны хорламгъа келтиредиле. Эки жылны ичинде ол жангыдан ачыллыкъ миллет театрыбызгъа деп төрт ала-мат пьесаны кёчюреди, институтну устазлары, оночулары буюргъан борчну намыслы толтурады. Ала малкъар студияны репертуарына алынадыла.

Къыркъынчы жылны октябрь айыны жыйырма алтынчы кюнюнде Нальчикде халкъыбызны тарыхында биринчи профессионал драмтеатр ачылады. Къули Къайсын ана тилибизге кёчюрген айтхылыкъ испанлы драматург Лопе де Веганы «Къой шаудан» деген пьесасына кёре салыннган оюн бла ачылады.

Жарсыугъа, уллу поэтибиз кёп къыйын салып кёчюрген классика комедияла, трагедияла сакъланмагъандыла. Гитлерчиле, Нальчикни алып, театры атдыргъанда, аны бла бирге отда куйгендиле. Пьесала зарфха урулмагъанлары себепли, энди аланы излегенден хайыр жокъду. Къыйын кезиуде аллай чыгъармаланы басмаларгъа онг болмагъанды, ол угъай, миллет театрыбыз салгъан оюнланы программаларын да зарфха урдурмагъандыла алгъын. Алай бла адабиятыбыз, миллет искусствубуз, Къайсын кёчюрюп, сахнабызда биринчи салыннган ала-мат пьесаланы тауча текстлеринден къуру къалдыла.

Болсада Ата журт урушну, кёчгюнчюлюкню огъурсуз жыллары, къыйын сынаулары Къули Къайсыннга театры унутдуралмайдыла. Туугъан жерибизге къайтхандан сора, ол малкъарча «Барды дуняда суймеклик» деген пьесаны жазады. Ол пьеса сахнада салыннганды. Андан арысында, Къай-

сынны адабият ишине, жамауат жумушлары да кыошулуп, драматургия бла кюреширге заманы болмагъаннга ушайды.

Алай Къайсын Къайсынлай къалады. Поэзияда, прозада алгъан бийик чеклерине миллет сахнабызгъа салгъан белгили кыйыны да кыошулуп, аны бизге бютюнда багъалы, унутулмазлыкъ адам этедиле. Къули Къайсын кесини жарыкъ чыгъармаларында, кеп тилледе чыкыгъан китапларында жашайды. Аны хурметли атын ёхтемлик бла жюрютген малкъар драма театры ишинде да унутулмайды махтаулу таулу.

3. «Дайым саулукъ тилей саулагъа, Ётер бу кысыха ёмюрюбюз»

«Шуёхунг ким болгъанын айтсанг, сен ким болгъанынги айтырма», - дейдиле халкъда. Къайсынны шуёхларын, тенглерин, суйген адамларын таныгъан ол кеси да алача фахмулу, уллу инсан болгъанын сормай билликдиле. Николай Тихонов, Александр Твардовский, Михаил Дудин, Расул Гамзатов, Чингиз Айтматов, Алим Кешоков, Микола Бажан, Мустай Карим, Давид Кугультинов, Аркадий Кулешов, - бизни Къайсын бла тенглик, шуёхлукъ жюрютген белгили жазычуланы кыйсы бирини атын айтхын!

Бюгюн ол уллу, кеп миллетлени бирикдирген бузулмазлыкъ шуёхлукъну (ёлгенле да аны биргелерине алып кетгендиле) бир кесекциган, кыйырчыгъын эсгеребиз. Аны суйген жазычуларыны атларын Александр

Твардовскийден башлайыкъ «Новый мир» журналыны баш редактору, айтхылыкъ совет жазычу Александр Твардовскийни бизни уллу адамыбызгъа суймеклигини, хурметини юсюнден бир-эки сёз. Александр Трифонович кесини ай сайын чыгычу кыалын журналыны бир-бир китапларын Къайсыныбызны жангы, алыкъа башха жерде басмаланмагъан назмулары бла ачып: «Ызлары кыалын болсун!» – деучюсюн эсге тюшо-ребиз. Ол окъуна тамамды Твардовскийни жерлешибизни жазгъанларына берген бийик багъаны ангылар ючюн.

Закий поэтни атын эшитмеген, «Василий Тёркин», «За далью - даль» деген поэмаларын окъумагъан адамны тапхан кыйынды. Ол уллу орус совет поэт бизни Къайсынны татлы тенги, чынтты шуёху болгъанын а билемисиз? Алай бизни ёхтемлигибиз киши жеринде жазгъанларын басмаларгъа термилгенде, Твардовский Къайсынны чыгъармаларын окъуялмагъанды, малкъарлыланы аллай фахмулу поэти болгъанын билалмагъанды.

Къули улу бла танышып, аны от жагъасында жылынганлай, жарыгъы тегерекге жайылганлай, ёчюлмей турлугъун билди. Сёз устасы Твардовский, фахмусуна сейирсине, хурмет эте, бара-бара, Къайсынны кесине жуу-уклашдырады. Энди бизни жерлешибизни жазгъанларын миллет адабиятланы бек бийигине салады ол. Кесини журналыны бетлеринде кеп тилледе жазылгъан совет поэзияны оноун эте, малкъарлы тенгини оюмун да эсге алады. Жерлешибиз да тамата къалам къарындашындан кеп юйренгенди, аны айтхылыкъ чыгъармаларыны юсюнден кесамат сёзюн айталгъанды. Твардовскийге аталгъан «Кесинлей къалмакылыкъ» деген алапат очерки 1972 жылда «День поэзии» деген уллу жыйымдыкъда басмаланганды. Анда Къайсын, шуёхуну жазгъанларын терен тип, тюз багъа бичип, анга

ыспас сёзно айтханды. Поэзиядача, бу иште да уллу ангылауу болгъанын кёргюзтгенди.

Къайсын дуниядан замансыз кетген татлы тенгини юйдегисин унутмайды. Твардовскийни юй бийчеси Мария Илларионовнаны Къайсыннга жиберген къагъытлары анга шагъатдыла. Аланы биринде былай жазылыпды: «Багъалы Къайсын Шуваевич! Кёпден бери Сизни кёрмегенме. Манга Сизден салам айтхандыла (Жазычуланы союзуну пленуму баргъанда), тебеширге тюшмеди. Мен Сизге Александр Трифоновични юсюнден жазгъан очеркигиз ючюн ыспас сёзюмю айтырыкъ эдим. Сизни поэтке къарамыгъыз, намыс бергенигиз (кичини таматагъа) эм суймеклигиз, Сизни оюмугъуз, башхача айтханда, Сизни тинтиуге эм багъа бичиуге Александр Трифоновични кесича къарагъаныгъыз кёрюнеди, нек десегиз, аланы мурдоруна халкъны адеплиги, төрелери, эсли оюму, сыфаты салыннганды.

Сау болугъуз, Къайсын Шуваевич, башда айтылгъан затла манга багъалыдыла, нек десегиз, Александр Трифоновични юсюнден хапарыгъызда жалгъан тауушланы эшитмегенме. Сиз кесигизни сейирсиннгенигизни, суймеклигизни, сауланы ёлгенлеге хурметин кёргюзтген бийик сёзлени айтыргъа ашыкъмагъыз. Саулукъу болугъуз. Менден салам юй бийчегизге.

М. И. Твардовская.

1972 жылда, 28 декабрде».

Александр Твардовскийни юй бийчесини экинчи къагъытында былай айтылады: «Багъалы Къайсын Шуваевич! Биз ахырында Александр Трифоновични «Эсгериуле» деген китабын ётдюрдюк, кырыкъ басма чапыракъдан къуралгъан уллу жыйымдыкъгъа жетмиш авторну жазгъанлары киргендиле. Анда Сизни А. Т.-ни юсюнден очеркигиз да барды. Оюмну толлулугъу, сезимни жорекден чыгъуу (очерк А. Т.-ни чыгъармасын тинтиуге жораланганча кёрюннгеникге), тюз, ачыкъ айтыуу, ниетинде болгъанны саулайын да къоркъмай билдириу, поэтке суймекликни тазалыгъы да алагъа къошулуп, - сиз жазгъанны башхаладан айырма этедиле. Дагъыда бир сейирим: къалай уста, алапат билесиз Сиз орус тилни! Мен таныгъан окъуулу, терен билимли, орусчагъа жууукъ тилледе сёлешгенле да ол санда болуп, юлгюге, белоруслу Кулешов, Сизнича таза алжаусуз билгенге тюбемегенме. Бу жаны бла Сиз шёндюгю орус литераторланы арасында энчи жерни аласыз. Быланы барын да кечигип жазгъанымы кечиригиз. Эки жылны ичинде къуру бу китап бла кюрешгенден сора да Александр Трифоновични юсюнден башха затланы хазырлауну бардыргъанбыз. Материалланы жыйыу биз излегенча терк бармай эсе да, бу иш тохтамайды.

Сизни китабыгъызны алгъанымы, аны саусузла юйюне биргеме элтип, анда окъугъанымы юсюнден да жазмагъанма. Китапда насыплы назмула бардыла, башхача айтханда, ала кёп жылланы жашарыкъдыла, адамланы огъурлу ишлеге чакъыра.

Сизни назмуларыгъызны юсюнден оюмуу жазама деп да бир болдум, алай сагъышландым: жазгъанларыгъызгъа Сиз кесигиз билгенден тышында мен не айталлыкъма? Сиз кесигизни назмуларыгъызны кимден да иги биле

болурсуз, башхаладан эсе табыракъ эшите хар тизгинни, сёзню тауушун, магъанасын, къыйматын.

Шёндю мен Ялтада жашайма. Солуйма, бираз ишлеген да этеме, «Александр Трифоновични поэзиясыны эм чыгъармачылыгыны хронология тизмесин» жарашдыргъанма. Ол «Эстериуле» китабына къошуллукъду.

Солууну хайырындан Сизге къагъыт жазаргъа, Александр Трифоновични эде тутханыгъыз эм мени унутмагъаныгъыз ючюн ыспас сёзюмю айтыргъа онг табылды.

Саулукълу, чыдамлы болугъуз жашауда (мен сезгенден, ол иги илишан Сизде барды), юйюрюгюзге игилик тилейме. Бизни къыралда энтта да иги поэтле болгъанына хар заманда къууанганлай жашаргъа сюеме. Кёп жылланы ашырыгъыз!

М. И. Твардовская.

Р. С. Мен Ялтада онекинчи майгъа дери боллукъма, андан сора Москвадама.

1974 жылда, 30-чу апрельде».

Расул Гамзатов

Аламат орус жазычуну Къайсынны бек жаратыучусун эсигизге сала, мен аварлы закий поэт Расул Гамзатовну даражасын тёбен этерге кюрешген сунмагъыз. Аланы, Къайсын бла Расулну, жазгъанларын бирча суйюп окъуйдула чынтты поэзияны шуёхлары. Эки кавказлы поэтни, совет адабиятны эки жарыкъ жулдузларын, бири бири бла тенгледшириуню тюзге санамайма. Ол эки алтын журунну игиге, аманнга юлешгенге ушарыкъды. «Пушкинден, Лермонтовдан къайсы фахмулуду?» - деген соруугъа алыкъа жууап табылмагъаныча, Къули Къайсын бла Расул Гамзатовну арасында кючлюрек жазычуну излеу керексиз, болмачы иш сунама. Аланы уллу шуёхла, къалам къарындашла болгъанларын айтмай къыйгъанда да. Экиси да, бир бирине къууана, бири бирин къууандыра, алай ишлегендиле.

Миллет адабиятлада Къайсын бек уллу поэтге Расулну санагъанды. «Ол арабызда бек игибизди», - дегенди жерлешибиз, аварлы шуёхуну даражасын бийикге кётюре. Биринчиликден къуру къалама деп жарсымагъанды Къайсын. Расул да поэзияны тёрюне малкъарлы тенги чыгъады деп къоркъмагъанды. «Гигант!» - алай багъалагъанды Къайсынны фахмусун ол.

Жаланда кюйсюз ёлномню къолундан келди аланы бир бирлеринден айырыргъа. Къалай мудах эди Расул кесини малкъарлы шуёхун асырагъан кюн! Булутха батхан кюнча къаралып, бетин да кёз жашлары жууа. Бу жарсылу сагъатны эсигизге нек тюшюреме? Къайсыныбыз, кесини ишин тындыра, башхаланы насып юлюшлерине зарлыкъ, сугъанакълыкъ этмегенин, даражаларын теплегеинин жангъдан чертир ючюн, татлы тенглерин, къалам къарындашларын ёмюрден-ахыргъа суйгенлей, ала ючюн жанын берирге да хазырлай къалгъанын билигиз деп. Къайсынны Расул Гамзатовха жазгъан назмусуна кетеди эсим:

*Тенглерибизге сакъ болургъа
Керекбиз - тюзсе, Расул, сен, -
Къарап къалабыз къара къаргъа,
Тенгибиз - ийнагъыбыз ёлсе.*

Шокланы быргъыларында
Жукълап тургъанларында окъла,
Суула жарыкъ баргъанларында,
Турдукъ биз, тенг тенгни ийнакълап.

Уянып, шокк быргъыладан
Окъла, сызгъырылып, чыкъгъанда,
Жер арый, къанлы ырхылада,
Баллиле къан къатыш чакъгъанда,

Къутхаралмадыкъ кѣп тенглени,
Къан жугъу башларын къучакълап,
Кюллерине кюйген элени
Къарагъанында жаралы ай.

Къарда юслерине къапландыкъ
Къатыбызда жыгъылгъанланы,
Ала кюл болдула, биз къалдыкъ,
Бардыкъ топла бузгъан жолланы.

Бир терслик болмаса да бизде,
Терсге санайбыз кесибизни,
Унуталмай ёмюрюбюзде -
Жетмей къалгъанын кючюбюзню...

Былайда Къайсынны манга Москвадан жиберген, Расул Гамзатов бла байламлы бир телеграммасы эсима тышдо: «Нальчик «Советская молодежь» Занкишиеву Хусейну Улетая Париж Обнимаем Расул Гамзатов Давид Кугультинов Михаил Дудин Къайсын Кулиев».

Шахарыбызгъа къайтхандан сора уа, хар заманда этиучюсюча, Къайсын жолоучулукъдан тынгылы хапар айтды. Расулгъа кѣбюрек эс буруп, кюле-кюле, кюнча жарып, алай бардырады кесини сейирлик ушагъын ол. Битеу дунягъа белгили поэтни кюлкюлю да, тынгысыз да ишлерине не айтхын?! Французлу шуѣхланы ыразы эте, сыйлы къонакъла Парижни тийресинде орналгъан шахарчыкъда кеслерини назмуларын окъуйдула. Тюбешу бийик даражада барады. Энди башха жерде сакълайдыла бизни айтхылыкъ поэтле-рибизни. Китап окъуучуларыны къуршоундан чыгъалмагъан Гамзатов тенглерине былай айтады:

- Мен ызыгъыздан жетерме...

Алай ол нѣгерлерин жетмейди. Тюбешу Расулсуз барады. Тенглери, къайгъылы болуп, полициягъа билдиредиле. Тынгысыз, жукъусуз кечеден сора, татлы тенглери сау-саламат, жарыкъ ышара, алларында сиеледиди. Табылгъанына къуаннганларындан, не айтыргъа билмей къаладыла...

Мени сейирсинип тынгылагъанымы эслеген Къайсын былай къошду:

- Расул бла айланган бек зауукълуду. Ол оюнсуз, лакъырдасыз бир заманда да турмайды. Къуру кесини жазычу тенглери, шуѣхлары бла ойнагъанны кьой да, ёре къуллукъчула, законну харфындан чыкъмагъанла, кесин-

ден таматадан башханы сёзюн эшитирге сыймегенле бла да лакъырда этерге базыннганды. Магъаналы ишни оюннга буруп да къююучуду бизни Расул...

Ленинчи саугъаны лауреаты, Социалист Урунууну Жигити, СССР-ни Баш Советини члени, халкъланы ийнагъы, жер шарына белгили «Зурнукла» деген жырны автору, фахмудан да, кишиликтен да толу юлюшлю Расулну бу сёзлерин да кёпле унутмагъандыла: «Къайсын бла мен партия таматалары чакъыртханда, поэзияны сыйгенле бла тюбеширге кетип къалыгучубуз...» Ала не жаны бла да бири бирине ушагъанлары себепли болгъан эдиле ёмюрлюк шуёхла.

Къайсынны жашауда да, адабиятта да кишилик ишлерини шагъаты болуп келгенбиз. Муну да ары къошайыкъ. Ол кюн Махачкъалада поэзияны отун ышыргъанладан игилери жыйылгъан эдиле. Ол санда Къули Къайсын да. Москвадан келген поэтле кавказлы жазыгучуланы кеслери орусчагъа кёчюрген чыгъармаларын окъуйдула. Къонакъ юйню отоуу адамдан толуду, ала жарыкъдыла. Назмуланы кёл салып окъугъанда, къабыргъала зынгырдайдыла. Поэзияны ингири барады.

Билмей тургъанлай, юй кымылдап башлады, жеринден кёчерге хазырланганча. Адамла къайгъылы, къатыш-къутуш болуп, мыллыklarын эшикге атдыла. Москвадан келген къонакъла Каспий тенгизни жагъасына чапдыла, жер тебиуден хатасыз къутулур муратда. Къайсын а, жеринден да тепмей, къатындгъы Расулгъа былай деди:

- Бизни жаратхан мында да сакълаялыкъды палахдан...

Расул бла Къайсын поэзияны ингирин андан ары бардыргъанларын билеме. Кече ортасында Расулну мюрюдо - «Комсомолец Дагестана» газетни редактору Иззет Алиевге алай айтыгучу эдиле - таулада аз тюбеучю цесарка деген жаз тауукъланы да биширип, жетеди...

Иззет бла мен Нальчикде танышханма. Жайны алаамат кюнлерини биринде шахаргъа къоншу республикаладан жаш тёлю газетлени редакторлары келедиле. Газетлени бирикген номерин чыгъаргъанланы бири Иззет Алиев эди. Иги танышып да бошагъынчы, ол манга былай айтады:

- Къайсын Шуваевич Нальчикдемиди?

Мычымай, Къайсынны телефонун алып, чолпуну Иззетге узатдым. Къайсынны огъурлу ауазы эшитилди:

- Зауаллы Расулну къачан кёргенсе? Бусагъат жетеме, багъалы Иззет...

Мындан отуз сегиз жыл алгъын болгъан тюбешиунно къысха хапарын айтама. «Расулну мюрюдо» бизден кетгинчи, улту Къайсын, ишин да къююп, биргебизге айланады. Къонакъны сыйген, ансыз болмаучу Къайсын бу жол да чексиз халаллыгъын кёргозтеди. Артда уа мен да шуёх болгъан эдим «Расулну мюрюдо» бла. Кесиме да: «Къайсынны мюрюдо», - деп сёлешиучю эди Иззет.

Къарындашлыкъны юсюнден сёзюмю Къайсынны «Расул Гамзатовха жазылгъан къагъыт» бла бошаргъа суюме:

*Ах, нечик, къыйынды сакълагъан
Тенглени, Расул! Алай биз
Дайым саулукъ тилей саулагъа,
Ётер бу къысха ёмюрюбюз...*

*Ах, къалай аздыла тенглеринг,
Не болса да, сакълай билгенле,
Отха тюшгенде бирлери,
Бзындан отха секиргенле...*

*Жашайма, алагъа сукълана,
Эшите кишиликни ауазын.
Тенгин хатадан сакълагъан
Болду мени иги устазым!..*

*Ах, Расул, къыйынды нечик
Къара кюн тенгинги къутхаргъан,
Окъдан да къоркъмай, аны ючюн,
Чынтты эрле баргъанча баргъан!*

Давид Кугультинов

«Къули Къайсын тенглери, шуёхлары ючюн жашагъанды бу дуняда», - деп да эшитебиз. Тюз алай тройюл эсе да, поэтни жашауу, иши, кюнню-кечеси багъалы кёрген адамлары бла къаты байламлыкъда болгъанларына кишини ишеги жокъ сунама. Игиликни, ариулукъну, бийикликни сайлагъанла, поэзиясыз дуняны дунягъа санамагъанла бизни Къайсынны суйген адамлары эдиле. Аланы къайсы бирини юсюнден айтхын! Алай Къайсынны бек татлы тенглерини, биринчи шуёхларыны атларын сагъынганда, Кугультиновсуз жерлешибизни «алтын тизмеси» жартылай къалыр эди.

Давид Кугультинов Къайсынны хурметине тийишли болгъан, аны кесини алапат чыгъармалары бла сейирсиндирген жазыгучуладанды. Ала бири бирине тартдыргъанлай, билеклик эте, алай жазгъандыла ёлюмсюз назмуларын, поэмаларын, китапларын.

Таулану айтхылыкъ жашы бла «къалмыкъ тюзлени шуёхун» бек сыйлы, бийик магъаналы затла бирикдиргендиле: чынтты поэзия, фахму, адамлыкъ. Алайсыз ала экиси да поэзияны акъбаш тёппелерине ёрлеялмай къалыр эдиле.

Шуёхланы, поэтлени къыйын къадарларында дагъыда бардыла бир кибик ышанла. Аз санлы халкъланы жашлары, Ата журтубузну немисли фашистледен къоруулай, кишиликни юлгюлерин кёргюзтгендиле. Жютю къаламларын автоматха тенг этип, алай сермешгендиле патриотла жерибизни жаулары бла. Аны сагъына, Къули Къайсынны алтмыш экинчи жылда жазгъан «Къылыч бла къалам» деген назмусун эсигизге тюшюрюрге дурус кёрдюм. Белгилиди аланы экисини да борчлары: къылыч къан тегеди, къалам а жашауну къагъытха тюшюреди, аны кюзгюсю болгъанлай келеди ёмюрледен бере. Къалай уста къурагъанды аланы диалогларын поэт! Къарачыгъыз:

*Билемисе, Къалам, жолуму мени?
Кёп заманда иеси болдум жерни.
- Къайсыбыз таматабыз экибизден?
Аны уа туталамыса эсингде?*

- Экибиз да жашайбыз бек эрттеден,
Баихалыгыбыз аз болур бир бирден.
- Угъай! Мен келмедим кесе башланы,
Ёксюз эте сабийлени, жашланы.

- Къой, ётюрюк айтма: патчах:
«Асаргъа!» -
Деп, къолгъа сени алгъанды жазаргъа.
- Ол мени амалсыз сагъатым эди,
Сен а къан тегер ючюн деп ишлендинг...

Назмуда автор къылычны да, къаламны да бир тюзлюкге, азатлыкыгъа къуллукъ этгенлерин, бирде уа залимлени, зулмучулары, бетсиз ишле бла къорешгенлени сауутлары болгъанларын суратлау сёзню кючю бла ачыкълайды. Жашау кертиликни мурдорунда къуралгъан бу гитче чыгъармада да поэтни уллу хунерлиги, таза фикирин, адамлагъа сюймеклиги кёрюнеди. Аны уруш майданланы къыдырып чыкъгъан, анда жаралы болуп къайтхан поэт жазгъанын ангылагъан къыйын болмаз.

Къыралыбызны жалынчакъсызлыгъын, жанларын-къанларын аямай, къоруулагъан Къули Къайсынны эм Давид Кугультиновну урушдан сора жоллары бютпюнда къайгылы, жарсыулу боладыла. Къызыл Аскерни офицерлерин, Ата журтну жауларындан сыйлы жерибизни азатлагъанланы, патриотланы ахлуларын, битеу малкъарлылары, къалмукъулары тыпыр ташларындан айырадыла. Миллетлерине салынган «жюгеннге» къажау чыгъадыла поэгле, тюзлюкню, тенгликни, азатлыкны неден да багъалы кёрген Къайсын, Давид.

Кугультинов бла Къули улу, ол кезиуде, бир бирин таныгъан окъуна этмеселе да, халкъларына себеп тапдырыуну ниети аланы бир жолну бардыргъанды. Патриотла миллетлерине этилген артыкылыкыгъа къажау сюелгендиле. Кугультинов, тюзлюк тохташдырылырын излеп, Сталиннге къагъыт жазады. Ол «халкъланы атасыны» къолуна тийгени бла тиймегенин айталлыкъ тыйюлме. Алай бачаманы оноуна къажалулгъу ючюн батыр къалмукъуну каторгагъа жибергенлери уа белгилиди. Норильскени тийресинде кёп жылы азап чекгенди ол. Сталинни - Берияны власты оюлуп, Никита Сергеевич Хрущёв партиягъа, къыралгъа оноучу болгъандан сора, Кугультинов башына эркин этилгенди.

Давид артда, битеу къыралгъа, дунягъа аты айтылгъан поэт болгъандан сора, зулмучула сынатхан жаханым жашауну юсюнден жазар. Ол озгъан кюнлерини ажымлы, огъурсуз хапарын малкъарлы тенгине айтханда, аны бети тюрленичюсюн билеме. Бир жол а Къайсын анга былай айтады:

- Сен жесирликде, тутмакълыкыда айланган жерлени бир кёргюзтсенг а манга да...

Эки закий совет жазыучу, бар жумушларын да къююп, Норильск таба учадыла жай кюнлени биринде. Анда, жер тубюнде, къачан эсе да бир къалмукълу жаш ишлеген шахтагъа барадыла. Алгъын мында Давид тутмакълагъа китапла юлешуучо библиотекада да боладыла. Совет поэзияны жарыкъ жулдузлары кеслерини окъуучулары бла да тубешедиле, талай

кюнлени Северде жашагъанланы ыразы этип.

Къули Къайсын бла Давид Кугультиновну Норильскеге баргъанларын битеу Совет Союзда, дуняда адабият ишге эс бургъанла биледице. Къалай бла? «Литературная газетда» аланы бир аламаг суратлары чыгъады. Киши ортасына келген, сакъаллары да ёсген, жолоучулукъда жунчугъан шуёхла, тёппелерин да бири бирине тиреп, авиавокзалда, шинтикде таянып тургъанлай, суратха алыннганнга ушай эдиле.

Багъалы окъуучум: «Хапарны ол белгили адамланы биргелерине айланнганча айтаса», - дерге да боллукъду. Жауабым былайды: «Ёмюрюмде да бармагъанма башда сагъынылгъан жерлеге. Кугультиновну бетден-бетге кёрмегеними да жашырмайма. Жаланда бир телефонну чолпусунда ауазын эшитгенме. Ол заманда Кугультинов юй бийчеси бла Пятигорскде солуй эди. Мени фатарымдан анга сёлешип, Къайсын былай айтханы эсимдеди: «Давид! Мен санга хапарын айтыучу мюрююдюден сёлешеме. Ма Хусейиннге береме»...

Къайсында болгъан ахшы ышанладан дагъыда бирине эсигизни бёлеме. Жюрегинде не аз да харамлыгъы болмагъан. Танымагъанланы бири бири бла танышдыргъан, танышланы шуёх этген, - ма аллай, жомакъда айтылырча, бир асыл, тауушлукъ адам эди Къайсын. Хар жолукъгъаныбыз сайын иги адамланы юсюнден хапар айтыр эди. Къайсынны хайырындан болгъандыла манга белгили Борис Полевойча уллу жазычула «Чынтты адамны юсюнден повестьни» авторуна айтама.

Борис Полевой

Къули Къайсынны аны бла чыгъармачылыкъ байламлыгъы былай башланады. Къыралыбызда бек уллу тиражы болгъан «Юность» деген адабият журналны редакциясы бизни жерлешибизни назмуларына эс бурады. Аланы жаратхан баш редактор Борис Полевой авторгъа былай жазады: «Жаным Къайсын! Шёндю, окъуучуланы огъурлу оюмлары келип башлагъанда, Сизни биринчи номерде басмаланнган бек жангы, акъылман назмуларыгъыз ючюн ыспас этерге суюме. Журналыбызны окъугъан юч миллион адамгъа сизни акъыллы сёзюгюз, башхалагъа ушамагъан энчилигигиз, окъуучуланы жюреклерине жол табыуда усталыгъыгъыз да керекдиле. Алайды да, сау къалыгъыз. «Юность» журналны бетлеринде жангы тюбешиулеге дери.

Сизни Полевой.

1961 жылда, 8 февральда».

Къышны сууукъ кюнлеринден биринде Къули Къайсындан телеграмма келеди. «Борис Полевойну жашы бла эгчинден туугъан Нальникге учадыла. Каникулларын Минги тауну тийресинде ётдюрлюкдюле, машина бла алларына чыкъ Къайсын»...

Суюген, аны агы бла ёхтемленнген адамымы сёзюн жерге салмадым, Мишаны да, Алёшаны да - москвачы студентлени атлары эсимде турадыла - Минги таугъа элтдим. Къышны ол кезиуонде болуучусуча, бу жерли

кьонакь юйледе, турбазалада, альплагерьледе бош отоу табылмады. «Эльбрус» турбазаны директору Ахматланы Чёпелеу (дуниядан кетгенди, жаннетли болсун) кьонакъланы кесини кабинетинде кьалдырады. Экинчи кюн а аланы мени университетде окьугъаныбыздан бери татлы тенгим Гулийланы Ибрагимни жашы Юсюп кеси башчылыкь этген «Эльбрус» альпинист лагерьге кёчюреди. Кьонакъланы ышангылы адамыма кьоюп, Нальчикге кьайтама.

Москвачы жашла каникулланы зауукьлу бардыргъанларын да, кьонакьбайлагъа ыразылыкъларын да ала юйлерине кьайтхандан сора берген телеграммаларындан билдим. Ызы бла «Юность» журналны конвертине салыннган кьалын письмо келди. Кимден келген сундугъуз? Борис Полевойдан! Ол аты битеу дуняда айтылгъан, юч миллион тиражы болгъан жаш тёлю журналны баш редакторундан келген кьагъыт эди. «Советская молодежь» газетни редакциясында ишлегенле, кьоншу коллективлени журналистлери, кьолдан-кьолгъа алып окьуй эдиле уллу жазычу манга жиберген письмону. Алтымы, огъесе сегизми школ дефтерден алыннган кьагъытлада Борис Полевой аны адамларына жюрек халаллыкъларын кёргюзтген битеу жерлешлирибизге ыспас сёзюн айтып, кьонакьгъа чакьыргъан эди мени. «Бизни журналгъа жарарыкь затынг бар эсе, теркирек ий, неда биргенге ала келирсе, бери айлансанг», - деп да айтыла эди баш редакторну кьагъытында.

Тенглерим мен аллай уллу жазычудан кьагъыт алгъаныма, ол шуёх-лукьгъа кьолун узатханына сейирсиннген окьуна этгенлерин несин букьдурайым. Бу бары да Кьайсынны иши болгъанын кёпле ангыладыла. Унутхунчу, бир затны чертип кьояйым, Кьайсын адамны не гитче ишине да махтауну аямаучусун эсигизге салама. «Жанкиши, билемисе, адамгъа суусап ичирген бла ат бергенни башхалыгы жокьду. Намысны уллусу, гитчеси болмайды», - дегени эсимдеди. Кеси чакьырылгъан ахшы кьууумлагъа биргесине мени да элтичюсун да кёпле биледиле. Къатында олтуртуп, былай айтханын да эшитгендиле: «Журналистлерибизни бек игилеринденди. Алтынны журунду»... Бу сёзле мени кьызартсала да, абызыратсала да, жамауатны аллында бир уллу терслигим болгъанча, таматаны аузуна чабаргъа жарамагъаны себепли, тынгылап кьалыргъа тюшоучо эди.

Къайсын суюген адамларына бериучю эди бийик багъаны. Аппайланы Макарни жашы Аскерге: «Профессор», - дей кетип, аны филология илмуланы доктору этгинчи, тынчаймады. Кучукланы Шабазны жашы Магометге кёп жылланы: «Народный», - деп турду да, анга халкь артисти деген атны алдырды. Тюзлюкню жолундан таймагъан Къайсынны - халкь, кьулдукьчула да аузуна кьарагъан кишини сёзю барычусун а билесиз.

Борис Пастернак

Файгъамбарланы да болгъанды душманлары. Къайсын а файгъамбар туююл эди, кёп илишаны анга бек ушагъанлыкьгъа. Жумуртханы ичинде тюк излегенле быллай сыйлы жерлешибизге кир кьондурургъа кюрешгендиле: «Къули улу кесине жарарыкьлагъа жанлашады. Махтаугъа жол ызлайды». Бу оюмну тутхучсузлугъун аны айтханла кеслери да ангылагъанларына бир ишегим жокьду.

Юлгюге, сау заманында СССР-ни жазычуларыны Союзундан кысталган, жазгъанлары басмаланмагъан, Берияны адамлары ызындан тышюп айланган, кеп жылдан бери къабырда жатхан Борис Леонидович Пастернакдан Къайсыннга не хайыр чыгъарыкъ эди?! Белгили жазычула окъуна жыйырманчы ёмюрню бек уллу поэтине саналгъан Пастернакны атын унутургъа кюреше эдиле. Къайсын кибики чынтты шуёхларындан, татлы тенглеринден къалгъанла.

Уллу Россейни тауушлукъ поэти Борис Пастернак бла Къули Къайсынны арасында байламлыкъ аланы кыйын сагъатларында тохташдырылгъанды. Малкъарны батыр жашы аскерден жанындан сюйген тауларына къайтады. Иесиз, ёксюз къалгъан жерибиз мудах ашырады аны Орта Азиягъа, туугъан халкъы кысталгъан къум тюзлеге.

Мында да тапмайды ол ырахатлыкъ, тынч жашау. Алай «Бушууну кишилики бла хорлап ташларгъа» деген сёзлени автору, дуниядан тынгулюп, ахшы умутларындан къол жуумайды. Ана тилинде басмасы болмагъанлыкъгъа, назмуларын чыгъармагъанлыкъгъа, ол, къаламын ташлап, адабият ишден бир жанында къалмайды. Ёргерекде айтылгъаныча, бу жерли авторланы чыгъармаларын орус тилге кёчюреди, газетлеге, журналлагъа очеркле, статьяла жазады. Жазыу иште гыржынын мажарады.

Кёчгюнчюлюкню къара кюнлеринде Къайсыннга кыйын сынауладан чыгъаргъа болушхан кючле табыладыла. Аладан бири москвачы поэт Борис Пастернак эди. Тюз жеринде терсге саналгъан, цензура чыгъармаларында бир шарайып, чурум табаргъа кюрешген поэт, бай сынауу, бийик поэзиясы болгъан Пастернак кесини кичи къалам къарындашы Къайсынны чыдамлыкъгъа чакъырады, къарангы кечеден сора жарыкъ кюн келлигине ийнандырады. Москва бла Фрунзеде жашагъан (Бишбек) адамланы тюбеширге онглары болмагъанды. Ала байламлыкъны почта бла бардырып тургъандыла.

Берияны келечилери да къара чёпге тышгенлени ызларындан айланганларын кыймайдыла. Законну, адамлыкъны жорукъларын теплегенле поэтлени письмоларын ачып, тинтип башлайдыла. Ала экиси да бериячыладан къутулууну амалын излейдиле. Энди Пастернак Къайсыннга жазгъан къагъытын Елена Орловскаягъа жибереди. Конвертни ичинде бу жазыуну да этип: «Для Кайсына Кулиева». Къули улу жазгъан къагъытланы да ол тиширыу иеди Москвагъа, конвертни тюбюнде кесини атын, адресин кёргюзтюп.

- Елена Дмитриевна Орловская бийик билимли, бек адепли орус литератор эди, - дегенин Къайсынны бюгюн да унутмагъанма, - ол кеп кере къутхаргъанды мени палахдан. Арабызда аллай адамла жашагъан къадарда не кыйынлыкъландан да къутулурбуз...

Акъылман Пастернакны къагъытлары Къули Къайсыннга бек мудах, къайгъылы кезиуюнде себеплик этгендиле, бар сынауладан да чыгъаргъа болушхандыла. Бек сыйлы саугъаныча сакълагъанды аланы Къайсын. Мен айтхан, жалгъан сёзле болмагъанын билирге сюйгенле, заман саргъалтхан письмолагъа эс бурсунла.

Жетмиш экинчи жылы июнь айыны ахыр кюнлерини биринде алгъан телеграммда Къайсын Пастернакны ахлулары Нальчикге келликлерин билдирди. Ала, тёртеулен болуп, шахарыбызны аэропортунда къондула. Пастернакны жашы Евгений Борисовични, юй бийчесин, жашларын, кызы-

ларын да «Долинск» турбазаны жай юйлеринден бирине элтдим. Къонакъ-ла Къайсынныкъыла болганын ангылатдым мында ишлегенлеге. Эки-юч кюнден ол кеси да жетди, былай айтып:

- Мени къонакъларыбызгъа бир элт. Ким биледи, юйюрден айырылгъан адамгъа аз зат керекмейди...

Техника илмуланы доктору, белгили алим Евгений Борисович Пастернак, атасын кѳргенча, Къайсыннга бир сюйдюмлю къарагъанын бюгюн да унуталмайма. Аны бийчеси уа, таулу келинча, Борис Леонидовични татлы тенгини тѳгерегине айлана эди. Жашчыкъ бла къызчыкъны да, кѳзлери жарып, таматаны келгенине къуанганлары кѳрюнюп тура эди.

Адамлагъа къайгъырыуну жашауну баш борчларындан бирине санагъан Къайсын, алгъын Пастернакны юйюрюн Москваны тийресинде, Переделкинода дачаларында жокълап тургъанды. Энди уа сыйлы адамларын сюйген тауларына чакъыргъанды. Москвачыла, Къайсын, юй бийчеси Макка, жашлары Алим бла Азамат, экиге айланган къарындашы Ахматланы Ахия, фотокорреспондент Эдкар Шпангель, мен да биргелерине болуп, Чирик кѳлге келебиз. Къонакъланы бу айбат жерибиз бла танышдырабыз, солуйбуз. Андан сора Огъары Малкъаргъады жолубуз.

Мусукланы Магомедни юйюню къатында тохтайбыз (аны келини эгечимди). Ол, Къайсынны эслегенлей окъуна, къой тутурду. Жашы Мутайгъа (экиси да ауушхандыла, жаннетли болсунла) былай деди:

- Иртишхи сууну боюнуна элт къонакъланы. Иги къарагъыз Къайсынны адамларына...

Къарадыла, аны несин айтдыраса. Эски къаланы къатында, Иртишхи да эжиу эте, алгъышла бийикге, булутлагъа кетедиле. Тауларыбызгъа, ишни сюйген, ѳхтем халкъыбызгъа ыспас сѳзле эшитиледиле. Халкъланы бирикдирген, жашаргъа, ахшы умутлагъа кѳллендирген аны уллулугъу Поэзиягъа саулукъ тилейдиле кѳп миллетлени келечилери. Малкъар кѳкню тубюнде Къайсын кесини ѳмюрлюк устазына санагъан Борис Пастернакга уллу хурмет сѳзюн айтады. Аны багъалы атын, китапларън ыспассыз этерге, малтаргъа итинген мыртазакълагъа ит налатын береди. Айтханымча, Пастернакга этилген жалгъан дау кѳпге турмазын, анга жагъылгъан къара бояу кетерин, тюзлюк хорларын алгъадан окъуна кѳрген эди акъылман Къайсын. Ол унутулмазлыкъ кюнубюзню, суратха тюшюрюп, тарыхыбызны бетлерине кийиргени ючюн ыспас этеме Эдкар Шпангельге.

Черек ауузуну айбатлыгъы кѳллерин кѳтюрген москвачыла Къайсынны тыпыр ташын кѳрюрге ашыкъдыла. Айланч-къыланч тау жолланы бара, бийикге кѳтюрюле да, энишге тюше, кѳпорледен ѳте, Жылгы черекге жетебиз. Черек десем да, къутурмагъан заманында тирмен айландырлыкъ бир уллу шаудан. Ол тау тѳпеледен, ашыгъып саркъады, аланы сууукълугъун, тазалыгъын, кючюн, татыуун, акълыгъын да биргесине алып. Асыры терк баргъандан, кѳмюк этип, сютча агъарады. Мында жашчыкъла аркъаларында алтын тамгъала жылтырагъан чабакъланы тутадыла, къачан эсе да бир Къайсын тутханча. Таулу сабийлени гиртчиликлерине къууана, кѳпорден ѳтебиз.

Онг къол жанына бурулгъанлай, Жылгыны жагъасында къаягъа къысылгъан таш юйню кѳргюзтдю Къайсын:

- Ма буду эски юйюбюз...

«Юй» дегенликге, аны кюнбатыш жанында къабыргъасы жокъду. Тёпеси булутлагъа тирелген къаяны этегинде эки жанындан деменгили ташланы къалап, адамны къучагъы жетмеген томуроуланы салып, башын чырпы бла жабып, топуракъ къуюп къойгъандыла. Гитче терезе кёзчюкледен таш юйге жарыкъ киреди. Отоуну тюбю топуракъданды. Ортасында къазан тагъылыпды, шынжыры да ожакъны башына бегитилип. Отоуну ичин, алай айтыргъа жарай эсе, жербаш юйге, кюрум къаралтханды.

Бурунгулу таш юй ёмюрлеринде тауларыбызда болмагъан москвачылары сейирге къалдырады. Бу тарлыкъда, къарангылыкъда, къыйын болумда жашагъан миллетден Къайсынча уллу поэт чыкъгъанына тамашагъа къалдыла. Алай сейирсинмей да не этсинле: дуня жарыгъын бу къарангы юйде кёрген Къайсынны фахмусу поэзияны суйгенлени жүреклерин жылытады, жарытады. Сора шуёхлукъну, бирликни байрамыча, оздула кюнлерибиз Башилде, Чегем ауузуну бек ариу жеринде. Бугъейледен чыкъгъан Чегемни жырына тынгълай, айбат нарат тереклени хауасында солуй, Къули Къайсынны, Борис Пастернакны назмуларына тынгълай, къалай насыплы эдик биз ол огъурлу кюнледе!

Мындан 34 жыл алда болгъан ишни эсгере, Къайсынны инсан батырлыгъына энгта да бир кере баш урама. Башхала Пастернакны атын айтыргъа да къоркъгъанда, бизни деменгили поэтибиз аны бла къазанлашханын кесине насыпха санагъанды. Заман аныкъы боллугъун айтыргъа батырлыгъы жетгенди. Илхам да, кишилик да, адамлыкъ да дайым биргесине айлангандан эталгъанды алай Къайсын. Аны поэзиясыны алгъа талпындыргъан кючю да, ёлюмсюзлюгю да андандыла.

Жашауну огъурсуз жели поэтни жыгъаргъа азмы кюрешгенди! Алай сабийлигинде окъуна, къыйынлыкълагъа бой бермей, ишде чыныкъгъан Къайсын бар чырмауладан да къутулады. Жашауну бекден-бек суюе, аны ариулугъун, зауукълугъун, къууатын суратлагъан, накъышлагъан алаамат боюла табады, тилибизни таркъаймазлыкъ байлыгъын хайырлана.

Поэзияны бийиклигине элтген ёр жолунда Къайсыннга башха миллетлени адабиятларын билгени, сёз усталаны сынаулары да болушхандыла. Алгъыннгы Совет Союзну бек белгили жазычулары бла шуёхлукъ жүрютгенди Къайсын. Дуня жарыгъын кёрген къадарында, къулагъы эшитип, къолуна къалам алалгъанда, фахмулу жүреги ишлегенде, ол тенгликни, къарындашлыкъны байрагъын кётюргенлей тургъанды. Тёрт тизгинден къуралгъан назмусуна Къайсын бир-бир поэтле уллу чыгъармаларында айтханларындан эсе кёп затны сыйындыргъанды:

Игиликни унутхан анасыны

Сютюн унутханчады баласына.

Ауанасы ючюннге да терекге

Бъразы бол, сен суу ичген черекге.

Къайсын Къайсын болмаз эди, аны поэзияда айтхан фикери, жашауу, адамлагъа тутхан ниети, алагъа халаллыгъы бир бирлерин тутмасала. Тенглерини, багъалы къалам къарындашларыны туз гыржынларын татхан, къу-

уанчларында алгыш сёзюм айтхан, ол аланы бушуу кюнлеринде да кьатларында болгъанды. Ёлген шуёхларыны юй бийчелерин, сабийлерин ахлуларын, кьолундан келгенича жапсарыргъа кюрешгенди, таукеллик бере.

Симон Чиковани

Къули улу бла айтхылыкъ гюржюлю поэт Симон Чиковани кёп жылланы шуёхлукъ жюрютгендиле.

*Тау ауанасында кырдыкга жатып,
Мен Ушбаны къарына къарагъанча,
Тангым кьууанчлы баргъан тойда атып,
Тамата уа Чиковани болгъанча, -*

*Ётдю кюнюм узакъда, китабынгы
Окъусам. Санга ыразы болгъанлай
Жашадым, сакъладым атарын тангым,
Атарын мен тауларында тургъанлай, -*

деп жазгъанды Къули Къайсын кесини «Симон Чиковани» деген назмусунда. Бизни жерлешибиз узакъда, киши жеринде учузлукъ сынагъанда да унутмагъанды гюржюлю кьалам къарындашын. Аны аламат назмуларын окъуй, алгышлай, ала жюрек кючюне кюч кьоша, автор бла тюбеширге кюсегенлей тургъанды. Къайсынны ахшы умуту толады. Кавказ таулары эки уллу жырчысы талай заманларын бирге зауукълу ётдюредиле. Жарык кюнлеринде Малкъарны ийнагъы бу тизгинлени жазгъанды Чикованиге:

*Кавказы бийиклерин бютюн бийик
Этедиле санга ушаи устала,
Тау башында тауну сюйген кибик,
Алай жашайдыла дуняда ала.*

*Сени бла бирге ётеди жолум,
Мен Терк суудан, Арагви суудан ётсем,
Бу шуёхлукъ сёзюм, къарылгъач болуп,
Учуп барып, юйюнде уя этсин.*

Автор айтханча, шуёхлукъ сёзю уя салгъан эди аны гюржюлю къарындашыны юйюнде. Алай огъурсуз, эриусюз ёлом бийикде учхан ёхтем кьушну уясын бузады. Ёз ауазы болгъан, белгили поэтни ахыр жолгъа ашырадыла. Энди Чикованини юй бийчеси Маринаны кёзлеринден жилимукълары саркъадыла. Терен бушууда кюйген тиширыуну къайгысын чачар муратда Къайсын кызыу жюрегинде туугъан, тёзюмлюкге, сабырлыкъгъа чакъыргъан белгили назмусун жазады:

*Сени ачыуунг ташладан да ётер,
Тилсиз къая окъун санга сау бол дер.*

*Тиширьу! Жарсыуунгу ауурлугъу
Билеме къаялагъа тенг боллугъун.*

*Марина! Къууанч кюнюнгден эсе мен
Бушууда уллугъунгу эсимде
Тутарма. Сени жапсарыр кюч къайда?
Мен да биргенге жилийма былайда.*

*Сени жапсаралыр сёзю ким табар?
О Марина? Аллында тау - къара, тик.
Адамла кетедиле, кетгенча къар,
Мирзеу къалгъанча, къалады суймеклик.*

Адамны жашауу къысха, иши ёлюмсюз болгъаны белгилиди. Аны юсюнден Къайсын былай айтады:

*Мирзеу къалгъан кибик, къала акъыл, эс,
Поэзия, тереклеца кёгере,
Поэт ёлгенлигине, иши ёлмез,
Турур дуняда, саулагъа кюч бере.*

Бу ахыр тизгинни Къайсынни кесини юсюнден да айтыргъа боллукъду: «Турур дуняда, саулагъа кюч бере».

Бизни хапарыбыз Малкъарны ёмюрлюк поэтини чыгъармаларын тинтиуге, алагъа багъа бичиуге жораланмагъанын эсге алайыкъ. Бийик поэзиясыча, анга суймеклик да, намыс, сый да келтирген уллу адамлыгъын жангыдан чертейик. Къайсын, ёз сейирлерин арт болжалгъа сала, инжилгенлеге, къыйынлыкъгъа тюшгенлеге эс тапдыра, билеклик эте, - ма алай оздургъанды ол ныхытлы жашауун. Кеси киши сукъланмазча болумда тургъанда да, ол онгсузлагъа онг тапдыргъанды, къарыусузлагъа чигинжи болгъанды. Аны эсли сёзю, чомартлыгъы кёплеге жарагъанды.

Микола Бажан

Поэзия адамны адамгъа, миллетни миллетге жууукълашдыргъаныны, шуёх этгенини юсюнден айтыр кереклиси болмаз. Ёмюрледен бери да ол аны суйгенлеге къууанч, хычыуунлукъ бере, ариулукъгъа, тазалыкъгъа, бийикликге чакъыргъанлай келеди. Андан болур поэзиягъа хурметибиз да, аны кесибизге жол нёгер этгенибиз да.

Минги тау ууакъ таулары башындан къарагъанча, узакъдан кёрюннгенча, Къайсынны аты туугъан жерибизден, къыралыбыздан узакълада эшитиледи. Хар уллу поэтни насыплы къадары алайды. Алай таулагъа тюбеширге буюрулмагъанды. Поэзияны отун ышыргъанла уа, къалам къарындашларыны хар жангы атламларына къууана, тенглеринден юйрене, - алай ишлейдиле, жашайдыла. Алгъынны деменгили Совет Союзда менме деген поэтлени, жазыучулары кёбюсюн таныгъанды, ала бла байламлыкъ тутханды

бизни Къайсын. Миллет адабиятланы бек белгили закий келечилери бизни жерлешибизни кеслерине шуёх, къарындаш этгенлерине къууанып жашагъанбыз.

Украинаны, битеу совет поэзияны да жарыкъ жулдузларындан бири болгъан Микола Бажан да жаратханды Къайсынны жазгъанларын, аны бла энчи шуёхлукъ жюрютгенди. Микола Платоновични фахмусуна баш ургъанла, тенглер, уллу къыралыбызны маданият жамауаты жазыучуну сексенжыллыгына хазырланганда, Къайсын да чакъырылгъан эди ол уллу къууанча, поэзияны сыйлы байрамына.

Алай ол жарыкъ кюннге жетмей къалады халкъланы суйген поэти Бажан. Аны туугъан кюнюн ансыз белгиледиле сексен тёртюнчо жылны октябрь айында. Ол кезиуде таякълагъа таянмай жеринден тебалмагъан Къайсын да къатышады бу юбилейге. Кеси къыйын ауруп тургъан таулу поэтни украинлы шуёхуну туугъан кюнюне барыргъа базыннганы, кюч, къарыу тапханы кёп затны юсюнден айтадыла. Киевге Къайсынны биргесине баргъан юй бийчеси Элизат былай эсгеред:

- Бажанны юбилейине барырни аллында Къайсын, урушда тюшген жарасы ашланып, азап чегеди. Кечеси, кюню да къайгъылыды, мутхузду. Таякълагъа таянып, кючден-бутдан атлайды. Бу халы бла жолгъа чыкъгъандан эсе, Киевге телеграмма берилсе тап болурун айтдыкъ, Къайсын а, бизни оюмубузну жаратмай, былай деди: «Микола сау болса, сиз айтханлай этерге да боллукъ эди. Энди уа барыргъа керекди. Юй бийчесини кёлоне тирикбиз, бармасакъ...»

Алай бла биз жолгъа атланабыз. Кесини адамлыкъ борчун толтура, Къайсынны къалай къыйналгъанын кёрюп тургъанлай окъуна, аны инжилгенин, термилгенин, чыдамлыгын, таукеллигин сёз бла айтып ангълаталлыкъ туйюлме сизге. Бек сейири уа, кеси аллай азап чегип тургъанлай, адамны къыйнамайма деп жарсыгъаны:

*Сени насыплы этерге бек къаст
Этдим, эталмайын къойдум, -
О, ишлей тургъан жарыкъ юйюмю
Къара боран жетип, ойду!..*

Къайсынны кюндюз адамла ичинде кёрсенг, бу, кечеле бла кёз къысмай, къыйын ауруп, жан къазауат этип жашайды деп, бир кишини кёлоне келмез эди. Жарыкъ ышаргъаны, унутулмаз ауазы...

Халкъ Къайсынны тегерегине басынып, аны кёргенлерине къууанып, неге да къарамай, адамыча, юбилейге келгени аланы ёхтемлендире эди. Микола Бажаннга туугъан кюнюн поэзияны, шуёхлукъну байрамына айландыргъан эди.

Къайсын таякълары бла сахнагъа чыкъганда, гюрюлдеген къарсла къабыргъаланы зынгырдатадыла, залдагъыла аны хар айтхан сёзюне шум болуп, алай тынгылайдыла.

Жерибизни бек жарыкъ жулдузуну сыфатын, ауазын, жүреклене сейирге къалдыргъан фахмусун сёзге къалай сыйындыргъын!

*Искусство - къар юзюлгенча бир зат,
Ушайды тауда къая оюлгъаннга,
Бар жанланы эталлыкъ кибики азат,
Уста алай къарайды дунягъа, -*

дегенди Къули Къайсын.

Микола Платонович жаныча кѳрген юй бийчеси Нина Владимировна Бажаннга келгенибизге ыразылыгъы аны алапат бетинде, кѳзлеринде, акъгъан кѳз жашларында эслене эди: «Къайсын, былай кыйналып тургъанлай, бери келгенигизни не бла кыйтарайыкъ? Бек сюебиз. Къуру биз угъай, биттеу Украина да сюеди сени. Мен айтмасам да, билесе аны, Къайсын! Бизни ышаннгылы Къайсыныбыз! Не тюрлю кыйын заманда да Къайсын Къайсынлай къалырын мен иги билеме. Сау бол, жаным».

Аты дунягъа айтылгъан поэтден айырылгъан, баш иесиз тиширыуну бушууун иги ангылагъандан баргъан эди ёлген тенгини юбилейине Къайсын. Кыйын, ауруу бийлеп, кечеси-кюню да саулыкъгъа термиле жашагъанда да, Микола Бажаннга кертчилей къалады.

Къайсын жашаудан кетгинчи, кесини алапат жоругъун бузмагъанды. Аны ат багъасы сѳзлери эсимде турадыла: «Адамны солууу тыйылгъынчы, ол адамлыкъ борчун толтурургъа керекди, алай болмаса, биз хайыуанлагъа тенг болуп къалыкъбыз».

8. Кеси жерге кирип, кюйю жерде къалгъан Къайсын кетгенде да жарап тургъан

Сексен бешинчи жылны жаз башы кыйгъылы эди поэзияны шуёхларына. Къуру Къабарты-Малкъар, Кавказ угъай, Совет Союзну адабият жамаатыны эси аз адамгъа белгили Биринчи Чегем элине бурулупду. Анда Малкъарны, заманыбызны айтхылыкъ поэтлеринден бири кыйын ауруудан термиледи. Урушда фашистле бла сермешде тюшген жарасы ашланып, Къули Къайсын ёлюмге бой бермезге кюрешеди. Къайсын, сынаулада чыныкъгъан ёхтем таулу, кѳлсюзлюк этмейди, жашаудан умутун юзмейди. Заманларын къоратып, аны сора келгенлеге минг ыспас этеди.

Къарындашым Исмаил бла мен да келдик Къайсыннга. Бизни кѳргенине бек къууанды. Сора къатында олтургъан юй бийчеси Элизатха, къызы Жаннагъа эм экиге айланнган къарындашы Ахматланы Ахиягъа къарап, былай айтды:

- Кѳремисиз, кѳзлери да кѳрмеген Жанкиши, ахчасын къоратып, такси тутуп келгенин!..

Жеринден туралмагъаны себепли, бизни къарамы бла ашырды. Андан айырыла тургъанда айтхан сѳзлери да эсимде къалгъандыла: «Энди келип кыйналма. Кесим халымы билдирип турурма. Башхалагъа сѳлешалмасам да, ючюгюзню телефонларыгъызны уа зынгырдатыргъа кюреширме: Жаннаны, Залийни, сени...» Кеси жашау бла ёлюмню чегинде тургъанлай, бизге, саулагъа, жарсыйды. Алай эди аны адети.

Болсада Биринчи Чегемден келген хапарла жүрекни жапсармайдыла.

Эндиге дери жашауну бар чаллиулеринден да ычхына келген деменгили Къули Къайсын ауруугъа хорлатадан-хорлата баргъанына жилирыгъынг келеди. Поэтге себеллик излей, тегерегинги къармайса. Онг, амал табалмай, бир мадар да эталмай, ачы ёхтунесе. Малкъар поэзияны кёгюн къуршалагъан къара булутла битеу халкъ бушууну жууукълашханыны белгиси эдиле...

Къоркъгъаныбызгъа тюбедик: Къули Къайсынны жюреги тохтады. Бу бушуулу хапар, топ атылгъанча, элlege, шахарлагъа, къыралгъа эшитилди. Поэзиягъа, айтхылыкъ жерлешибизге хурмет этгенле аны бла ахыр кере тюбширге ашыкъдыла.

Къарындашым Исмаил бла, мычмай, жилияу-сарнау баргъан арбазгъа жетдик. Дууа тутдургъаныбызлай, мени Къайсынны тамата къарындашы Аубекирни сол жанына олтуртдула. Дууачыла, экибизге да бирча къайгъы сёз берип, къолларыбызны тутадыла, къучакълайдыла. Манга уллу хурметни белгиси эди ол. Мен бираз абызырагъан окъуна этдим. Аны эслеген тукъум таматаладан бири былай айтды:

- Къайсын сени бек суйгенин, кичи къарындашына санагъанын иги билебиз. Сен жарлыбызны жангыз къарындашы Аубекирни къатында олтургъа керексе...

Ол уллу бушууубузда айтылгъан сёзлени нек эсигизге салама? Угъай, суйген поэтибизни ахлулары манга этген намысны чертирге, кесиме махтау излерге кюрешмейме. Бу затны эсгергеними чуруму недеди? Интеллигенциябызны, артыгъыракъда жазычуларыбызны, журналистлерибизни арасында уллу поэтни атын, жамаутта бийик даражасын кеслерини энчи сейирлеринде хайырланыргъа кюрешгенле бардыла. Аны кенгден кёрген, не атын эшитген болмаса, иги танымагъан адамла окъуна былай айтадыла: «Къайсынны иги таньгучу эдим», «Шуёхла болгъанбыз», «Бирге айлангъанбыз», «Менден суйгени жокъ эди»...

Барыбыз да билгенден, Къайсын хар адамгъа огъурлу кёзден къарагъанды, жюрегин жапсарыргъа итингенди. Алай, хар инсанныча, уллу поэтни да болгъандыла ахлулары, бек суйген, ариу кёрген, аласыз кюнюн, кечесин оздуралмагъан адамлары. Ала бюгюн къычырмайдыла, махтанмайдыла, поэт бла болгъан байламлыкъларындан файда излемейдиле. Къули Къайсынны чыгъармаларындан зауукълукъ таба, аны жарыкъ аты бла ёхтемлене, алай этедиле ишлерин поэтни чынтты шуёхлары. Мен да аланы сатырларында барыргъа суйгеними билдиреме.

Болсада ол къара кюнлерибизге, Къули Къайсынны ахыр жолгъа ашыргъан кюнлерибизге, къайтарады эсибиз. Жерибизни алапат жырчысыны бушуун, жилиуун Къабарты-Малкъарны эллеринден, шахарларындан келген мингле бла саналгъан малкъарлыла, къабартлыла, орусула, Къайсынны ахыр кере кёрюрге къыралыбызны кёп жерлеринде жашагъан къалам къарындашлары да келгендиле. Ол санда белгили жазычула Алим Кешоков, Расул Гамзатов, Чингиз Айтматов, Давид Кугультинов да. Республикабызны айбат табийгъаты да къара кийген эди, поэтни ахлуларына, тенглерине, аны суйгенлеге къайгъы сёз бергенча. Къудуретни алай таралгъаны да эсибизде къалгъанды. Кёк жарылып къалгъанча, жауун челек бла къуйгъанча жауады. Жолланы, орамланы жауун суула, ырхыла барадыла. Къудуретни къатылыгъы Къабарты-Малкъарны драмтеатрында Къайсынны кёрюрге

суйгенлеге чырмау болалмады. Театрны ичи да, арбазы да адамдан толады. Ала, кёз жашларын сыйпай, кезиу-кезиу сюеледиле Къайсынны ёлюгюню къатында...

Талай жыл озду биз Къайсынны керти дунягъа ашыргъанлы. Ёлюмсюзлюкге ашыргъанлы. Бек багъалы зат алтынды, ол ёмюрледе тюрленмейди, алтынлай турады. Чынтты поэтлени чыгъармаларыны къадарлары да алайды. Къайсынча поэтлени. Аны жазгъанлары алгъынча, кеси сау замандача, адамланы жюреклерине къысха жолну табадыла. Халкълагъа жарайдыла, огъурлу къуллукъ этедиле. Къайсын энди кесини ёмюрлюк назмуларында, поэмаларында жашайды. Аны махтаулу аты, ёхтем халкъыча, ёлюмсюздю. «Къайсынны юсюнден сагъышла» деген назмусунда Созайланы Ахмат былай айтады:

- Келигиз, барыбыз да
Халкъ сёзюню азанчысы,
Кюн муратлы Къайсыннга
Барайыкъ, - деди таулу.
- Барайыкъ, - дедиле таула.
Тил къаласын къалап берген
Къайсынны,
Малкъар сёзге къанат берген
Къайсынны,
Юй жылыуун кёрмей кетген
Къайсынны,
Ёлгенде да, ёлмей кетген
Къайсынны,
Энди ташдан къарап тургъан
Къайсынны,
Кетгенде да жарап тургъан
Къайсынны
Биз кюн сайын эсгерейик,
Тангла бла тенг кёрейик,
Халкъыбызгъа кимден да кёп
Игиликле этгенди деп,
Хар инсаннга жетгенди деп.

Халкъыбыз асыры кёп
Ачы палах кёргенден,
Жашау таулу миллетге
Азап кёп чекдиргенден,
Тазалыгъы ючюн да,
Халаллыгъы ючюн да,
Къол къыйыны ючюн да,
Адамлыгъы ючюн да
Аллах бизни миллетге
Ма Къайсынны бергенди.
Берип, таулу улуу
Этгенин да билгенди.

Бу назмуда автор устазына ыразылыгын билдиреди. Ол, кесини бек суйген поэтини осуятын толтура, поэзия ёзенинде иги тирлик ёсдюрюге итинеди. Арымай-талмай бардырады жаз башы ишлени. Алайсыз кюз артында бай тирлик жыйылмазын биледи.

Къайсын бизге алаамат китапларын къалдыргъандан сора да, адабиятыбызны келир кюнлерини къайгъысын этгенди. Поэзиябызны къадарын кеси ийнакълап, къыйын салып ёсдюрген жаш фахмулагъа къоюп кетгенди.

Созайланы Солтанны жашы Ахмат аллай жазычуларыбызны бек игилеринденди деп ойлайма. Ол Нальчикде эм Москвада малкъар, орус тилледе онбешден артыкъ назму жыйымдыкъ чыгъаргъанды. 1975 жылда анга Къабарты-Малкъарны комсомолуну саугъасы берилген эды. Артаракъда ол республикабызны къырал саугъасына тийишли болгъанды. Аны «Акъ Сыртдан манга дери сени ауазынг» деген хапары миллетибиз жеринден кёчюрюлгенине жораланганды. Республикабызны маданият министрствосу бардыргъан конкурсда ол биринчи жерни алады. Бу чыгъармагъа кёре салынган кинофильм а Къабарты-Малкъарны Республиканы басма эм информация министрствосуну саугъасын алгъанды. Мындан алда Созайланы Солтанны жашы Ахмат «За доблестный труд» деген майдал бла саугъаланганды.

Къалай къууаныр эди бюгюн Ахматха эс бургъанлай, анга игилик излегенлей туруучу Къайсын! Акъсакъланы, анга кёз-къулакъ болуп, жазы ишине да, жашаууна да къайгъырыгучусун билгенден айтама. «Ахматны атасы Солтан ёлоп къалгъанды, - деп сёлешгенин Къайсынны унутмагъанма, - барып, къатында турургъа керекбиз». Къалай ыразы болгъан эди атасындан айырылгъан тенгибиз, бек сыйлы адамыбыз, миллетибизни ёхтемлиги Къайсын, менме деген таулу жашланы да ызындан тизип, бушуулу арбазгъа киргенде!

Радиону ол заманда баш редактору Созай улу да Къайсын ауругъанда анга болушургъа, къолундан келгенни этерге къорешгенди. Аны огъурлу ауазын жаздырып, келлик тёлюлеге къалдыргъанды. Къайсынны сексенжыллыгына хазырланганда уа, ол башчылыкъ этген «Эльбрус» китап басма кёп тынгылы иш бардыргъанды. Ахмат, кеси аны сайлама чыгъармаларын жыйышдырып, жараулу ал сёз да жазып, «Таула тургъан къадарда» деген китапны чыгъаргъанды. «Тауну къатында - тау кибики» деген къысха ал сёзюнде ол кёп магъаналы затны юсюнден айтады. Ыспас сёзюн да билдиреди: «Ёсимдеди, 1977 жылда атам ёлгенде, бир талай кюнню Акъ-Сууда ол мени биргеме тургъаны, манга кюч бере, жангызлыгъымы эслетмей. Аны излегенле ол кюнледе мени ата юйюме келе эдиле. Атама сын таш салгъанымы айтханда уа, бар ишлерин къоюп, салып келип къарагъаны, ыразы болгъаны кёз аллымда турады...»

Къули Къайсыннга тийишли сёзю табаргъа къайсы бирибиз да къорешибиз. Ол къыйын да, сыйлы да ишде Ахмат кёплерибизни озгъаны эсленеди. Бу сёзлени окъугъанла аны алайлыгын кёрлюкдюле: «Ол сёлеше башласа, кюн тие башлай эди, къайда эсе да къарс къагъыла тургъанча, къайгъыла кете...»

Ол назму айтханда, къалын туман кетип, бийик къая ачыла эди дуниязгъа, шауданны ауазы эшитиле. Назмуларын а къайда да, таулагъа айланып,

айта эди. Кенг мангылайы, жютю кёзлери, бетине жарашхан буруну, зыбыр мыйыклары - бары да бу адамны кёз кырамын ишлей эдиле, аны кыаягъа ушага.

Ауазы... Ауазы уа - эртгенлик кырдыкланы чыкь кёзлю шыбырдауларыны кёк кюкюреу бла бирге кыошулгъанлары».

Созай улуну Малкыарны менме деген жашыны, поэтлерини бек уллусуну сыфатын кыурауда аслам юлюш кыошханына бу сиз эс бурлукь сёзле да шагъатлыкь эталлыкьдыла: «Кыайсын кыайры барса да, таулу эди, Туугъан жерин биргесине алып жюрюген. Кыайсын кыайры барса да, таулугъуну жарыгъын жайгъан адам эди. Аны бла бирге, Ата журтун бийик эте, кенг эте, халкыын белгили эте, уллу халкылагъа тенг эте... Андан а «Кыайсынны жери», «Кыайсынны халкы» деген магъаналы сёзле тууа».

Ахматны бу тизгинлерин айта-айта турлугъунг келеди:

*Малкыар сёзюню
Байрагъы эди,
Беш да Тау Элни
Байлыгъы эди.
Халкыны жашы
Эди да Кыайсын,
Таула кеслери -
Энди анга сын.*

Малкыар сёзге кыанат берген

Бар халкылары кыадарларындан кесин бир жанына этмеген, жарыкь кюнлеринде да, мудах сагъатларында да шуёхларыны кыатларында болургъа кюрешгенди Кыайсын. Баралмай кыалгъанда уа, жюрек сёзюн ара басмада, Москваны радиосу, телевидениясы бла айтханды. Ала да махтаулу жерлешибизге уллу хурмет этгендиле, аны жарыкь фахмусуна бийик багъа бергендиле. Хайт деген заманында сёз устабызны жокълай-жокълай тургъандыла, анга саулукь-эсенлик тилей. Поэтибизге соймеклик, намыс ол дуниядан кетгенден берисинде да селеймегенди.

Айтханыма бу зат шагъатлыкь эталлыкьды. Башында жазылгъаныча, кёчгюнчюлюкню кыара кюнлеринде кыыргызылы жазыучула, Кыайсыннга билеклик этип, ауур жюгюн женгиллетирге кюрешгендиле. Аланы бир-бирлери поэтибизге ёмюрлюк шуёхла болгъандыла. Ол санда Саткыын Сасыкьбаев да. Аны чыгъармаларын орус тилге кёчюрюп, атын миллионлагъа белгили этгенди Кыайсын. Игилик унутулмайды. Саткыын Сасыкьбаев, татлы тенгин эсгере, былай жазады: «Алыкъа Ата журт уруш бошалмагъан эди. Ол кыанлы кыара кюнледе малкыар халкь Кыыргызыстанга сюрюлген эди. Мен Фрунзе шахарда “Советтик Кыыргызыстан” газетни редакциясында кыуллукь этгеним себебли, хапарлары бек жангылай билиучю эдим. Биз басмала юйюню экинчи этажында орнашхан эдик. Бир кюн а, ишимден чыгып, китапханагъа кирдим (ол бизни кыоншубуз эди). Кавказ кийимлери бла биреу мында ишлеген кыыз бла жарыкь сёлеше тургъанын кёрдюм. Юсюнде кыара жамычысы, кёрпе беркю, башлы чуруклары болгъан, ётгюр кыарамлы, кыушбурун киши лакъырда-чёрчек ауазы бла кыызгъа орусча бир

загла айтады. Китапханачы да анга бек суйноп жууап кьайтарады. Ол аллыкь китапларын да алып кетгенден сора, кьызгьа соруп, аны, Кьули Кьайсын болгьанын билдим.

Малкьарлы поэт бла мен жазычуланы Союзунда танышама. Бизни артистле, маданият кьуллукьчула уруш майданлада сермешгенлеге саугьала да этип, концертле да берип кьайтхан эдиле. Ала жыйылгьанлагьа фронтда болумну юсюнден хапар айтдыла, уллу концерт да бердиле. Кьалай тынгылай эди Кьайсын, эшитгенин толу ангылагьаны бетинде кьорюнуп! Сабий кибик кьууана, залдагьыланы барындан да кьаты кьарс ура эди ол. Алгьыннгы фронтчу Кьулиланы Кьайсын Ата журтубузну кьоруулаучуларында болгьанлагьа ыспас сьезюн айтды. Кьасымаалы Баялинов а аны залда олтургьанла бла шагьырей этди, кььорюлген Малкьарны фахмулу поэти болгьанын белгилеп. Жыйылгьанла анга кьарсла бла тьобедиле. Мени Кьайсын бла шуьхлугьум ол ингирде башланган эди”.

Узакь Кьыргьыстандан Кавказгьа, кьоншуларыбызгьа кьайтайыкь. Жазыу ишни кесине усталыкьгьа сайлагьанланы бек игилери бла туз гьржын ашагьанды жюреги хар инсаннга ачыкь Кьули Кьайсын. Талай жазыучуну юслеринден кесамат сьезюн айтханды. Ала да, Кьайсынны поэзиясына кьууана, андан усталыкьгьа юйрене, жырчыбызны юсюнден эз оюмларын айтхандыла.

Фахмулу дюгерли поэт, критик Нафи Джусойты закий жерлешибизни чьгьармаларын тинтиуге, аны энчи, башхалагьа ушамагьан ышанларын ачыкьлаугьа бек уллу кьыйын салгьанын билмегенле билсинле. Ол, Кьули Кьайсыннга атап, тогьуз алапат назму да жазгьанды. Аланы ана тилибизге Бабаланы Ибрахим бир тап кььоргенди, кеслерин да сайлама кььормеледен кьуралгьан “Чексиз жер” деген китабына кьошханды. Нафини “Таш тынгылау” деген назмусунда былай айтылады:

*Уяталмадыкь сени...
Кькню - сакь жсауунлары,
Мени - жилимукьларым,
Дунияны кюн жарыгьы -
Уяталмадыкь сени.*

*Сени ахьрат юйюнг -
Терезесиз, эшиксиз.
Энди бу жюрек кьуйню,
Кьайсын, кьалай эшитгин?*

*Ким билсин, кьз жашларым
Энтта, Аллах буюруп,
Сени бери - жашаугьа
Кьайтарыгьа болурла.*

*Кюн тиер да - бетинги
Жарьтыр ол заманда,
Кьайтханьынгы билдире,
Таулада саз зынгырдар!*

*Алай а сен - “жаралы
Таи” болганса Кавказда.
Баям, ахыр жырынгы
Айтып кетдинг кьайтмаздан...*

Къайсынны туугъан кюнюн ансыз, ол сау замандача, белгилегенлени бириди Нафи Джусойты. Малкъарны поэзия жулдузуну юсюнден ёз фикирин билдиреди:

“Къайсын суйюп айтыучу сёзледен бири - “салам алейкум” деген эди, адамны адамлыгъын, жюрек халаллыгъын да кёргозтген, заманладан бери эски болмай келген сёз. Дуниягъа да ол сёз бла келген эди Къайсын - поэзия дунясына: “Салам, эрттенлик!” - дегенни айтып...

Салам алейкум, татлы тенгим, суйген къарындашым! Бизни барыбызны да ийнагъыбыз эдинг сен - поэзиянг жюрек къууанчыбыз болуп, иги къууум этдирген, бийик ёхтемликге, иш кёллюлюкге, таукелликге да чакъыр-гъанлай тургъан закий поэтибиз! Кавказ не заманда да поэтле кыралы эди, алай сенича кьудурети болгъан поэт Кавказда окуна аз эди. Салам алейкум, бизни акъылман поэтибиз - Къайсын! Быллай кюнюнде адамгъа кёзбау этген тёре барды. Алай мен ол акъылдан кериме. Ким биледи, мен бу сёзню айтмазгъа да болур эдим - сен кесинг да былайда болгъан болсанг. Таулада адамны кёзюне махтагъан тёре жокъду. Сен а чынтты таулу эдинг. Сени эндиге дери бола келген юбилей байрамларынгда, поэзияны чыгъышларында алгъан хорлам къууанчларынгда да мен андан болмаучу эдим. Болсам да, тынгылагъанлай, ичимден къууаннган болмаса, сёз айтмаучу эдим. Алай бюгюн иш башхады. Бюгюн бизни барыбызгъа да: сени тенглеринге да, жерлешлеринге да ушарыкъ туйюлдю, Къайсынны огъурлулугъун, аны поэзиясыны уллулугъун битеу дуниягъа эшитдирип, айтмай кетсек. “Бетденбетге адамны билген кыйынды, уллу заг узакъдан иги кёрюнеди”, - деп тюз айтылады. Алай бюгюн биз ол акъыл сёзню айтып да кьутулаллыкъ туйюлбюз. Алай этип, Къайсынны поэзиясы кибики, уллу суратлау болумну, поэтни кесини адамлыкъ даражасын да жашырып кетген болсакъ, сокъурлукъ этерикбиз. Къайсын битеу да дунияны бек уллу поэтлерини сатырындады. Аны ол даражагъа жетдирген фахмуну табиьгъат кючу бла сагъышны теренлиги, огъурлулукъ, жюрек халаллыкъ, адамны жашауунда тубей келген кыйынлыкъланы, таулу халкъны ажымлы кьадарын, дунияны агъын, къарасын да шарт кёргозтген назму, сёз фикери болгъанды. Ол кесини кёк бла, жер бла да жууукълугъун бир заманда да унутмагъанды. Кесини ёз кьадарын ол ташда, агъачда да кёрюп болгъанды. Уллу Кязимден поэзияны жорукъларына юйреннген кибики, ол Кавказ тауладан чынтты кишиликге, таукелликге да юйреннгенди...

Къайсынны лирикасыны бу аламагъа шартын, поэтни дуниягъа жаланда ол кёзден кьаратхан жюрек сезимлени биз аны хар бир назмусунда да кёрюрге боллукъбуз. Ма аладан бири:

*Мен кёп жерледе жюрюдюм,
Суу окопланы да кёрдюм,
Туугъан жеримсиз да турдум,*

Аны жюригимде тутдум.

*Жериме бек кыйын кюнде
Термилдим, ол кез юсюмде
Турду да. Анамы жыйрыгы
Болганлай топуракъ жугу,*

*Бахча къаза, алгын кирик.
Таула таза, кек да - бийик!
От жагъабызны тютюню
Чыгъа, келип акъ кыйи кюню!..*

Къайсынны сур къадары, сыймеклиги да сыйынган кирикдиле бу онеки назму тизгинге: уруш, кечгюнчюлюк, туугъан жерге тансыкылыкъ, сабийлик, туугъан эл, ана, сабий кѳргенин унутмаз деп, энтта да унутулмай тургъан элни жашау къолайы - барын да сѳзню поэзия кючю тартып, кѳз аллыбызгъа келтирип къояды. Ол а жалан бийик фахмуну, чексиз сыймеклигини тамгъасыды...»

Энди уа эсибиз бизни къыркынчы, уруш жыллагъа, элтеди. Къайсынны жашлыгъына, Ага журтну немисли фашистледен къоруулагъан жылларына. Къанлы урушну кезиуонде Къули улу кѳп патриот бла къазанлашханды. Аланы арасында поэтле, жазычула, журналистле да болгандыла. Тенглерини барындан да Къайсын Дмитрий Кедринни бек жаратханды. Россейни фахмулу жаш поэти Кедрин да кесини малкъарлы къалам къарындашына уллу багъа бергенди. Аны талай назмусун уллу халкъны тилине кѳчюргенди. Эки поэтни шуѳхлугъун бетсиз ёлюм бузады. Дмитрий Кедрин жашлай ажымлы жоюлады. Бизни жерлешибизге уллу сыймеклиги, хурмети уа «Къули Къайсыннга» деген назмусунда бюгюн-бюгече да бизни биргебизге жашайды:

*Улутады заман
Кыйи аулакъ желлени...
Мен жазама санга -
Мюрюдю Шамильни...*

*Кече кыйи жомагъын
Айтханда ожакъдан,
Кавказны жоллары
Эсгердим узакъда.
Кыйи ачы боранла
Да улуй эриусюз,
Къазауат баргъанда,
Тюбеген эдик биз.*

*Алай ол заманда
Душманлыкъ жюрютдюк -*

Мен - патчах солдаты,
Сен - имам мюрюдю!..

Алай барды бизден
Бийикде бир жарыкъ:
Айхай, тауча билсем
Мен поэт деп жаза!

Жарытады сейир
Жырны акъ къанкъазы
Таулугъа - Россейни,
Манга - чал Кавказны!

Сен узакъ жоллада
Арысанг - ингирде
Къайта тур Шималда
Бу нарат юйчюкге.

Келип, Байрон кибик,
Ёрге - от жагъагъа
Сынчыкъла, шо кийик
Болуп, кетме жолгъа.

Назмула да окъуй,
Кечени ашырсакъ,
Ёчюлтмебиз отну -
Биз бирге ышырсакъ.

Къар басып юшютмез
Бу нарат къаланы...
Лирика ючюннге
Тартайыкъ, къонагъым!..

Бу назмуну ёз тилибизге къалай алапат кёчюргенди Баба улу Ибрахим!
Ол да башда сагъынылгъан «Чексиз жер» деген китапта чыкъгъанды. Къай-
сыныбызны биринчи сохтасы Баба улу Ибрахимге ыразылыгыбызны бил-
дире, ол башха поэтлени бизни ийнагыбызгъа жоралагъан назмуларын
кёчюргенин да бек къыйматлы ишге санайбыз. Аны хайырындан кёп мил-
летлени жазыучулары айтхылыкъ жерлешибизни малкъар тилде алгъыш-
лайдыла, анга кесамат сёзлерин айтадыла.

Ленинградчы фахмулу орус поэт Михаил Александрович Дудин ий-
нагыбызны кёп чыгъармасын кёчюргенди ана тилине, «Ленинни юсюнден
таулу поэма» да аланы санында болуп. «Къайсыннга жазылгъан къагъыт»
деген назмусун малкъар окъуучулагъа саугъа этгенди:

Тансыкъ болгъанма Чегемге,
Къайсын, сени тау элинге,

Анда Жылгы черегине,
От жагъанга, эсер юйюнге.

Жерге кийик тери жайып,
Сагъыш этербиз да анда -
Озгъан заман къайтыр - жанып,
Келир келлик боран - алдан.

Файгъамбарны къол керегин
Ёкюл этгенча насыпха,
Къойчу тыякъны кийирдик
Биз экибиз да назмугъа.

Къойгъа керек эсе кырдык,
Чынар аума - кюн арада,
Биз сёз кютдюк тауда, къырда,
Жулдуз кютгенча аламда.

Артда жулдуз сюрююлени
Сюре келирбиз да - бирде,
Ёмюрленича, сёзлени
Бирге къошарбыз биз бирге.

Кенг Россейни - кёк тангларын,
Чал Кавказны - акъ тауларын
Сыйындырырча бир сёзге,
Къадар изим берди бизге.

Да бир жерни, бир жарсыуну
Эки жашы киби, алай
Кёре турурбуз жашауну,
Алгъа барыр ючюн - алгъа.

Хар сёзюбюз сау дуняны
Тутар ючюн кёз туурада,
Ойнар ючюн ол Жылгыда,
Чабакъ киби - ай жарыкъда.

Энди Къайсынны антлы шуёху Алим Кешоковну бизни бек суйген поэтибизге агагъан тизгинлерин эсигизге салама:

Чегем суудан иче келдик:
Сен - огъары,
Мен а - тёбен,
Бизге - бир кёк кюкюреди,
Къыйын кюнде - бир жер тебе...
Атса - бир танг атып турду:

Санга - тауда, манга - тюзде.
Бир душманны бойнун бурдукъ,
Бир бушуугъа - бирча тѣзе.
Биз, бир кѳуугъун келип, кюйдюк.
Узакъ, жзуукъ да жерледе,
Бир къан жолну барып, кирдик
Экибиз да - бир сермеиге...
Атакагъа атар чакъда
Къырым отда да бир ташны
Ырбынындан чабып чыкъдыкъ,
Бир таулагъа болдукъ тансыкъ...
Халкъынъ бла жесирликде
Болгъанында, санга жарсый,
Мен да уллу азап чекдим -
Алай кюйсюз эди жашау...
Экибизге да бир ёшюн
Салып ёсдюрген Чегеминг
Сенсиз къалып къалмаз ючюн
Азап да бирге чегейик.
Чегем кѳгю экибизге,
Саугъа этип, жангы айдан
Жазгъан къылыч ёмюрлеге
Азат этер ол азандан...

Шимал Кавказны поэтлерини арасында Къули Къайсын, Расул Гамзатов, Алим Кешоков энчи бийикликни аладыла. Юч да халкъны менме деген жазычуларыны къарындашлара жашагъанлары да белгиледи. Аланы бири бирине атагъан назмуларында да кѳрюнеди ол огъурлу иш. Къайсынны жүрек кѳтюрююлюкде Алимге, Расулгъа этген тизгинлерин эсигизге салгъанма. Энди аны аварлы татлы тенги Расул жазгъан назмуну да эсигизге тюшюрюгюз. Расулну Къайсыннга атагъан тизгинлерин Баба улу кѳчюргенди:

Больницаны арбазында къызып,
Кюн бурууну башы бла ауду...
Келип къонду ингир къарангысы -
Тереземе салкъын аяз урду.

Кѳреме мен да узакъда къара
Агъачны шош салкъынында аумасын,
Эшитеме мен, терезеден къарап,
Ийнек кютген сабий къыз ауазын.
Кериди ол, баям, бу жолланы
Дауурундан - къаугъа тийресинден,
Ингир кѳкде къайгъылы, жабулу
Турналадан, мени тереземден.

Кѳксюл чарс ау атды кѳз кѳргеннге,
Жюрегиме ышанмайма - угъай:

*Къыйнап турду, саулукъ кюсегенде,
Салта бла ургъан кибик - ура.*

*Мен чынгылгъа кетмез ючюн, келип,
Чал доктор да тынгылады анга,
«Онгсузду», - деп,
Бу халымы кёрюп,
Хар кюн сайын жазып турду алай.*

*Чыгъады Ай, сары чачын ийип.
Мен тюш кёрдюм, аз къалкъыугъа кирип,
Битеу дуния шо саусузла юйю
Болуп, анга кесим бакъгъан кибик.*

*Сездим да мен борчну уллугъун,
Да «Махтаудан - сагъыш иги», - дедим.
Жазама мен адам улусуну
Жарсыларын, ала болуп дертим.*

*Хакимме мен, хыйла сёз айталмам -
Не айтырыкъ туююлма ёмюрде.
Да мен къалай къалырма адамлай -
Бир саусузну къутхармай ёлюмден?*

*Мен алайсыз сени да жарангы
Сау эталмам, бёлмезча ишингден...
Сенден къалай аярма жанымы,
Къалай кюймез жаранг да ичимде?*

*Мен ёлейим андан эсе - угъай,
Билесе сен нечик суюгеними.
Андан болур ачыгъаны, айхай,
Жангы жара кибик, жюрегими.*

Къабарты эм малкъбар адабиятлада Къайсын бек ышанган эки жашны - Бабаланы Ибрахим бла Тхагазитов Зуберни-башха поэтлеге тенг этмегенди. Ала да акъылман устазларын кеслерини аламат назмулары бла сейирсиндирип тургъандыла. Сохталары, ол кёргюзтген жолну бара, поэзияда ёз ызларын салгъандыла. Зубер, кесини тамата къалам къарындашына баш ура, ыспас эте, «Алыча бутакъчыкъ» деген назмусун атагъанды анга. Ол уллуду, алты кесекден къуралгъанды. Ма аны ючюн жаланда бир бёлюмюн эсигизге тюшпоре. Бу тизгинле окъуна кёргюзталлыкъдыла къабартылы поэтни малкъбарлы устазына уллу суюмеклигин, хурметин:

*Сен суююучю шаттал бутакъчыкъны кёрюп,
Къабырынга къарап, толду мени кёлюм...
Мудахдыла мында терек ауанала,
Сени бушууунгу этген кибик ала.*

Таула да, бир къара булутлагъа кирип
Турадыла, санга шургу этген кибики.
Минги тау да къара кийгенчады анда.
Жилямайды - угъай, жашы ёлген ата!

Жаланда кёк жилий турады туурада,
Жан аурутхан кибики, бушуу кёп таулагъа!
Кёз ачдырып кибики, сёз ким айтсын бизге? -
Ариу сёз да кетди - сени бла бирге!..

Жаланда тынгылап турадыла мында
Давид, Кешоков, Назар, Расул, Чингиз - мудах.
Дагъыда, къаяла кибики, деу кишиле
Турадыла, шумсуз болуп, бу киришиде.
Москвадан, Дондан келген адамланы...
Да не айтхын — бушуу бюкгенди аланы...

Бары да - досларынг, ууахтыгъа мадар
Жогъун билип, андан шумсуздула - мудах.
Заман артха къайтып кёрген инсан - къайда?
Къайта да сюеле турмаз аугъан къая!..

Алай сеничасыз къалай болсун жерде? -
Пушкин туугъан кюн нек кёмдю сени Чегем?
Айхай, келир, кетер ууахтысын адам
Кеси айтыр изми жокъду, айхай, къайдам!

Ол оноуну къадар кеси эте эсе,
Пушкин туугъан кюн бош кетген болмазса сен!..
Кеси жерге кирип, кюйю жерде къалгъан
Пушкин кибики поэт эдинг, Къули Къайсын...

Жырым, къалдынг тюшмей къолгъа...

Къули Къайсын кесини чыгъармаларыны биринде суйген кызыны аты таулада дайым айтылып туруруна ыразылыгъын билдиреди. Ол былай айтады: «Таула анала жангы туугъан кызычыкларына къайсы атланы атарлары манга сорсала, барына да сени атынгы берир эдим, Лейля!» Бу айтыуну былай торлендирирге сюеме: «Тауларыбызда туугъан жашчыкыла сени атынгы жюрютюрлерине ыразыма, Къайсын! Ала миллетибизни сенича суйсюнле, Къайсын! Аны даражасын, сыйын кесингча бийикде тутсунла, Къайсын!»

Бу оюмун халкъыбызны ёхтемлигини аты унутулуп къалыр деп къоркъгъандан туумагъанды. Ол уллу таулуну аты хар кюнубюзде, элибизде, хар шахарыбызда кёбюрек айтылырын излегенден этген фикиримди. Къайсынны къушкъанат атын жюрютгенле да аныча поэт, акъылман болалмасала да,

жашауда тюз жолну барыргъа, игиликге къуллукъ этерге, не тюрлю болумлада да адамлай, кишилей къалыргъа итинсинле деп айтама бу сёзлени да. Къалай тап боллукъ эди барыбыз да кесибизни ишибизни, хар атламыбызны Къули Къайсынны махтаулу жашау жолуна тенгледирип, аны бла ёнчелеп этсек! Аны таныгъанла, шуёхларын айтмай къойгъанда да, Къайсынны огъурлу сыфатын, суюдюмлю тюрсюннун биргелерине кёзлеринде жюрюте, къыйматлы ишлерин кёллеринде тутарларына ийнанам.

Мени ийнанмакълыгъымы мурдору недеди? Къули Къайсынны бийик поэзиясы адамланы жюреклеринде кесине жер тапханды. Аны огъурлу ишлери кёплени жапсаргъандыла. Ол къарыусузланы чигинжиси болгъанлай тургъанды. Поэтни усталыгъыны, уллу адамлыгъыны, халаллыгъыны юслеринден таурухла окъуна жюрюйдюле. Ол а Къайсынны ёмюрлеринде кёрмегенлеге да жууукъ этеди аны. Ала хурмет этедиле анга, назму шауданындан ичип, суусапларын къандыргъанлары ючюн. Кесин танымагъанлай, жазгъанларына бийик багъа бергенлери авторгъа неден да багъалы эдиле. Ол аны кесини насыбына окъуна санагъанды. Нечик ушамагъанды Къули Къайсын къуллукъларын хайырланып, басманы, телевиденияны, радиону болушлукълары бла китап окъуучуланы жюреклерине кёпюр ишлерге кюрешген бир-бир жазычуларыбызгъа! Алай бла келген жалгъан даража, жаз башы къарча, кёпге бармагъаны уа белгиледи. Къайсыннга таза поэзиясы келтирген бийиклигъа, махтау а ёмюрлюкдюле. Поэтни уллулугъу да, ёлномсюзлюгю да андады.

Бусагъатда аламагъа къарачайлы поэт, макъамчы, жырчы Ёзденланы Альбертни бир айтханы эсиме тиюшдю. Къабарты-Малкъарны радиосу бла сёлеше, ол былай дегенди: «Биз, къарачайлы жырчыла, Россейни уллу шахарларыны биринде концерт беребиз. Адам кёпдю, хар артистге къарсла бла тюбейдиле. Солууну кезиуюнде соруула да бередиле. Билгенибизча, жууап къайтарабыз. Алай бир кишини сорууу бизни сейирсиндирди. Ол «Къарачай» деген сёзню магъанасын ангыламагъанына сейирсиндик. Аллай миллет болгъанын, къарачайлыла Шимал Кавказда жашагъанларын да ангылатдыкъ. Тилибизни, динибизни юсюнден да айтдыкъ. Алай сорууну бергенни ыразы эталмадыкъ. Ахырында былай айтдым:

- Къули Къайсынны тилинде жырлайбыз...

Къарсла гюрюлдедиле. Сорууну берген кишини бети жарып, ёре туруп, къычырды:

- Андан бери алай айтып къойсагъыз эди уа! Къайсынны ким танымайды! Малкъарны дунягъа белгиле поэтин!..»

Шахарларыбызда, элерибизде, къыралыбызда, аны чеклеринден тышында Къули Къайсын бла байламлы жерле, ишле кёпдюле.

Сабийлигинде ол Тёбен Чегемни школунда окъугъанды. Жылла озгъандан сора уа, эллиле мында уллу поэт бла кёп кере тюбешгендиле, аны сейирлик назмуларына, хапарларына тынгылагъандыла. Аланы шуёхлукъларын бузаргъа ёлномню къолундан келди. Сыфаты уа жюреклеринде къалгъанды. Къачан эсе да бир Къайсыннга билим берген бу жерли школ энди аны ёхтем атын жюрютеди.

Ахыр кюнюне таулуланы бек аламагъа адамы Биринчи Чегемде тюбегенди. Ол мында, кесини арбазында, терек тюбюнде жатады. Алгъын ол терек

ни салкынында Къайсын назмула жазганды. Энди алайда ол бери келген-леге таш суратдан къарайды.

Бери келгенлени уа эсеби-саны жокъду. Чынтты поэзиягъа хорлатханла, Пушкинни сюйгенле Михайловское деген элге жюриюгенча, алай келедиле бери Биринчи Чегемде Къайсынны юйюне-музейге. Алгъыннгы «Степная» деген орам энди Къайсынны атын жюриютгенин билмегенни хазна тапхын.

Жашаууну асламысын Нальчикде ашыргъанды Къули Къайсын. Кесини сейирлик чыгъармаларын да бу «Жылы шахарында» жазганды ол. Аны айтхылыкъ адамларын, ариулугъун, къудуретни айбатлыгъын эсде къалырча бир тап суратлагъанды. Узакъ шахарлада, къыраллада жашагъанлагъа Нальчикге сюймекликлерин туудурады кесини назмулары, жырлары бла. Андан болур республикабызны ара шахарыны жангы, кенг, омакъ орамына деменгили поэтни атын бергенлери да. Къабарты-Малкъар къырал университет да ол сюйюп барыучу жерледенди, мында да аны эсде тутадыла. Къули Къайсын атлы стипендияны алыр ючюн, жашла бла къызла къадалып окъуйдула, илмугъа жол саладыла. Эртте, кесини жаш жылларында, Къайсын этиучюсоча, окъууну ызындан боладыла.

Хурметли жерлешибиз хар къайда да огъурлу ыз къалдыргъанды. Къыргъызда жашагъан онеки жылын да ол унутулмазлыкъ ишле бла белгилегенди. Кёчгюнчюлюкню азабын чекгенде да, поэт кёлсюзлюк этмегенди. «Бу къара кюн кесиме нёгерге, къаты кишилик, алама сени», - дегенди ол. Бериачыла таулулагъа, башха кёчгюнчю халкълагъа сынагъан артыкылыкъланы, ыспассызлыкъланы ачыуун адабият иши бла унутдурургъа кюрешгенди. Аны къайгылары, жарсыларын чачаргъа болушхан къыргъызлы жазыучулагъа, бу жерли халкъгъа ыспас сёзюн айталгъанды жашауну къыйматын иги ангылагъан эсли таулу. Кесини сюймеклигин, алгъышын «Къыргъызстаннга» деген назмусу бла ийгенди:

*Жаи кюнлерими сенде
Къойдум мен, жарсыууму.
Аямадынг ол кюнде
Ётмегинги, сууунгу.*

*Тауларында, кёгюнде
Терслик жокъ, жапсарадыла,
Баргъанча ёз жеримде,
Булутларынг барадыла...*

*Боз юйюнде тюндюкден
Жулдузланы кёргенме,
Чегемдеча, ингирикде
Тау тарынга киргенме.*

*Поэтринги да къол
Жылыулары, насыплы бол,
Мени эсимде къалдынг.
Къыргъызстан кёлумде -*

Сюймеклигим, жарсыуум.

Таркъаймасын ёмюрде

Сени ётмегинг, сууунг!..

Кесигиз билгенликден, кыйын кезиуюбюзде бизге къарындашылык этген кыргыз халкына Къули Къайсын жюрек ыразылыгын айтханды, аны адабиятын айныгыуга юлюш кыошханды. Жерлешибиз республикада жашагъан поэтлени, жазычуланы чыгъармаларын орус тилге кёчюрюп, битеу Совет Союзда жашагъанла окъурча этгенди. Аны Къыргызстаннга жоралагъан кёп назмусу жырлагъа айлангандыла. Аланы бек игисине «Исси кёлню кырын» санайма:

Акъ башлы таула - санга къалауур

Кёп ёмюрледе, жыллада,

Къыргыз тенгизи, кём-кёк тенгизи,

Кём-кёк тенгизи таулада...

«Тауларыбызны накышлагъан, алагъа къууат берген кёллюбюзге - тенгизибизге аллай алапат жыр этген малкбарлы поэтни атын эсде тутаргъа борчлубуз. Исси кёлде «Къули Къайсын» деген кеме жюзерге керекди», - былай оюмга келгендиле кыргызлы жазычула. Алгъын бизни жерлешибизни биргесине ишлегенле да, Къайсынны кесин танымагъан, алай китапларын окъуп заууклыкъ тапхан жаш къаламла оноучу къауумла бу тилекге эс бурлуктарына ийнадыла. Мындан бир ненча жыл алгъын а Къыргызстанны Президенти Аскар Акаевни оноуу бла республиканы ара шахарыны бек уллу орамларындан бирине - Къызыл Аскерни орамына - Къайсынны аты берилгенди.

Былай къарагъанда, Бишкек шахарда бизни Къайсынны атын жюрютген орам болгъаны алай бош ишча кёрюнюрге да болур. Болсада, бу «ууакъ» иште терен магъана барды. Орта Азияны халклары бла байламлыгыбыз ёмюрледе жашаргъа керекди. Нек десегиз, ала бизге къарыусуз кезиуюбюзде билеклик этгендиле. Ариу сёзлерин, туз гыржынларын аямагъандыла. Кёп адамыбыз бюгюн да анда хайт деп жашайды. Ненча таулу къарт, сабий, жашыбыз-кызыбыз кеслерини жер юлюшлерин тапхандыла бу бусурман республикалада (энди - кыраллада) зарауатлыкъны жылларында?! Арт кезиуге дери жазгъанлары халкыбызгъа белгили болмагъан поэтибизни, Бу-дайланы Хусейни, назму тизгинлерине эсигизни бурама:

Къыргыз, къазах, къонакъ кибик кёрдюгюз,

Кыйын кюнде бизге хурмет бердигиз.

Къыргыз, къазах, сау къалыгъыз, саламат,

Къабырланы сизге этебиз аманат.

Кесигиз ангылагъандан, туугъан жерибизден узакъда жатханла эсибизде тургъанда, алгъыннгы кыонакъбайларыбызгъа ыразылыгыбыз жюрекле-рибизде жашагъанда, миллетибизни бир кесегини Малкбаргъа кыйтал-магъанына жарсыгъаныбыз къадарында, орта азиялы халкыла бла байлам-

лыкъларыбыз кючене барлыкъларына ишегим жокъду. Ол кыралланы айтхылыкъ келечилери да шуёхлукъну, кырындашлыкъны айнытыугъа юлюшлерин кюшадыла. Ол Къайсынны юсюнде да ачыкъланнганды. Аны кыргъызлы тенглери кыуанчына да, бушууна да келгенлери ол затха шагъатлыкъ этедиле.

Малкъар зулмучуланы кишенинден кытулгъанлы, кетген кюнлени эсгере, Къайсын: «Жашадыкъ, бой бермей бара, тас этмей кишиликни», - деп айтханлы да иги кесек заман озду. Комендантдан пропуск тилеучю поэтге кыраллагъа, континентлеге элтген жолла кенг ачылдыла. Аз санлы халкъыбызны уллу жазычусу дуня магъанасы болгъан кенгешлеге, тюбешиулеге къатышады. Тыш кыралланы бек уллу поэтлери, композиторлары, жырчылары, кырал башчылары бла тюбешеди. Ол айтхылыкъ тарыхы адамланы кесине чакыргъан Индияда да болады. Кыралны башчысы бла да ушакъ этеди. Къайсынны назмулары мында кёп тиллеге кёчюрюледиле. Делини тийресинде орналгъан школланы, огъесе библиотекаланымы бирине Къайсынны аты аталгъанды деген хапар да жюриюдю. Андан сора Индияны премьер-министри Индира Ганди Москвагъа кырал жумуш бла келеди. Ол Совет Союзу Коммунист партиясыны Ара Комитетини Генеральный секретары Л. И. Брежнев бла тюбешеди. Мамырлыкъны, шуёхлукъну юслеринден айта, Индира Ганди Къули Къайсынны алапат назму тизгинлерин окъуйду. Ол тюбешиуню юсюнден материал кыралыбызны бек уллу, магъаналы газетине саналгъан «Правдада» басмаланнганын кёплерибиз унутмагъанбыз.

Франция, Чехословакия, Югославия, Болгария, Польша, Монголия, Румыния, Венгрия, Япония, Ливан, Сирия, - Къули Къайсынны сыйлы кюнакъ этген кыралланы кыайсы бирин айтхын! Аны чыгъармалары алада жашагъан халкъланы тиллеринде басмаланнганларын да эсигизге тюшоюреме. Болгарияны ара сахарында чыкыгъан китабын автор манга сауугъа берген эди. Ол омакъ назму жыйымдыкъны кёп жылны сакъладым, Къайсынны кёзюнден кёрюп. Тенглеримден кыайсы эсе да бири, манга да сормай, бек суйген поэтим алгыш сёз жазып, къол салып берген китапны алып кетгенине не айтырыкъса?! Ол адамгъа Къули Къайсынны жазгъанларын жыйгъаны, багъалагъаны ючюн ыспас этеригим келеди. Алай кесинги энчи библиотекангы башхаланы эсебинден байыкдырыргъамы керекди да?! Сёз жалаанда башда сагъынылгъан китапны юсюнден бармайды. Жарсыугъа, арт кезиуде жаратхан чыгъармаларын, сормай-ормай, алып кетедиле. Алгъанын билсенг а: «Окъуп бошагъанлай, келтирип, жерине салырма», - деп кюоядыла. Къайтаргъан а анда-санда бири этеди. Къайсынны 1977 жылда Москвада чыкыгъан ючтомлугъуну биринчи китабын окъургъа алып, ызына келтирмей кюйдула. Китап бла бирге авторну къол хаты бла манга жазгъан алгыш сёзлери да кетдиле къайтмазгъа.

Алай Къайсынны тыш кыраллада поэзияны суйгенле бла байламлыгъаны юсюнден кыысха хапарыбызны ахырына чыгъайыкъ. Туугъан Малкъарындан узакъда болгъанында да, Къайсын миллетибизге махтау келтиргенди, аз санлы халкъыбызны миллионлагъа белгили этгенди. Жангы шуёхларыны жерлерин суйгенди, аны кесини назмуларына кийиргенди. Жетмиш алтынчы жылда Чехословакияда болгъанында жазгъан «Прагагъа суймекликни тизгинлери» да ол кыауумдандыла:

*Прага, музыкаса, фикирсе сен,
Бююн да ал бир жангы жесиринги.
Сакълап тургъан акъ тауларыма кетсем,
Алып кетерме ариу тюрсюннюню.*

*Прага, сен усталаны тюшлери,
Халкъынгы тюз ниетине тюшондюм,
Бийик Кавказдан салып келдим бери, -
Артда сени кѣп кѣрюрча тюшюмде.*

Бу шахаргъа «Алтын Прага» деп бошундан айтмагъанлары малкъарлы поэтни назму тизгинлеринде да ачыкъ кѣрюнеди. Болсада, ариулукъдан, айбатлыкъдан ол туугъан ташына ашыгъады:

*Сау къал, Прага. Мен кетеме юйге.
Кимден да бай болады сюйген адам.
Прага, мени сюйдюрдюнг, бай этдинг,
Манданларынг, къалаларынг аламант.
Мени сакълайдыла таула.
О, таула!*

Тюзсе, Къайсын, сени хар заманда да сакълагъандыла тауларынг. Москвада институтда окъугъанынгда сакъладыла. Билим алып, муратынг толуп, алай къайтдынг. Миллет театрыбызны мурдорун салгъанладан бири болдунг. Къызыл Аскерге кетдинг, фашистле бла къазауат этдинг. Тауларынг сакъладыла. Таякыгъа таяна, ёшюннюнде орденле, майдалла жылтырай, къайтдынг. Акъбаш тауларынгы къара булутла басып, мудах тюбедиле санга. Халкъынгы бушуулу, ажымлы къадарыны хапарын айтдыла ала. Аны излеп, танымагъан, узакъ жерлеге, кѣзкѣрмезге атландынг. Тауларынг сени сакълагъандан эрикмедиле, талмадыла. Кѣп жылны сакъладыла кеслерини жырчысын. Сау-эсен, кишиликни жолунда чыныгып, бар къыйынлыкъланы да хорлап, - алай къайтдынг сени сакълагъан таулагъа. Сен алагъа жангы, сюймеклик жырларынгы айтханда, деу тауларынг эжиу этдиле: «Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!..»

Сени ауазынгы жууукъ эм узакъ жерледе жашагъанла да эшитдиле. «Жаралы таш» деген назму китабынг къыралыбызны бек бийик саугъасына - Ленинчи саугъагъа - кѣргюзтполдю. Сакъладыкъ алырынгы. Бермедиле. Оноучу къуллукъчула аз санлы миллетни келечисине бийик саугъаны къызгъанган сундукъ. Санга Россейни Горький атлы Къырал саугъасын бердиле. Анга да къууандыкъ, ыразы болдукъ.

Поэтибиз а ёрлеуню жолунда барады. Кѣп шахарлада, кѣп тилледе чыгъадыла китаплары. Москвада дуня жарыгъын кѣрген «Жер китабы» Ленинчи саугъаланы комитетине тюшеди. Къайсынны чыгъармасын бек хурметли адамла, коллективле кѣргюзтгенликте, комиссияны членлерини асламысы аны ючюн къол кѣтюргенликте, къыралыбызны башында тургъанла, саугъаны бере туруп, уллу миллетлени келчилери жанлы болдула. Белгилиси-ча, Ленинчи саугъаланы комитетини оноуна партия «хау» дерге керек эди.

Къули Къайсыннга бу жол Совет Союзу адабият жаны бла Къырал саугъасын бердиле.

Ленинчи саугъагъа поэтни кеси дуниядан кетгенден сора басмаланнган «Адам. Къанатлы. Терек» деген назму жыйымдыгъын тежейдиле. 1990 жылны апрель айында Москвадан къууанчлы, биз кёп жылланы сакълагъан хапар келеди. Гитче миллетни уллу поэти Къулийланы Шууаны жашы Къайсын Ленинчи саугъаны лауреаты болады! Кеч болса да, тюзлюк тохташдырылады! Миллионла бла саналгъан китап окъуучула Къайсыннга берген багъаны ахырында къырал башчыла да тюзге санадыла. Чынтты фахмугъа, алаMAT адамгъа бийик саугъаны бермей болмадыла!

Бизни къууанчыбызны кёрсе эди Къайсын! Тауларын, жерин жанынча суйген Къайсын халкъыны алгъышларын, жырларын эшитсе эди! Россейни, башха къыралланы шахарларындан келген алгъышлау къагъытланы окъуса эди Къайсын! Не медет, Къабарты-Малкъаргъа къууанч, махтау келтирген айтхылыкъ жазуучуну байрамын ансыз этерге тюшдю. Акъылман сёзю жүреклене жылытхан, бетлени жарытхан Къули Къайсыннга тёрде олтурургъа, жангы назмуларын окъургъа буюрулмады. Алай ол бизге кьойгъан поэзияны тазалыгъы, бийиклиги жүреклерибизни жапсарады. Аны барлыгъы, жашап турлугъу кёллюбюзню кёкге кётюреди, ахшы умутла туудурады.

Ахырында Къули Къайсыннга жоралагъан керти хапарыма не къошайым? Ол кесини къырал саугъаларыны юсюнден айтханын эшитгенле хазна чыкъсынла. Къайсын орденлерин, майдалларын такъгъанын къайсыгъыз кёралгъансыз? Мен, аллай бир жылны биргесине айланып, къуру бир кере кёргенме орденлери бла эшикге чыкъгъанын. Ол жол да белгили фотокорреспондент Иван Колесниковну тилегин толтура тюшген эди суратха Къайсын. Энди уа сурат бизге тарых магъаналы саугъа болгъанды.

Къули Къайсынны аскерде эм урунууда махтаулу ишлерине Ата журт тийишли багъа бичгенди. Чынтты патриотну, закий жазуучуну къыралыбызны аллында къыйыны Ленинни ордени бла - Къайсынны заманында андан бийик саугъа болмагъанды - белгиленеди. Анга Ата журт урушну эки ордени, Урунууу Къызыл Байрагыны юч ордени эм кёп майдалла къошулгъандыла.

Дагъыда бир затны унутуп бара эдим. Къули Къайсынны жарык чыгъармачылыгына кёп адабият критикле, илму къуллукъчула эс бурадыла. Станислав Рассадин, Вадим Дементьев, Тёппеланы Алим, Эфендиланы Тамара, Байрамукъланы Нина эм башхаланы Къайсынны юсюнден китаплары басмадан чыкъгъандыла. Алай закий жерлешибизни жазгъанларын толу, терен тинтген ишлени жокълугъун жарсып чертеме.

Ол къыйын борчну мен да хазна тамамлаялгъа эдим. Кёп жылланы Къайсынны жазгъанларын жүрек кётюрююлюкде окъугъанма, аллай поэт бла шуёхлукъ бюрютгениме къууанып, ёхтемленип жашагъанма. Бюгюн да ала биргемедиле, Къули Къайсын бла болгъан насыплы кюнлерим. Ол унутулмазлыкъ, багъалы жылланы, Къайсынны айтхылыкъ ишлерин, жарык сьфатын кёз аллыгъызгъа келтирирге кюрешидим.

Алай, Къули Къайсын кеси айтханча, хар иги зат да алыкъа алдады. Аны фахмусуна, адамлыгына тийишли китапла энтта да жазылырла.

Чекни сакълагъан аскерчи ахыр солуууна дери къолундан тюшюрмей-

ди сауутун. Къули Къайсын да, жюреги ишлеген къадарда, къаламын таш-ламагъанды. Поэзиягъа чынтгы къуллукъ этгенлей тургъанды. Эки кёзю жумулгъунчу, бийик илхамы ахшы умутлагъа талпындыргъанлай, жангы чыгъармалагъа кёллендиргенлей тургъанды.

Къули Къайсын кёп жыл алгъа жазгъаныча болады: «Поэтни бек иги жыры этилмегенлей къалады». Ма бу назмусу да, Къайсын жашауну ахыр сагъатында айтылгъан сёзча, эшитиледи, дуняны къоярындан кёп жыл алгъа жазылгъан эсе да:

*Мен кёп жыр жырладым. Алай
Бек иги жырым этилмей
Къалды, кёк чынар шуулдай
Тургъанча, мен аны кёрмей.
Да, бек иги жырым алай
Къалады, жырланмагъанлай!
Кеч манга, кишилик! Сени
Юсюнгден бек иги жырым
Этилмей, юсюнде жерни
Тауусулады гыржыным,
Ичер суум таркъаяды,
Бийик чынарым ауады!
Кечиригиз манга, таула,
Ётмек, терекле, сабийчик,
Бек иги жырым тас бола,
Эталмай къалгъаным ючюн!
Казбекни башында къаргъа
Кибик, жеталмадым анга!
Ой, жерим, кюнюм, жулдузла,
Сюймеклик, кечиригиз сиз!
Суху баргъан суум бузлап,
Къалама жсаунсуз, кюнсюз.
Бек иги жырым этилмей
Къалды, къайдагъысын билмей.
Алай къалды, алтын сыртлы
Чабагъым сууда кёрюнмей
Къалгъанча, къойдула куртла,
Аны табаргъа онг бермей.
Таулада жумарукъ болгъан
Жырым, къалдынг тюшмей къолгъа.
Минги Тау, санга, гумулжук,
Санга да иги жырымы
Этерик эдим. Амал жокъ:
Бошагъанма гыржынымы.
Ахыр жырым, сен да бошал,
Этилмеген жырым, сау къал.
Поэтни бек иги жыры
Этилмегенлей къалады.*

*Турады - танг болуп, жарып,
Тауда жумарукъ болады.
Сау къал, этилмеген жырым, -
Жаунла жибитген къырым.
Сени баиха поэт этер,
Мен жетмеген жерге жетер!*

ЗАНКИШИЛАНЫ Хусейин

Атлы Къайсын

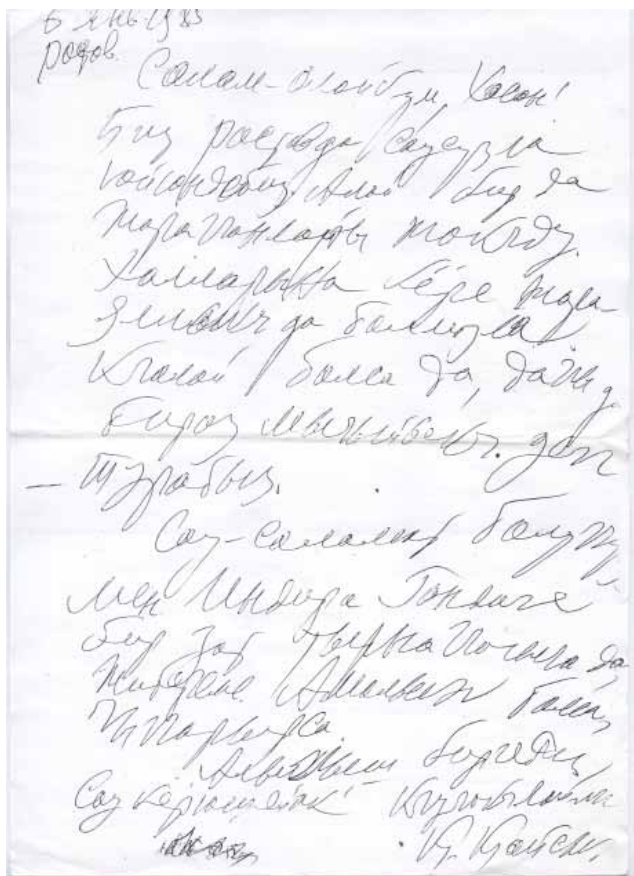
Къайсын малкъар театры артистлери бла

Къайсын окъуучулары бла

Къайсынны пьсьмосу

Къудийланы Къайсын 1985 жылда 6-чы январьда Дондагы Ростовдан «Коммунизмге жол» газетни культура-жашау бёлюмюню таматасы Шауаланы Хасаннга жазгъан пьсьмо.

6 январь 1985г. Ростов

Салам алейкум, Хасан!

Биз Ростовда саусузла юйюндебиз. Алай бир да жарагъанлары жокъду. Халларына кёре, жараялыкъ да болмаз. Къалай болса да, дагыда бираз мычыыйкъ деп турабыз.

Сау-саламат болугъуз. Мен Индира Гандиге бир зат тырнагъанма да, аны жиберирме. Амал болса, чыгъарырса.

Алгышы биргеди! Сау кёрюшейик.

Къ. Къайсын.

ИНДИРА ГАНДИГЕ РЕКВИЕМ

1

Тауларым, кюнню да, жарыкъны да суйген,
Къууанч тилеген хар халкъгъа, хар сабийге,
Гималай таба къарап, кийигиз къара,
Бюгюн дунягъа келди ачы ауара –
Делиде ёлтюрдюле къырал башчысын,
Ол а болду мурдарлыкъны бек ачысы,
Атасы азатлыкъ байрагъын биринчи
Кётюрген Делиде къызыны уа ичин
Къоргъашинден толтургъандыла мурдарла,
Кеси аналарын ёлтюрдюле ала!
Анабызды дей эдиле Индияда
Индирагъа. Мен бюгюн жаздым андан,
Чегем тауларымда ачы бушуу эте,
Таула жарсыгъандан къарларын эрите.
Сен да, мен да кёрген Делиде башкесле,
Аны тиширыу болгъанын алмай эсге,
Индира Гандиге ненча окъ атдыла,
Ала къан кюседиле, къаннга батдыла.
Башкеслеге ата журт, намыс, бет да жокъ,
Алагъа ата, ана, игилик да жокъ.
О, аналарына ненча окъ атдыла?!
Сегизин, он алтымы, - ол башхамытда!
Мурдарла азатлыкъны марап атдыла,
Терслик атландырып жиберген атлыла,

Кечени къарангысыны атлылары,
Тангны душманы – асыны атлылары.
Тиширыуну марадыла да, атдыла,
Тиширыуну! Налат сёзлерин айтдыла
Алагъа терек да, таш да, бар сабийле,
Къара кийип Чегемде окъуна юйле.
Ачы хапар не узакълагъа да келди –
Дуняны бек иги тиширыуу ёлдю!
Бар поэтле бла, бар сабийле бирге
Аны жилиаун этигиз! Къарай ёрге –
Кёк чууагъына, сау жерни гюллери, сиз
Жарсыу этигиз, тынгылагъанлай, сёзсюз!

2

Чыгъаргъа уялады ёмюрню айы,
Жыйырманчы ёмюрню уллу айыбын
Кёрюрге уялып, булутлагъа кирди.
Не къара ишле этиледиле жерде!
Жер! Аллай мурдарланы къалай жүрютдюнг?
Мирзеуюнгю да алагъа гыржын этдинг,
Алагъа таза сууунгу да ичирдинг.
Бети жокъла, мурдарла аны ючюннге
Бек, бек акъылман къызынгы ёлтюрдюле,
Аны таза къанын юсюнге текдюле,
Кесинги да затха санамай кетдиле.
Жер, анабыз! Къолларындан келсе, ала,
Сени кюл этерле, турмай арсар бола.
Алай биз да, миллионла, бирден тохтап,
Къутхарабыз сени, жер, анабыз, отдан!
Ол къанлы иш болду биз тургъан заманда,
Мен бу тизгинлени да жазама андан,
Мен, Индира Гандини жилиуун эте,
Зулму дуниясына налат берип ётдюм.

3

Мен да эки кере тутхан жылы къолу
Энди къалды буз болуп, жашаусуз болуп.
Ол къол бла энди бетине тиялмаз,
Ол къаламны да, байракъны да туталмаз.
Аны ол мен да къарагъан эки кёзю
Ёмюрге къысылдыла, келип сур кезиу,
Ёмюрде кёрмезле сабийни бетин.
Жер да, кёк да кёрмейин ёмюрле ёте,
Индияны жашнагъанын кёралмазла,
Ышарып, жанлагъа умут бералмазла.
Биз барыбыз да суйген тиширыу ёлюп
Жатады, халкъла эслерин анга бёлюп,
Ол къымылдамай жатханлыкъгъа, бетине
Азатлыкъ къанаты бла сабыр тие
Ётеди Индиясыны азатлыкъгы,
Дунияны эсин бура кёп затлагъа,
«Мен саума, мен саума! Кёреме мен жерни,
Мурдарла ёлтюралмагъандыла мени,
Мындан ары да ёлтюралмай къалырла,
Халкъларынг сен кёргюзтген жолну барырла.
Мен саума, саума! Эштемисе мени сен?
Къоркъма – мени терегим кесилмей ёсер!»

4

Ол мен да тутхан къолу жашаусуз къалып,
Жагады акъылман тиширыу сал болуп.
Миллион къолла, бийикге кётюрюгюз
Аны, бетин кюн жарытханын кёрюгюз,
Миллион къолла, бийикге кётюрюгюз,
Бетин жулдузла жарытханын кёрюгюз!
Ахыр жолу кюн, жулдузла къарасынла
Бетине кюн тюшде, кече арасында
Уллу адамны – тиширыу бетине,
Адамла жангыдан тюзлюкге итине.

5

Индия бар къыйынлыкълардан къутулур,
Не болса да, энди ол азатлай турур,
Гыржыны да, гюлю да кёп, бек кёп болур,
Бёрю аны къоркъуталмагъанлай улур.
Индия - Махатма Гандини Индиясы,
Рабиндранат Тагорну Индиясы,
Индия - Джавахарлал Неруну Индиясы,
Индия – Индира Гандини Индиясы
Кесини азат жолу бла барыр деп,
Ол дайым да акъылманлайын къалыр деп
Ийнанып, жилиуун этеме бюгюн мен
Индира Гандини. Сагъыш этеме мен
Кетген кюнлени, келлик кюнлени юсюнден,
Жашау жашаулай къаллыгъы уа – эсимде.
Башкесле жашауну окъун ёлтюрюрге
Дейдиле, Хиросимача кюл этерге.
Бирден сюелирбиз миллионла, бирден,
Мурдарлагъа онг бермез кибик бир жерде.
Уллу адамны, акъылман тиширыуну,
Биз барыбыз да бек суйген тиширыуну
Миллион къолла, кётюрюгюз бийиккге –
Бети жууугъуракъ болур кибик кёкге.
Кюн, жулдузла жарытсынла иги бетин.
Аны Индиясы муратына жетер!..

1984 Ростов

Гыттыулары Магомед Къайсынны саугъалагъан кезиу

Сергей Михалков саугъа берген кезиу

РАДЖАБОВ Хабибулло Муллоевич,
Научный сотрудник института политических и социальных исследований Ч-К региона

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ПЕРСИДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В РОССИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ.

*Доклад на международном форуме
«Перспективы сотрудничества России и Ирана на горизонте 2025»
в международном университете им. Имама Хомейни
в г. Казвини 16-18 апреля 2012*

*«Велик Аллах!..
ужасна власть шайтана!»
М.Ю. Лермонтов*

Возникновение персидской литературы относят к IX в. н.э., по сведениям, носящим легендарный характер, первым поэтом называют Аббаса из Мервы, приветствовавшего стихами халифа Мамуна при его победном вступлении в город Мерва в 809 г.

Но согласно исторически проверенным фактам, настоящее рождение персидской литературы связано с появлением в восточных областях тогдашней Персии (Мерва, Бухара, Афганистан) самостоятельных государственных образований, боровшихся против центральной власти халифата с центром в Багдаде. Они добились того, что подати стали оставаться в местной казне, а не направлялись в Багдад. Это накопление богатств в городах привело к формированию людей, которые стали нуждаться в утонченных продуктах культуры и, что самое главное, население этих регионов стало потребителями произведений искусства, в том числе и поэзии.

Поэзия сразу сделалась ведущей формой персидской литературы, и она оставалась таковой вплоть до нового времени. Это объясняется тем, что языком прозы, особенно научной и деловой, какое-то время оставался арабский язык. Персидская же проза не могла состязаться с арабской и существовала только в жанре кратких рассказов в значительном смещении со стихотворными вставками. Но этот стихотворный язык, язык поэзии почти у всех значительных поэтов достигает величайшего совершенства. Фердоуси, Хайям, Руми, Саади, Хафиз, Джамии и другие величайшие поэты достигли в своем творчестве большого мастерства. Их поэтические произведения такими остаются до сих пор.

Мы бы хотели обратить внимание на один вопрос, мимо которого невозможно пройти: чей же поэт Рудаки – таджикский или персидский? Вот

как на это отвечает современный исследователь творчества Рудаки И.Н. Казаринова.

Таджики и персы являются иранскими народностями, первые – потомки восточных, среднеазиатских иранцев; вторые – западных. В течение веков они развивали каждый свою оригинальную, самобытную культуру. Частое переплетение исторических судеб, этническая и языковая близость способствовали вместе с тем процессу их постоянного культурного взаимодействия и укрепления связей, – бывших в иные периоды особенно тесными. В силу исторических причин – вхождения в состав одних и тех же государств, общность литературного языка – эта близость была особенно ощутима в период X–XV вв. Характерно, что как восточные, так и западные иранцы в течение XI–XIII вв., отличая себя от тюркоязычных народов, одинаково назывались «таджик», язык же свой одинаково именовали «фарси». Совершенно естественно поэтому, что выдающиеся классики того периода (X–XV вв.) вошли в национальное сознание обоих народов как свои родные, национальные поэты.

Рудаки – основоположник этой поэзии – всей своей жизнью свидетельствует, что колыбелью его поэзии был Таджикистан. Это, однако, не означает, что он лишь таджикский классик, он классик и персидской поэзии, подобно тому, как творивший в Фарсе (в Ширазе) Хафиз не только персидский классик, но и признанный классик таджикской литературы [1].

Персидско-таджикскую поэзию X века характеризует живое восприятие бытия, призыв к полнокровной жизни со всеми ее радостями, вызов неумолимой судьбе. Такими мотивами навеяно известное стихотворение Рудаки:

*Будь весел с черноокою вдвоем,
Затем что сходен мир с летучим сном.
Ты будущее радостно встречай,
Печалиться не стоит о быллом.
Я и подруга нежная моя,
Я и она — для счастья мы живем.
Как счастлив тот, кто брал и кто давал,
Несчастен равнодушный скопидом.
Сей мир, увы, лишь вымысел и дым,
Так будь что будет, насладись вином!*

Характерно, что, в отличие от книг всех средневековых персидских поэтов, Фирдоуси непосредственно за славословием Богу помещает похвалу разуму. И в дальнейшем в повествовании автор неоднократно восхваляет человеческие знания, о которых он пишет так, словно сам является нашим современником:

*Познанье выше имени и званья,
И выше свойств врожденных — воспитанье.
Коль в воспитанье сил не обретут,
Врожденные достоинства замрут.*

*...О личном благородстве всяк болтает;
Лишь светоч знания душу украшает.
Или же:
И тот, в ком светоч разума горит,
Дурных деяний в мире не свершит.*

Поэт, взявший себе псевдоним «Фирдоуси», что означает «райский», жил и творил в восточном Иране, который входил в те далекие времена в состав государства Саманидов, объединившего земли, на которых жили предки современных таджиков и персов. Это территориальное единство двух народов продолжалось многие столетия, и вплоть до XVI-го века культурное достояние персов и таджиков было общим. Да, Фирдоуси национальная гордость иранского народа, но он является и великим поэтом таджиков. А его эпопея «Шахнаме» – это многовековая история народа, рассказ о победах и поражениях, рассказ о пятидесяти правителях Персии, благодаря переводам на многие языки, стала достоянием мировой литературы.

Когда же стихи персидских поэтов стали известны в России?

Во время Персидского похода Петра I в 1722–1723 гг., его сопровождал хорошо знающий многие восточные языки, в том числе и персидский, бывший Молдавский господарь Дмитрий Кантемир. К тому времени он стал официальным советником царя по восточным вопросам. Известно, что в походе, Кантемир изготовил арабский наборный шрифт, организовал специальную типографию. Им были напечатаны на татарском, турецком и персидском языках, сочиненный и переведенный им Манифест Петра I к народам Кавказа и Персии от 15 (26) июля 1722 г. Видимо тогда Кантемир познакомил русского царя со своими переводами персидских поэтов.

Для русской поэтической традиции, так же как и для всех европейских, внимание на творчество поэтов Востока началось с XVIII-го века и особенно проявилось в XIX веке. Восток всегда привлекал внимание русских людей своей утонченностью, особым образом мышления. А когда начались победы России и ее дипломатии в XVIII веке, в период правления Екатерины II-й, в России появляется еще и государственный интерес к мусульманской вере, а с ним и к восточной культуре, в те числе и персидской. Русских поэтов и читателей привлекали восточные стихи своей особой витиеватой формой выражения «острых мыслей, тонкой критики и разумных наставлений», которые были особенно свойственны произведениям персидских авторов.

Уже в XVIII веке появляются и первые переводы на русский язык персидских поэтов. Первым такой чести удостоивается великий перс Саади (XIII век), прославленный на всем мусульманском Востоке умением «развлекать наставляя и наставлять развлекаая» как властителей, так и их подданных.

В 1794 году в известном русском литературном журнале «Приятное и полезное препровождение времени», печатаются переводы «Из Садиа», «Восточная баснь славного Саади», перевод с французского А. Котельниц-

кого. Он же перевел и «Басни восточного философа. Саади». А стихи «Из Саади»: «Заблуждение» и «Молодой шах» перевел и опубликовал в 1801 году Павел Львов.

Эпоха просвещения, начатая во Франции в середине 18-го века, в России отразилась переключками наставлений Саади с тематикой просветительской восточной повести. В этом отношении очень интересным примером служит стихотворное переложение «Восточная баснь...», имеющее подзаголовок «Государь – дервиш – мудрец», где речь идет о пахаре (вариант «поселянина»), которому приснился сон о справедливом государе, попавшем после кончины в рай, ибо «султан в свой краткий век со всеми ласково старался обходиться», и дервише, угодившем в ад, поскольку он

*...у страстей всегда стенол в неволе,
Всю жизнь искал, чтоб быть ему на том (райском) престоле.
Басня оканчивается моралью-наставлением мудреца:
Кто ищет в жизни сей вознестись высоко,
По смерти будет тот низринут глубоко;
А кто и с высоты престола долу сходит,
Нетленный тот венец бессмертия находит.*

В последние годы XVIII в. российские журналы публикуют в большом количестве восточные анекдоты и апологи (повествования, рассказы), а также «мысли восточных мудрецов», наставляющие «о пользе почтительности к родителям, щедрости и терпении, о вреде порока и рубцах от ран, наносимых ложью». Так, один только журнал «Пантеон иностранной словесности» за 1798 год представляет читателям восточный анекдот «Дервиш в глубокомыслии (наставление дервиша калифу Мостацему Билла о бренности богатства и тщете бытия)», «Последняя слова Козроэса Парвиса, сказанные им сыну своему (Перевод из персидской книги Бостана, сочиненной поэтом Саади)», «Мысли об уединении. Переведены из той же Саадиевой книги», две арабские оды (одна – об умерении страстей и познании самого себя, вторая – о вине, «вливающим в нас и ум, и красноречие»), а также «Мысли восточных мудрецов». Переводчики этих произведений не указаны, но переводы выполнены, скорее всего, с французских изданий XVIII века.

Однако вся переводная восточная поэзия XVIIIвека, как и в начале XIXвека сохраняет образцы трафаретно-восточных фигур просветительского направления, назидательные сентенции и волшебных дивов с рогатыми визирями.

В 1815 году «Вестник Европы», журнал, предназначенный для любознательного читателя, помещает в номерах 10–15 выборочный перевод из французского труда А. Журдена «La Perse» (Ля перс) под названием «О языке персидском и словесности». Этот обзор истории персидской классической литературы, написанный на основе работ тогдашних европейских востоковедов. В своей вступительной части Журден поднимает тему стилистических особенностей персидской поэзии, проистекающих, на взгляд

автора, во многом из характера персидского языка.

Сочинение начинается с жалоб на то, что язык персидский был осуждаем до излишества людьми, не учившимися ему. Приведен на первой же странице и восточный «остроумный вымысел», предлагающий различные образы трех «главных языков Востока»: «Змей, желая прельстить Еву, употребил язык арабский, сильный и убедительный. Ева говорила Адаму на персидском языке, исполненном прелестей, нежности, на языке самой любви. Архангел Джабраил, имея печальное приказание изгнать их из рая, напрасно употреблял персидский и арабский. После он начал говорить на турецком языке, страшном и гремящем подобно грому. Едва он начал говорить на нем, как страх объял наших прародителей, и они тотчас оставили обитель блаженную». Отсюда вывод: арабский – язык сильный и ясный (подходящий гордому бедуину), а персидский язык – нежный и мягкий (пригодный для трелей соловья).

Стихи Хафиза переводил А.С.Пушкин. Но из-за незнания фарси, а пользуясь лишь не совсем удачными переводами Хафиза на французский язык, он, тем не менее, в своем стихотворении «Из Гафиза» отдал дань восхищения самому поэту и в его лице всей персидской поэзии.

М.Ю. Лермонтов совершенно по-другому относился к Персии. Эта далекая и таинственная страна его интересовала. Он даже собирался проситься в экспедицию в Персию с генералом Перовским.

Во многих произведениях Лермонтова мы встречаемся с употреблением слова «персидский».

Так в «Гамбовской казначейше» он, например, пишет:

К окну поспешно он садится,

Надев персидский архалук...

В романе «Вадим»:

«...у меня есть золотые серьги с крупным жемчугом, персидские платки...»

В романе «Герой нашего времени» Лермонтов писал:

«Вчера я приехал в Пятигорск, нанял квартиру на краю города, на самом высоком месте, у подошвы Машука... Вид с трех сторон у меня чудесный. На запад пятиглавый Бешту синееет, как «последняя туча рассеянной бури»; на север поднимается Машук, как мохнатая персидская шапка, и закрывает всю эту часть небосклона...»

И в том же романе, в повести «Княжна Мэри», описывая свою героиню, Лермонтов писал, что ее «маленькая ножка пряталась в пестрых персидских туфлях».

В поэме «Измаил-бей» у Лермонтова фигурирует пери – в персидской мифологии волшебное существо, охраняющее людей от злых духов; изображалось в виде прекрасной крылатой женщины;

*Пред ним под видом девы гор,
Создание земли и рая,
Стояла пери молодая! ...*

А после встречи с поэтом-декабристом Александром Одоевским у Лермонтова родился замысел написать роман о жизни Грибоедова. Он расспрашивал о нём всех, кто его знал. Лермонтов даже начал мечтать о том, как, выйдя в отставку, обязательно посетит Персию, увидит Тегеран, выучит персидский и арабский языки, а может быть, и даже побывает в Мекке. В письме к своему другу С.А. Раевскому он писал в ноябре 1837 года:

«С тех пор, как выехал из России, поверишь ли, я находился до сих пор в непрерывном странствовании, то на перекладной, то верхом; изездил Линию всю вдоль, от Кизляра до Тамани, переехал горы, был в Шуше, в Кубе, в Шемахе, в Кахетии, одетый по-черкесски, с ружьём за плечами; ночевал в чистом поле, засыпал под крик шакалов... одним словом, я во-яжировал... Я уже составлял планы ехать в Мекку, в Персию и проч., теперь остаётся только проситься в экспедицию в Хиву с Перовским. Ты видишь из этого, что я сделался ужасным бродягой, а право, я расположен к этому роду жизни».

Персидские края манили Лермонтова особенно сильно, хотя он, вероятно, понимал неосуществимость такого путешествия. Описывая в своих творениях, прежде всего, то, что ему удавалось увидеть и прочувствовать, поэт, тем не менее, упомянул однажды впрямую свою тягу к Персии в стихотворении «Спор», написанном всего лишь за три месяца до смерти. Перечисляя прелести Востока словами «спорящего» с Шат-горой Казбеком, он написал:

*И склонясь в дыму кальяна
На цветной диван,
У жемчужного фонтана
Дремлет Тегеран.*

Однако, к большому сожалению, русский поэты 19-го века делали переводы персидских авторов не с фарси, а с немецких и французских переводов Хафиза, Хайяма и других поэтов.

Лучшим переводчиком Хафиза в XIX веке считают Афанасия Фета. В сентябре 1859 года Иван Сергеевич Тургенев по его просьбе привез из-за границы собрание стихотворений персидского поэта Гафиза в переводе немецкого поэта и философа Георга Даумера. Фет принял за перевод. «Дело в том, – писал он Дружинину, – что я в настоящее время Гафиз, то есть читаю и перевожу эту прелестную розу Ирана».

Вот как звучат стихи у Хафиза в подстрочном переводе:

*Сошло дыханье свыше,
И я слова распознаю:
«Гафиз, зачем мечтаешь,
Что сам творишь ты песнь свою?
С предвечного начала
На лилиях и розах*

*Узор ее волшебный
Стоит начертанный в раю!»*

А вот как Фет перевел эти строки:

*Не так ли я, сосуд скудельный,
Дерзаю на запретный путь...
Стихии гордой запредельной
Стремлюсь хоть каплю зачерпнуть?*

Как видим, природу своего дара поэты рассматривают как данное им свыше, нечто запредельное, а себя как «сосуд скудельный», способный уловить и выразить послание небес.

20-й век дал своих переводчиков персидской поэзии.

Известен большой цикл из 15 стихотворений Сергея Есенина, который он назвал «Персидские мотивы». Они открываются такими вот строками:

*Свет вечерний шафранного края,
Тихо розы бегут по полям.
Спой мне песню, моя дорогая,
Ту, которую пел Хайям.
Тихо розы бегут по полям.*

Следующие стихи все больше и больше заставляют читателя полюбить Иран, Тегеран, его населенные пункты, в названиях которых содержится какая-то волшебная, восточная сказка: Хоросан, Шираз...

*Улеглась моя бывлая рана -
Пьяный бред не гложет сердце мне.
Синими цветами Тегерана
Я лечу их нынче в чайхане.*

*Сам чайханщик с круглыми плечами,
Чтобы славилась пред русским чайхана,
Угощает меня красным чаем
Вместо крепкой водки и вина.
Или такое вот стихотворение Есенина из этого цикла:
Хороша ты, Персия, я знаю,
Розы, как светильники, горят
И опять мне о далёком крае
Свежестью упругой говорят.
Хороша ты, Персия, я знаю.*

Переводы персидских авторов делал Николай Гумилев, который составил сборник стихов «Персия». Иван Бунин, переводил Саади. А рубаи Омара Хайяма переводили Константин Бальмонт, Валерий Брюсов.

Языком фарси хорошо владел основоположник балкарской литературы Кязим Мечиев. Он был знаком с произведениями великих поэтов Востока: Саади, Рудаки, Фирдоуси, Хафиза. Об этом рассказывал Кайсын Кулиев в своем докладе на Всесоюзной конференции «Кязим Мечиев и восточная поэзия», которая проходила в 1965 году в городе Баку: «Как он мог, родившись в семье труженика-горца в условиях тогдашней Балкарии, стать не только грамотным, но и по-восточному образованным человеком, трижды объездить Ближний и Средний Восток, учиться в культурных центрах, овладеть не только арабским, но и персидским языком, читать великих поэтов Востока в подлинниках».

Для подтверждения слов Кайсына Кулиева приведу стихотворение Кязима Мечиева в подстрочнике:

*Сотканного из драгоценных камней
Фирдоуси – мореподобного,
Блестящего брильянтами Хафиза
И Хайяма – из восточных лал,
Утвержденный и благословенный
Пророками слова,
И назначенный на века
Короной драгоценной, –
О, язык фарси – мое богатство,
Твоей щедростью мой век связан,
Смысл того – мне или умереть.*

В середине XX-го века советские востоковеды и поэты серьезно занялись переводами с персидского языка стихотворений Омара Хайяма, Саади, Рудаки. Это были Эдуард Багрицкий, Ирина Евсы, Сергей Кашеваров, Цецилия Бану, Илья Сельвинский, Сергей Липкин, Вильгельм Левик, Осип Румер, А. Старостин, Г. Семенов и Державин, и многие другие. Привлекали советских исследователей и произведения Фирдоуси. «Шахнаме» переводил в 1957–1989 годах известный востоковед Ц.Б. Бану-Лахути. Это был почти полный многотомный перевод на русский язык. «Шахнаме» одновременно переводили и другие авторы в 1957–1959 гг., в 1964 году.

Впервые научное издание текста «Шахнаме» на основе современных методов текстологии, разработанных Е.Э. Бертельсом, с привлечением древнейших рукописных списков (XIII—XIV веков) было осуществлено Институтом востоковедения Академии Наук СССР (9 томов вышли в 1960—1971 гг.). В 1971 году этот текст под новой редакцией переиздавался в Тегеране.

Фирдоуси – слава и гордость всей мировой культуры, был близок и дорог всем народам, он дорог и нам – жителям России. Как справедливо сказал выдающийся деятель современной иранской культуры, профессор Саидом Нафиси, в дни празднования тысячелетия со дня рождения Фирдоуси:

«Он повсюду – этот певец Ирана. Всюду, где Гомер, Вергилий, Шек-

спир, Мольер, Данте, Сервантес, Шиллер и Лермонтов, – всюду он рядом с ними. Тысячу лет назад, оставаясь в своем деревенском углу, в окрестностях Туса, он направился на завоевание мира. Но среди всех стран, через которые он прошел, в ряду горячих встреч, которые ему были оказаны, есть страна, где он был понят лучше, чем где-либо, почти так же хорошо, как на своей родине... Кто лучше русского уловит это состояние спокойного блаженства, это великолепие отречений, эту тишину мучений и захватывающую гиперболичность, присущую гению таких поэтов, как Рудаки, Дакики, Фирдоуси...» [2]

Я бы хотел привести несколько фраз из пресс-конференции Владимира Путина, которую он давал, выступая на бизнес-форуме, в Эр-Рияде, 12 февраля 2007 года. Речь зашла о персидской поэзии:

«Последний вопрос. Недавно Вы упомянули, что Ваша супруга подарила Вам сборник стихов Омара Хайяма.

В.ПУТИН: Да, это правда.

ВОПРОС: И что Вы время от времени обращаетесь к нему. Удалось ли Вам за это время почитать что-нибудь из Омара Хайяма?

В.ПУТИН: Конечно. Больше того, когда я сидел на недавней пресс-конференции и когда об этом говорил, то записывал по памяти некоторые четверостишья, которые ваши российские коллеги смогли зафиксировать на фото пленку. Хорошая книга.

Омар Хайям, как известно, был не только поэтом и писателем, он считался, прежде всего, естествоисследователем, естествоиспытателем, физиком, химиком, математиком. Но то, что он делал между прочим, как бы между основным своим делом, – его литературное творчество – является только одним из образцов, одним из примеров великолепной и очень глубокой культуры Востока, которая всегда привлекала особое внимание в нашей стране» [3].

Къайсын ишлеген отоунда

УСЛЫШАТЬ БЫ НАМ ТВОЕ СЛОВО...

Это было в начале 60-х годов. Расположенный на первом этаже главного корпуса нашего университета читальный зал был полон людей. Ожидалась встреча с поэтами республики.

В этот тихий вечер мы с нетерпением ждали гостей, так как многие из нас, первокурсников, никогда не видели живого поэта. Конечно, нам это казалось верхом везения. Вошли Кайсын Кулиев, Адам Шогенцуков, с ними худенький, маленький, милый незнакомый старичок и еще один молодой человек. Мы приветствовали поэтов аплодисментами. Кайсын прикладывал руку к сердцу, кланялся. Наконец все успокоились и сели.

Вечер повел Кайсын. Он еще раз заверил нас, что очень рад этой встрече. И начал разговор своим удивительным неповторимым рубленным голосом, выдававшим его оригинальный негрубый акцент.

– Справа от меня сидит дорогой Саид Шахмурзаев, – указал он на милого старика. – Аксакал нашей поэзии, всеми нами уважаемый.

На лице старика засверкала детская улыбка. Зал радушно приветствовал его. Кайсын продолжал:

– Дальше от Саида сидит всем вам известный Адам Шогенцуков.

Снова аплодисменты. Адам встал, поклонился.

– Слева от меня, как видите, самый молодой, интересный, красивый джигит, очень талантливый кабардинский поэт, – и назвал имя, которое, к сожалению, я сейчас не помню.

Зал приветствовал и этого поэта. Он встал, смущенный, поклонился и сел.

После процедуры представления Кайсын сказал, что они будут читать стихи и что мы, слушатели, можем задавать им вопросы. Он первым предоставил слово Саиду Шахмурзаеву, который начал читать стихи на балкарском языке. Голос его, негромкий, звучал, как нежный ручеек. Читал без жестикуляции. Меня поразило, что по выражению его лица можно было угадывать о чем он говорил. Стихи Саида передавали в зал его старческую мудрость и боль сердца. Он прочитал несколько небольших произведений. Зал благодарно рукоплескал ему. Кайсын встал:

– Дорогие друзья, Саид читал, как видите, на родном языке, и, может, кто-то его не понимал. Но, уверяю вас, он говорил только хорошее и доброе.

Зал одобрительно засмеялся. Затем слово дали Адаму Шогенцукову. Помню, что он читал про девчонку из Баксана. Со своими стихами выступил и молодой поэт. Как ведущий, последним выступал сам Кайсын:

*Блещут звезды, цвет меняют горы,
Снега сползают, розы опадают.
Мне очень жалко тех людей, которых
На свете ничего не удивляет.*

Слово «ничего» было так выделено, будто он его пропел. В зале так тихо, словно пусто. Кайсын умел завораживать. Он был мастером чтения. Поэт закончил. Его просили читать еще и еще. И он читал, довольный, благодарный

публике. Кайсын в тот день был «в ударе самых нежных чувств», как однажды сказал другой великий поэт.

Дикция, жесты, мимика – все в нем гармонично слито. Он словно дирижировал:

*Если цените вы и январь, и апрель,
Если хлеб выпекаете вы,
Если ночью качаете вы колыбель,
Если слышите шелест листвы.
Если женщиной вы очарованы так,
Что в снегах закипают ручьи,
Я дарю вам на счастье, как верный кунак,
Белоснежную веточку алычи!*

Зал неистовствует в своей благодарности поэту. Мы очарованы белоснежной алычой! А я сидел и думал: «Как нужна поэзия человечеству!» Кайсын продолжал дальше:

*Как часто не хватает добрых слов нам,
Они волшебны, добрые слова...*

Лилась мелодия его стихов.
Зал умиротворенно слушал эту музыку.

*...Чтоб высечь пламя, и сердцам кремневым
Необходимы добрые слова.*

Пишу эти строки и думаю: как не хватает нам сегодня добрых слов! Мы уже забыли, как их произносят. Ты ведь не знаешь, мой незабвенный поэт, что у нас свершилась какая-то перестройка. Может, и хорошо, что не ведаешь про это. Мы и сами не знаем, что произошло и что с нами сегодня. Теперь мы все источаем яд. Нас душит желчь взаимоненависти.

Как не хватает твоих добрых слов!

...После того, как выступили писатели, мы стали задавать вопросы. Помню был и такой, который сегодня так больно волнует всех: отношение к родному и к русскому языкам. До сих пор слышу мудрый ответ Кайсына:

– Кто не любит родную мать, тот не может полюбить мать соседа!..

Непосредственно личное знакомство у меня с Кайсыном произошло в республиканской библиотеке имени Крупской, организовавшей встречу с К. Кулиевым в связи с выдвижением его книги стихов «Огонь на горе» на соискание Ленинской премии. Большой зал опять полон народу, поэтов и писателей. Было светло и празднично. Вечер вел Адам Шогенцуков. С докладом о творчестве и жизненном пути Кайсына выступила доцент университета Раиса Филипповна Великанова. После доклада было много выступлений, получился даже своеобразный конкурс чтецов его произведений. Я сидел в первых рядах и, ободренный атмосферой, тоже

попросил слова. Помню, Раиса Филипповна показала на меня Адаму, и тот предоставил мне эту возможность. Волнуясь с непривычки, сказал два-три слова в адрес поэта, как и все остальные, поддержал его кандидатуру на соискание премии и изъявил желание прочитать одно стихотворение из сборника. Я не помнил себя от волнений. И в то же время, по-моему, мое настроение привнесло какое-то своеобразие в интонацию стихов. Это были «Стихи, сказанные будущему», которые заканчивались так:

*И нынче, неверье свое и сомненья
Ногой отшивырнув, как разбитую глину,
Тебе я, грядущее, с грядки весенней
Бросаю цветок чрез века и вершины.*

Закljučая свое выступление, я повернулся к Кайсыну и сказал: «Брошенный грядущему – это яркий букет ваших стихов. Верю, он улетит через века и вершины и будет подхвачен будущим». Зал заплодировал. Когда стал уходить, Кайсын задержал меня, обнял и сказал:

– Вот кому надо дать звание Заслуженного чтеца. Спасибо, дорогой!..

Зал снова заплодировал. Я был на небесах от похвалы поэта...

Как и все нальчане, я часто видел его в городе, одного и в компании. Но была одна встреча, последняя, которая никогда не сотрется в моей памяти из сердца. И думаю, не только у меня одного.

...85-год. Июнь. Городской парк. Драмтеатр имени Али Шогенцукова.

Поэт приютил поэта...

Не по-летнему холодно. Мелкий нудный дождь.

Здесь собралась вся республика. И много гостей. Весь народ пришел: и кабардинцы, и русские, и армяне, и грузины, и осетины, и балкарцы, – все пришли к тебе. Каждый из них считает тебя своим родным. Ты – наш, и мы – твои...

Длинная, свернувшаяся клубком очередь. Бывает, что кто-то пристраивается рядом. Но здесь за это не упрекают. Мы входили в зал, где стоит гроб, у тебя усталый вид. Да, ты очень устал. И, кажется, из небытия шепчешь:

*Был пахарем, солдатом и поэтом,
Я столько видел горя, столько бед,
Что кажется порой: на свете этом
Уже я прожил десять тысяч лет.*

Мы прощались с тобой. Здесь и камень бы уронил слезу...

А после не раз я встречался с тобой в твоём доме-музее в Первом Чегеме, в твоей вечной обители. Приходил с сыном и с дочкой.

Я заметил: у тебя часто бывают дети. В твоём доме – стихи и дети. Дети и стихи... Они одинаково честны и чисты. Не в этом ли бесценность твоей поэзии?..

Ты жил, удивляясь любому проявлению жизни: утренней росинке,

солнечному лучику, туру в горах, цвету кизила, музыке Бетховена и Шопена...

Принимал жизнь, как она есть.

*Я знаю цену хлебу и вину,
Я рад грозе, и радуге я рад.
Я славлю мир: и осень, и весну,
Его и нежный, и суровый взгляд.*

Твое, Кайсын, стоустое слово зовет к Добру и Совести, напоминая об ответственности за все происходящее на Земле. Услышать бы нам его, это слово, да глухими мы стали.

Когда-то давным-давно скорняк-труженик, великий мудрец и поэт Азии сказал:

*В последний час Земли
Не с ангелов, не с черта,
А с нас потребуют отчета.
А мы,
Что мы могли?..
Прости, о судия,
Но тут неладно что-то.*

Прости, Кайсын, но нынче и с нами неладно что-то... Как не хватает нам твоего доброго слова!...

Къайсын бла Чокка. Минги Тауну тийресинде

ФИЛОСОФСКИЕ КОНТУРЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ КАЙСЫНА КУЛИЕВА

Мне представляется, что творчество Кайсына Кулиева требует вдумчивого изучения. Ему не нужно славословие. Настала пора философского осмысления художественного мира, сотканного неувыдаемым талантом поэта-мастера.

Я не собираюсь в этой небольшой статье осуществить художественно-эстетический анализ творчества К. Кулиева. Я просто хочу пунктирно обозначить философские координаты его поэтического мира.

В литературоведении стало модным выстраивание в прямую линию (по ранжиру) творчество различных поэтов. Стоит только кому-то обозначить какую-то схему, как координаты этой схемы кочуют из книги в книгу, от одного автора к другому.

Вот и у нас сложилась такая схема. Исследователи кабардинской и балкарской литературы ее развитие начинают с фольклорных традиций, потом тянут линию к Пачеву и Мечиеву, дальше уже Али Шогенцуков, Кешоков, Кулиев и т. д. Схема далека от совершенства.

Я не склонен отрицать влияние народнопоэтических традиций на творчество Пачева и Мечиева на деятелей национальной письменной художественной литературы. Но хочу повторить: это внешняя кайма. И вот такой схематизм не дает (а может, даже и мешает) почувствовать пульсацию живой поэзии, каковой является поэзия Кайсына Кулиева.

Может показаться, что стихи К. Кулиева слишком заземленные, чтобы быть объектом философского анализа. Наоборот, спокойная рефлексия поможет нам понять глубину его поэтической мысли.

Кулиев создал свой художественный мир с его характерными измерениями. Попытаемся обозначить некоторые координаты этого мира.

1. Для Кулиева важно не абстрактное размышление, он больше всего стремится дать живые картины национальной жизни. Но при этом он исходит из того, что мир един в своей сути – люди живут и трудятся. Изображая детали быта, поэт воссоздает *национальное пространство жизни*. Он формирует свой топос.

*Медленно тащится
Вол круторогий.
Едет аробцик
По лунной дороге.*

Эта картина такая же, как и общечеловеческая:

*Женщина месит взошедшее тесто,
Льется зари или месяца свет...
Эта картина всем людям известна
Многие тысячи лет.*

Поэзия Кулиева исключительно богата многообразием национального

быта, деталями национального образа жизни. Кулиев представил национальное пространство как целостный художественно-эстетический мир.

Тем самым ему удалось этот национальный мир ввести в мировое пространство, представить его как неотъемлемый компонент общечеловеческой цивилизации.

Думается, что в этом кроется разгадка полифоничности и притягательности поэзии балкарского поэта, ее всечеловечности.

2. Выше я уже говорил о схематичности линейного ранжированного выстраивания развития национальной художественной литературы. Считаю, что сегодня этот методологический прием совершенно неприемлем для того, чтобы понять эволюцию художественно-эстетической мысли наших народов. В данном случае мы наблюдаем явление, когда старый метод на новом этапе развития проявляет свою эвристическую несостоятельность. Я не хочу этим сказать, что этот метод надо вообще исключить из науки, но подчеркиваю его эвентуальный характер в исследованиях нынешнего состояния культуры.

Схематизм не дает возможности проникнуть в глубь явления.

Безусловно, опыт предшественников сыграл свою роль в становлении и Кулиева, и Кешокова, и других современных известных писателей. Но при этом надо осознавать, что и Кулиев, и Кешоков открыли новый художественный мир, творчество их находится в иных культурологических и эстетических измерениях. Творчество Кулиева совершенно иного стиливого качества, где неочевидное просматривается, как сущее, глубинное предстает в структуре художественной ткани. Философская мысль поэта исключительно плотная.

*Защелкали волки клыками, взрывая
Притихшую ночь! Как из прошлых веков,
Доносится это. Про все забывая,
Я слушаю щелканье волчьих клыков.
Но голос отцов мне твердит, возникая
То ль в сердце моем, то ль в глубинах земли:
– Ведь щелкали волки и раньше клыками,
Мы все-таки шли. Через пропасти шли!..*

У Кулиева мы видим концентрацию Времени в национальной локальности, в особенностях национального мышления.

3. Мне кажется, в поэзии Кайсына Кулиева впервые, в отличие от других, сильно выражена субъективность (не субъективизм!) национальная и индивидуальная.

Личность суверенна и уникальна. Субъективность автономного, изолированного самосознания обнаруживается, как только конкретная личность входит в сферу другого сознания. По-моему, здесь уместны сравнения М. М. Бахтина: «Я – для себя», «Я – для другого», «Другой – для меня».

Поэтическая личность Кулиева стремится в пространство межличностных отношений, поэт создает это пространство. У него много стихов и поэм, в

которых предельно выражена обращенность к другому или к чему-то. (Кстати, в опровержение указанного выше схематизма: у предшественников отсутствует эта *субъективность*, как созидающий элемент художественного мира). Субъективность у Кулиева означает *понять себя в пространстве другого*. Многие его стихи начинаются с адресного обращения: «Говорю...».

Качество субъективности (в указанном смысле) настолько имманентно присутствует в художественно-эстетической мысли Кулиева, что у него это выражается в олицетворяющем диалоге с предметами, явлениями («Говорю ночью с рекой», «Говорю морю» и др.), а иногда и с абстрактными сущностями («Говорю жизни»).

Диалогичность – одно из свойств художественного мира Кулиева. 4. Мощный талант Кулиева не мог обойти и так называемые вечные проблемы, как тема Жизни и Смерти. Эта тема занимает большое место в его произведениях, но это не должно создавать впечатления уныния, обреченности и безысходности. Поэт не боялся смерти. В данном случае он шел от реального человеческого бытия. «Человек рожден для радости, но и от горя его никто не избавит – хотя бы от старости и смерти. Поэтому в поэзии будут два голоса вечно звучать – голос радости и голос горя». Еще: «Я ненавижу слово, отнимающее у человека надежду, его веру в жизнь. Этого никогда не делала народная поэзия». В поэзии должно быть то, что есть в жизни; поэт терпеть не мог бодряческого оптимизма.

В поэзии Кулиева мы видим очную ставку Жизни и Смерти, как двух неразрывных явлений. И эта ставка нужна для того, чтобы понять смысл человеческого бытия, для того, чтобы осознать ценность жизни для всего живого на земле – и дерева, и былинки, и птицы, и оленя:

*Олень зарю приносит на рогах
Над бездною обрыва под бедою,
Он видит небо синее в горах,
Белеющих над тихой водою.
Как чист источник! Как вкусна трава!
Как свеж прозрачный воздух перевала!
Олень силен и молод. Синева
Безоблачна. И пуля – миновала.*

И пуля миновала... Это – шедевр! Олень живой – живой и мир...

Нельзя не удивляться *прегнантности* смысла этих строк. Не есть ли это свидетельство эстетической самодостаточности художественного мира Кайсына Кулиева?!

Энергичность ситуации, которую мы чувствуем телесно в этих строках, тоже является одной из ординат художественного мировидения поэта.

Поэт любил жизнь и призывал «жить, удивляясь». Его поэзия философски насыщена.

Кадир ШОКУЕВ,
критик

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

Миллетни миллет этген илишанларындан бири эм алгъа аны тилиди. Тилибизни юсю бла биз бир бирибиз бла сёлешебиз, ойлайбыз, ангылайбыз, бир тилли, бир ниетли болабыз. Неда бир бирни сындырабыз, урушабыз, кычырабыз, туююшебиз, жарашабыз, суюгенибизни, суюмегенибизни да айтабыз. Инжилни да «бек алгъа сёз болгъанды» деп башиланнганы ансдан туююлдою.

Тил сёзледен кьуралады. Аны байлыгъы, ариулугъу да сёзню кючю бла байламлыды. Сёзлюк – харфланы тизмеси бла жарашидырылгъан сёзлени кюбюрчегиди. Къайсы менме деген жазыучуну да кесини ёз сёзлюгю болмай амалы жокоьду.

Тёппеланы Алим къарачай-малкъар халкъны деменнгили жазыучуларынданды. Аны юсюнден Алимни «Сейирсиндиртме сёзлюгю» шагъатлыкъ этеди.

Бусёзлюк ариутил бла, кесгин ангылатмала бла, сёзкъалай бла къайсы жерде хайырланнганына сейир юлгюле келтириле алай жазылгъанды. Тёппеланы Алимни ма бу «Сейирсиндиртме сёзлюгю» уллугъа, гитчеге да чексиз хайыр келтирлигине толу ийнана, басмалайбыз.

ДОДУЛАНЫ Аскер

ТЁППЕЛАНЫ Алим

АНА ТИЛНИ ТАРКЪАЙМАЗ ЧЕРЕГИ

Ал сёз

Тил – къайсы миллетни да дуня ангылауун белгилеген, жашау сынауун жыйышдыргъан, кёп ёмюрледе кьурай келген ниет байлыгъын жюрютген кьудуретиди. Тили жюрюген къадарда, халкъ халкълай къалады, аны миллет жашауу ёчюлмейди. Тёлолени ата-бабала тересинде ёсдюроуно, алагъа халкъла арасында жашай билиуно хунерин алдырыуно мектеби да тилди. Ана тилин билмеген ким болгъанын билмегеннге тенгди, – тукьумларын, эллерин-жерлерин таныргъа, сыйлы кёрюрге ана тилча не зат юрретирге боллукъду? «Тилге уллу кёллю болургъа жарамайды, – деп жазгъанды айтхылы орус тилмиш В. И. Даль, – адамны тили аны жаны бла чархыны, ниети бла саулугъуну арасында кёзге кёрюннген ышаныды, турмуш белгисиди». Адамлыкъ белгини алайлыгъын миллетге айландырып айтсакъ, миллет жашауно чархын бургъан тилди: тил миллетни кесилигин, сыфатын кьурайды.

Алай эсе уа, бюгонлюкде тилибизни сакълагъандан уллу ишибиз болмаз кибик, алайды. Тилибиз жерибизге тенгди! 1944 жылны зулмусу сыйыргъан жайлыкъларыбызны, кышлыкъларыбызны къайтарыргъа,

миллет чеклерибизни белгили этерге кюрешиу – Малкъар халкъны кесилигин тохташдырыгъа деген умут эсе, аллай тарых магъаналы жамауат оюмну жаланда ана тилни кючю бла ёдюрюрге боллукъду. Ана тилни магъанасын, кючюн, байлыгъын сакълау – Ата журтну кесилигин сакълау болгъанын не айтыр кереги!

Биз, ана тилни унутуп, башха тиллеге кёчсек, бизге миллет журтну чеклери неге керекдиле? Ана тилни билмеген – миллетни несин билирге боллукъду? Анга Пензада жашагъан бла Къашхатауда жашагъанны не башхасы?

Аны себепли тилге жангы къарыу алдырмакълыкъ бююнлюкде бек уллу инсан иш болгъанлай къалады. Ана тил, кёп жылладан бери тилле айланмасына батыла, кёмюле, тунчугъа келсе да, хорлатмай, жашаубузгъа къуллукъ этип турады, атыбызны, адетлерибизни сакълап. Аны кёп ёмюрледен бери кеси кесин сакълагъан, кеси кесин ёдюрген кючю бююнлюкде да кем болмагъанды, ол угъай эсенг, жангыдан сейир тамырла иерге, суусап къандырыгъа жараулу сылтыла сыгъаргъа хазырды. Ёсер кибик жашлыгъы, байыгъыр кибик битимлиги барды да, аны себепли.

Биз, малкъарлыла, тюрк халкъланы бир бутагъы къадарда, тилибизни тагълары бек узакъ ёмюрледен келгенлерин билебиз. Аны тарыхында 5 алфавит болгъанды – *рун, уйгъур, араб, латин, славян* алфавитгле. Уйгъур алфавитден бирсилери бизни жерибизде, халкъыбызда жюрюгендиле. А. М. Щербакны, В. А. Кузнецовну, И. В. Стебеваны, Алийланы Умарны, Мызыланы Исмаилны, Байчораланы Сосланбекни илму-излем ишлери анга шагъатлыкъ этедиле. Сосланбек, Чегемде, Хумарада, Къарачайны бла Малкъарны башха жерлериндетабылгъан сынташлада, къаялада жазыулары окъуп, аланы туюмчеклерин ачханлы, бизни бурунгулуларыбыз рун харфланы VII ёмюрден бери жюрютюп келгенлерин кёребиз. Насиятла, къадарла, аманатла жазылгъан ненча рун мездра (пергамент) уа табылмай къалгъан болур, ёмюрле букъусу болуп?

Рун алфавитни ызындан бизни тарларыбызгъа дин бла бирге араб алфавит келгенди. Ол да бизни маданият айныуубузну бир кезиюу эди. Къуранны къарасы бла жазылгъан китапла жаланда дин-шерият дерсле туююл эдиле, назмула, жомакъла, дастанла да болгъандыла. Хасанланы Назирни «Къарча» деген китабын окъугъанла кёрген болурла, анда XV ёмюрде араб тамгъала бла жазылгъан китап, криллицагъа кёчюрюлюп, басмаланганды. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабаларыны жашауларындан къысха баян дуниягъа белгили «Коркуд-аппаны» эсге туюшореди.

Тарыхны бетлерине къарай келгенде, тил байламлыкъ, жашаугъа келген жангылыкълагъа кёре, тилге жангы сөзле къошула, орнала барыуу бир заманда да тохтамагъаны кёрюнеди. Анга шагъатха тюркюлю алим, профессор Осман Недим Тунаус Анкарада басмалагъан «Сумар бла тюрк тилли халкъланы тарыхлары эм бир бирге келишген сөз байлыкълары» деген китабын келтирсек да тамамды. Сомар (Шумер) бла къарачай-малкъар тилни ушашлыкъларыны (бир тамырлылыкъларыны) юсюнден Мызыланы Исмаилны ишлери да тамамдыла. Хар сөзюбюзде, айтыуларыбызда, нарт сөзлерибизде скифлени, гуннланы, канглы, сакъ,

сармат, алан, кьарлукъ, чагъатай, хазар, ёгюз, куман, кьыпчакъ тайпаланы тылпыулары урадыла. Аллай тил кьайсы насыплы халкъны тилиди? Дагъыда: тюрк тилли миллетледе кёп тюрлю илму ишле, жамауат оюмла чагъатай (бусагъатдагъы ёзбек) тилде жазылычуларын, ала уа бизни журтларыбызда да жюрюгенлерин эсге алсакъ, бизни ана тилибиз кёп ёмюрлени арытханды, ол кёп боранладан, чабыуулладан кьутулгъанды. Аны кьабып кьояргъа неда, бир-бир кьысхатамыр тилленича, ыспассыз этерге эркинлигибиз жокъду.

Жашау тиричиликни бизни ёмюрлеге жууукъ заманларында халкъны теренинден чыкыгъан закий жашла, кьызла, кеси диалектибизде харфлыкъла, сёзлюкле жарашдырыгъа кьыйын салгъандыла. Сёз байлыкъны жьыргъа, тыш тилледен келген сёзлени ана тилге жарашдырыгъа кюрешгендиле. Эсе да, ана тилни сакъланырына, ёсерине кьайгъырыу бир заманда тохтамагъанды.

***

Халкъны тил байлыгъы жалаанда кесини ич онларына кёре ёсюп кьалмай, бирси тиллени назираларына да таянады. Не тюрлю жол бла байлыкъгъанда да, бек башы халкъны жашауу болгъанлай кьалады. Халкъны дуния ангыламы, турмуш жангырыуу, халкъла арасында не даражада болмакълыгъы. Ол белгилиди. Алай а бюгюнлюкде малкьар халкъны кеси ичинде тюрлю-тюрлю илмуладан окъуулу адамла чыгып, ол да дуния айныудан ююшлю болгъанда, оюмлау, жазыу кьудурети да бирси илмулу халкъланы даражаларына жетгенде, тилни тагъларына, тамырларына жолоучулукъ бютюнда кьызады. Анга кёре, жашау агъымлары, жангыллыкълары ана тилде кьалай айтылгъаны, айтыу амалы суралмай кьалмайды. Илму жетишимледен сора да суратлау адабият халкъны теренине сингеди, жазычу кесини чыгъармасында элледе, шахарлада жашагъан, ишлеген адамланы жашау тиричиликлерин кёргозтеди – аланы кьалай оюм этгенлерин, сёлешгенлерин ачыкълайды. Бек бурун заманланы – отха, суугъа табынуу кьалай болгъанын, ол заманлада жюрюген ырымланы, ийнаныулары суратларгъа тюшеди. Алай жазаргъа тюшгенде уа, жазычу жангы сёзле излерге, табаргъа керекди. Эски сёзлеге да жан салыргъа, адамны ич дуниясын ачыкълар кибики, тилде алыкъа жюрюмеген, алай а жюрюрге керекли сёзлени, терминлени кьурайды. Быллай ишлени мажарыуда жазычуну (алимни да) жалан эки жолу барды: неда ана тилини жорукъларына тийишлиликде жангы ангыламланы баямларча терминле жаратады, неда ол ангыламланы жюрютген башха тилли сёзлени алып кьояды.

Сёз ючюн, жазычуну жангы чыгъармасыны баш жигити юрист эсе неда физикадан окъутхан устаз, ала кеслерини усталыкъларына кёре сёлеширге керекдиле. Ана тилде уа ала жюрютген усталыкъланы баянларча хазыр сёзле жокъдула – эндиге дери керек болмагъандыла, аны себепли. Сора жазычу (алим) кьаллай болумгъа тюшеди? Ол кьыйын ангыламланы не орусча айтыргъа керекди, неда кесини жигити жюрютген усталыкъланы толу баямларча сёзле кьуараргъа тийишлиди. Бек сейири: аллай кезиуде жазычу

башха тилли сёзле бла селешдирсе да, алагъа жангы сёзле айтдырса да, анга таякъ тиймей къалмайды. «Муну китабы тауча жазылмагъанды!» – деп, чамланырыкъдыла. Неда: «Аланла, бу автор бизни тилибизде жюрюмеген сёзлени къайдан тапханды?» – деп, къаугъа этерикдиле. Кертиси да: кёкге тюкюрсенг – атанг ёледи, жерге тюкюрсенг – ананг ёледи.

Не айтырыгъы, окъуучула арасында быллай даула билмечиликден, тил маданиятыбыз ёсмегенден чыгъадыла. Бюгюн окъуна мен жангы сёз къурагъанымлай неда эски тюрк сёзю, мажюсю тилни сюргенимлей: «Ма, биягъы Тёппе улу къайдан эсе да бир сёз келтиргенди! Ёчешсенг да, къыргъыз сёз болур» – дейдиле. Да, чамланыуну къоюп, тюрк тиллени къайсысындан болса да сёзлюкню алып къараса, анда ол мен сюрген сёзю тапмай амалы жокъду. Сёз ючюн, «сыйы», «намысы», «себеби», «аны бетин этип» дегенча ангыламланы бирикдирген «къасиет» деген тюрк сёз барды. Мен ол сёзю сюююп жюрютеме – назмулада, къара сёзде да жаза тургъанма. Аны ючюн тырман эшитгеним не эди, макъаламы не назмуму басмагъа хазырлагъан редактор аны къырмай къоймай эди. Арсар бола турдум, ол сёзю Семенланы Исмаилдан эшитгинчи. Арта да уа назмуларындан биринде окъудум:

*Хар затны бир къасиети –
Кюнню – нюрю, айны – бети...
Къарачайгъа чыракъ болгъан,
Сенсе мени ачыкъ дертим.*

Бек эртте заманладан бери жюрюген тюрк тилле – аланы ёмюрлерине бир-бир алимле 10 минг, бирсиле – 5 минг жыл санайдыла, – тарыхны ёр, ёрген жолларында чыныкъгъандыла, байыкъгъандыла. Дунияда бек бай тилледен бири болургъа жетишгендиле. Сора биз аны ичинде кесибибиз билмеген сёзлени бырнак этерге тийишлибизми?

Айхай да, бизни дуниягъа кёзюбюзюню ачхан, айныгъан адабиятла бла да шагъырей этген, илмуланы да танытхан орус тил бюгюнлюкде кеси тилибиз кирик болгъанды. Бирси миллетни тил, маданият хатерин унутхан – ол кеси миллет болургъа, ёсерге амалы жокъду. Жашауну не тюрлю болумларына тюбегенде да, илмуну, маданиятны бийиклигине жетишгенде да, орус устазчылыкъны унутургъа жарамаз. Алай а башха тилге хурмет этмеклик – аны сёз байлыгъына табынып, кеси тилинден къачыу туююлдо. Суратлау чыгъармачылыкъгъа жетгенде, орус тилни онглары уллудула да, адамны ич сезимин, жашау чюйреликлени да байтамал ачыкълайды, ана тил аллай усталыкъгъа жетишалмайды дерге айыпды. Сёз ючюн, «къушкъанат» деген таулу сёзю татыуун, къыйматын къайсы тилде табаргъа боллукъду? Не уа Бабаланы Ибрагимни «Эрттен кюню сабаннга чыкъгъан къызыл ууанык кирик» деген тенгледидириуон? Неда бу Къайсын жазгъан тизгинлени:

*Шатык кырдыгынгы, анамы жылы
Эмчегин эмгенча, эмерме, жерим.
Кюн къыздыргъан, сакъ жауунладан мылы
Ташларынгы уппа этерме, жерим!*

Ана тилни асыулуғуна кьарс кьагъа, мен аны дуняда бары тилледен баш этмейме, – хар тил да кесича байды, бакъыды, миллет жашауну бары тиричилигин жалчытады. Жарсып, тынгысыз болуп селешгенибиз, жазгъаныбыз – ана тил, бегирек да адабият тил, бюгюнлюкде инсан кьайгырыулукъну, улан жууаплылыкъны излейди да, аны себеплиди.

Башда айта келгенибизча, адабият тил, башланганлай окъуна айныгъан адабият тиллени айланмаларына тюшюп, кесини атауул ызына кьыйналып тюше келеди. Тилибизни 1920–1930 жыллада болушуна кьарасанг, аны бютюнда тюшюнесе. Сёз ючюн, 1925 жылда апрельде чыкыгъан «Къарахалкъ» газетни бетлеринде былай окъуйбуз: «...Аны кибик, тергеледи ким тиширыуну артыкълыкъ бла къатын этерге кюрешсе, бир пиричини болмай, къатынын ким кьояргъа кюрешсе, – муну да жауларындан бек аманына тергейди, бек къаты постановить этгенди бу затха совет власть...». Тап, поэгле окъуна ана тилни таза жюрюталмагъандыла, саясат магъаналары болгъан сёзлени тауча жазаргъа онглары болгъанда да, жазалмагъандыла. Отарланы Керим окъуна былай жазгъанды:

*Совет власть белгиси –
Оракъ, салта – трудовою.
Халкъгъа жарыкъ жол салгъан
Партиясы – боевою!*

Макитланы Сафар Маяковскийни юсюнден жазгъан макъаласына «Сталинский эпоханы великий поэти» деп атагъанды. Ол заманда «вождь», «товарищ», «оппортунист», «вредитель», «артель», «продразверстка», «задача» дегенча сёзлени магъаналарын ана тилде жазаргъа кьоркыгъан окъуна этгендиле. «Сакъ болургъа» дегенни орунуна «Партия излейди бизден бдительно болургъа» – деп жазгъандыла. Будаиланы Азрет китабына «Мени ата журтум» демей, «Мени родинам» дегенди. Керим а «Стихле бла жырла» деп атагъанды. Аллай затлагъа жол берген – саясат излемледен сора да, жангы ангыламланы ана тилде толу ачыкъларгъа онг болмагъаны эди.

Хар тилни да кьуралыу, ёсюу жолунда болмай кьалмаучу тарых иш башха тиллени хазыр терминлерине таяныуду. Алай ол формалы жардам бизни адабият тилибизде асыры созулуп кетгенди. Бюгюн да бизни бир бир журналистлерибиз, айтымланы ана тилде кьурасала да, аланы эшитилиу халлары ана тилге аз да келишмейдиле. «Ахматны юйюрю Гиргокьда кьонакьда болгъанда, бу затланы барын да кёрюп, ыспас этди»; «Автотранспортну кьулулкъчулары шофёрла бла тюбешиюню тереге кийиргендиле»; «Улбашланы Хызыр ол кенгешден кьуру кьоллары бла кьайтмагъанды»; «Эл кесини бетин тюрлендиреди»; «Хар конкурсдан сора жюри, счетный комиссияны биргесине, кёп тюрлю санагъанды»; «А. Солженицин быйылны ахырына дери кьайтырыкьды»; «Аны эсин алгъан – халкыны ниет байлыгыды, аны заман бла байламлыгыды»; «Бизни сурат искусствода алай сызлагъан Ибрагимди дегеннге ийнанырчамыды?»; «Ышаннгылы эм аз хаталы дарман»; «Бардырылгъан оператив ишлени хайырындан анга бычакъны 1966 жылда туугъан къатыны ургъаны тохташдырылгъанды»; «Эки заместители отставкагъа бергендиле»;

«Жангызлыкны тэзгенме, Суюмекликни жайын сакълай»... Аллай дагыда алагъа ушагъан айтыулары санап саны жокъду. Берт акъсакъал да юлгюге чамланып келтирген «къолун хуржуннга салды», «манга кечиригиз», «творчестволукъ сочиненияларын анализ этерге», «сют сауду», «бичен чалды», «къуш терек тюбюнде жатып тура эди» – дегенча, аз да тауча къуралмагъан айтыулары окъугъанда, уялгъан окъуна этесе. Халкъда жюрюген сёз байлашлары, нарт сёзлени окъуна тийишли магъаналарында жазмагъан къаламчыла аз туююдюле.

Жарашыусуз-тилкъау айтымла жалан газет, радио, телевидение кибик, къысха заман излеген ашыгъышлы жазыулада, сёлешуледе тюбеп къалсала – ангыларгъа, кечерге да болур эди. Жарсыугъа, суратлау чыгъармалада да аз тюбемейдиле. Белгили адамла окъуна «Тилни хайырланабыз» деп жазадыла. Тилни къалай хайырларыгъа боллукъду? Тил жюрюген этеди. Ёзге, «Информация билдириу» неда «Доклад бла сёлешди», – деп жазабыз. «Информация» деген адамланы сезимлерине аллай бир киргенди, аны ана тилде айтса, бир палах боллукъ сунадыла. «Информационное сообщение» деген «Къысха билдириу» болгъанын ангылап тургъанлай, ана тилде айтып къояргъа къолубуздан келмейди.

Бир-бирле аллай ишлени тил байлыкълары жетишмегенден этип да бармайдыла. Къыйын сезимлени, чюйреликлени, адамны ич сырын айгъакъларгъа ана тилде сёз болмагъанча керюнеди. Сёз ючюн, «инстинкт» дегенге не айтырыкъса дейдиле. «Сес» деген алаамат сёзюбюз болгъанын а билмейдиле.

*Жин къатын, къошха келип,
Эгечими къабында,
Тойгъа элт деп тиледи,
Ариу къыз да жанында.*

*Женгил болдум, эки къызгъа
Жукъ айтыргъа уялдым.
Жолда бара сесим чакъды,
Къая эринде уяндым.*

Бу назмуну Будаиланы Хусей жазгъанды. Анга уа тилни билмей эди деп киши айталлыкъ болмаз. Алданып, къаядан кетер чакъда, сес, от чагъып, терилгенни ёлумден сакълагъанды. Аны «эс» неда «сезим» деген бла алышындырлыкъ туююлсе. «Память», «чувство», «интуиция», «догадка» – ол магъанада дагыда башха сёзлени эсге тюшюрюрге боллукъду. Орус тил «инстинкт» дегенни ала бла байлашдырмайды. Будаил улуну назмусунда кергенибизча, малкъар тил да байлашдырмайды. Инстинкт – сес.

«Прозрачный», «нежный», «фантазия» дегенча сёзле суратлау чыгъармачылыкъда терк-терк изленедиле. Адамны (окъуучуну, жазыучуну да) оюм этиу къудурети ёсе баргъаны къадар, аны айтыргъа, ангылатыргъа керек сёзле табыла, тууа барадыла. Бизни ана тил тамырыбыз ёмюрле теренинде болгъаны себепли уа, айбаг къулталыкълары къармай келсенг, анда кёп тюрлю суратлау жорукъла, сыфатла табыладыла. Ала жырлада бегинип,

халкыгъа сингип, эрттеги айбат төрелени бюгюннге дери жетдиргендиле. Энди уа бирлеге аланы жангыртхан, жангы ангыламла бла байыкдыргъан къужур кёрюнеди. Жангы ангылавланы орус не башха тилледен келген сёзле бла белгилеп къоюу байтамал сунадыла. Бу шартны жазыуларыны биринде Чингис Айтматов да эслеген эди. Ол, орус тил кимге да аны кёзюн ачхан, дуня танытхан ажайып кюч болгъанын черте, аны бла бирге, ана тилде тийишли-тенгши сёзле табаргъа, табылмаса уа, жангыдан къуараргъа керегин айтханды.

Керти да, илму-техника алгъалауну заманы адабият тилге жангы салымла салады: аны айтыу, ангылатыу, суратлау амаллары алгъындан эсе кёп да элпек болурун сурайды; эндиге дери болмаучу сёз тутушла, шёндюгю оюм даражаны кёргюзтюрча, шатык, айбат сёзле тууарларын сакълайды. Ана тилни уа ич онглары не тюрлю къыйын ангыламны да къысха, жютю айтырча сёзле къуараргъа кёллендиргенлей турадыла.

Бирде суратлау чыгъармаларыбызны тили жарлы, тайкы кёрюне эсе, не тюрлю халланы кёргюзтгенде да, айтыуланы бирча къуралмакълыклары тажата эсе, ол жаланда тилибизни онгларын билмегенден, аны беримли табийгъатын ангыламагъандан чыгады. Тил жармалыкъ, тайкылык, сайлык – жазгъан адамны оюм этиу даражасы, тангсынуу, эслеу, жюрекге алыу къолайы хазна болмагъанын кёргюзтеди. Биз миллет маданиятны сезимли ёсерин излей эсек, бек алгъа тилибизни ариулугъун сакълап, байлыгъын ёсдоре барыргъа тийишлибиз.

***

Суратлау чыгъармаларыбызны – назму жыйымдыкъланы, романланы, повестълени, хапарланы окъуй келгенде, эрттеги алаамат айтыу эсге тюшеди. Экеулен жолгъа чыкыгъан эдиле – бир бирлерине ал бермеген, хар бири кесин хан-жюйюсхан суннган, аллыбызгъа ким ётерикди деген курсабайла. Жетер жерлерине жетип, этер ишлерин этип, эшеклерин жюклерге тюшгенде уа, къарасала – аланы къууушханлары жокъ! Бири, баям, Токумаланы Жагъафаргъа ушагъан жютюсёз адам болур эди, бирсине тырман этерге къалгъанда: «Сен – хан, мен – жюйюсхан, къайда эшекге къууушхан?» – дегенди дейдиле. Магъанасы белгилиди. Аллайын, малкъар тилни аймагъында ишлеген хар бирибизни кесибизни грамматикабыз, кесибизни «тилибиз», кесибизни жазыу хатыбыз: басмада ишлегенле – бир къауум, китап басмадагъыла – энчи, журналдагъыла алай. «Хар элни къой союу башха». Малкъар аузуу «кюнлюм» демей, «кюннюм» дейди. Тюзюн тап – эр эсенг! Холамда «уссап», Чегемде уа – «суусап». Бабаланы Ибрагим «таргыннган» деген сёзю «тартдыргъан» деген магъанада жюрютеди. Мокъаланы Магомет а «кемчилик» дерге жарамайды, «кемлик» дерге керекди деп тутады. Адабиятыбызны төр башчыларындан бири Гуртуланы Берт «Ана тилибизни тазалыгъы керекди» деген макъаласында «субай» демей, «сыбай» деп жазаргъа юйрете эди. Ол дагыда «жалгъан териле» (искусственная кожа) демей, «къуралгъан териле» дерге керекди дегенни айтады. Жолабланы Юзейир «Айхай да керекди бизге ана тил» деген макъаласында «сёз жамауатны, табийгъатны болумлары бла адамны рухий ёмюрюн билдирген» магъаналы шартды деп, «тил, стиль хар адам кеси

сөйгенча хайырланылган затла» болмагъанларын чертеди. Адабият тилни болушун алай сюзе тургъаныбызда, суратлау чыгъармачылыкъ кесини жолу бла барады. Хар бирибиз тилге кесибизни жоругъубузну салабыз – ненча жазычу бар эсе, анча адабият тил барды дерге боллукъду.

Арт жыллада тил алимлерибиз Гузеланы Жамал бла Ахматланы Ибрагим тил жюрютюуде ол формалы кесимчиликни тюзетир жанындан кёп иш этгенди. Энди «Къарачай-Малкъар тилни ангылатма сёзлюгюню» юч томлугъу, орфография сёзлюк, Къарачай-Малкъар тилни таржыма сёзлюгю, башха лингвистика излемле чыкыгъандыла. Алай бла, иш жеринден тепгенди дерге боллукъду. Алай а ана тилни байлыгы толу ачыкъланганды дерге тюшмейди. Башха миллетлени тил билиу илмуларында жюрюген сёзлюклени кёплуклерине къарасакъ, бизни сёз байлыгыбыз жаланда къагъанакъ заманында тургъанын билликбиз. Бурунгу эски сёзлени, ол не бу жазычуну тилини, сёз байлыгыны, жангы сёз къурау даражасыны юсюнден алыкъа бир иш да жокъду. Ырыс, ырым, табу, адет сёзлени сёзлюклери уа къайда? Аныча, ана тилни бла адабиятны окъутхан устазлагъа деп, ала ана сёзлени сырларын, сыфатларын ачыкълап, сабийлени ана тилге сөймекликлерин ёсдюрюрча, ызлама-къарама китапла да жокъ... Адабият тилде хат (стилистика) энчиликни юсюнден тинтиулени азлыгын, бир-бир керекли ишлени уа жокълугун айтхан да этмейме.

Сора быллай болумда биз къуугун этерча туйюлбюзюмю? Биз, аны эсге алып, тилни жаланда сакълар жанындан угъай, ёсдюрюр жанындан иш этмесек, кёз кёре таркъая баргъан суугъа ушар эдик.

Барыбыз да билебиз, баргъан суу таркъаймаз ючюн, аны тагыларын табаргъа, ариуларгъа керекди. Ол ишни бизге ким эсе да биреу этерик туйюлдо. Не медет, «Малкъар, мен сени жашынгма!», «Малкъар, сени ючюн отха кирирге хазырма!», «Жерим, элим болмасала, мен да болмайым», – дегенча кёлбер фатыуа этгенлеге: «Сау къаллыкъ, къалай иги сёлешеди, халкъын къалай сюеди!» – деп, ыспас-бюсюреу берген болмаса: «Да ким тыяды сени жаш болургъа, ана тил ючюн отха кирирге?» – деп, ёрге сюелген а кёрюнмейди. Отха ким да нек киреди, алайсыз да азбыз, керек туйюлдо отха кирирге, жаланда таулу сабийлени тауча сёлеширге, окъургъа юйретирге керекди. Эсде къаллыкъ жютю сёзлени, табылган, къуралган сёзлени тохтамай басмаларгъа, сюзерге, сынаргъа. Шо жангыз бир сёз ючюн элден элге барыргъа! Ким айып этсе да, кесин махтаиды деп, бу «Сёзлюкню» къуар ючюн мен, бутларымы ат этип, Къарачай бла Малкъарны элдеринде 40 жыл айланганма; Къарачайны бла Малкъарны жырларын, жомакъларын, мажюсю табуларын, ырымларын, чоппаларын къармагъанма. Будаиланы Хусей, Семенланы Исмаил, Ёзденланы Абугъали кибик сёз усталарыны ажайып ушакъларына тынгылагъанма – аладан да алагъанымы алгъанма. Манга аллай жолланы тежеген Аллахха шукур этгенме.

Бир къауум жыл мындан алгъа Мажарстандан (Венгрия) Къонгур улу Исмаил деп бир къыпчакълы келген эди. Окъуулу, алим адам! Ол бизге сукълана эди: миллетликни, миллет сезимни, тилни, адабиятны ёсдюрюрге онгубуз болгъанына. «Къырал университетде саулай бир бёлюм, илму-излем институтда, башха рухий мекамлада ишлеген алимле,

элледе школла, библиотекала, газет, журнал, китап басма, театр... Аллаи бир кючюгюз болуп тургъанлай, дагыда тилибизни сакълялаймайбыз, ёсдюралмайбыз деп тарыгъасыз», – деп, айып эте эди. Кертини айта эди, кёзонгю чыгъаргъанча! Исмаил, Мажарстанда Иштван болуп, ана тилин мындан кёп ёмюрле бурун тас этген кыпчакълы, ана тилин – Дешти-Кыпчакъны тилин – жангыдан жашаугъа келтирирге, алай бла кыпчакъ маданиятны дунягъа кыайтарыгъа кюреше эди. «Да ол иш сени кьолунгдан кыалай келликди, кесин алдау туюнюлмюдю умутунг?» – дегенибизде, баш чайкъады. «Умутсузлукъ! – деди, тауча бир алапат сындырып. – Бусагъатда мени 20 окъуучум барды, – деп, таукеллигин билдирди сора. – Ала бизни ёлген тилибизге, унутулгъан маданиятыбызгъа битеу жюректери бла берилипдиле, аланы дунягъа кыайтарыр ючюн, жашауларын аямазгъа хазыр тургъан жашла, кызла... Ала да хар бири кеси кезиулерине жыйырмашар адамны чыгъарсала кыпчакъ тилни жолуна, ала да – жыйырмашар... Тергегиз, бир ненча жылдан ненча жюз адам билликди тилни? Жангы дунягъа кьуллукъ этерге суймеген, ол иш кьолундан келмеген тил болмайды. Жаланда кеслерини ким болгъанларын унутхан адамла боладыла...»

Исмаил бизге угъай, биз Исмаилгъа сукъланыргъа тийишли эдик.

***

Хар миллетни да жашауунда аны тили кьадарыды, байлыгъыды; бирси миллетлени арасында кесилик шартыды. Бусагъат заманда ана тилин тас этген халкъ узакъ бармай жутуллугъун хар ким да биледи. Аны себепли бир-бир жазычула тилни байыкъдырыр ючюн кьуараргъа кюрешген сёзлеге сансыз къарау инсан шарайыплыкъгъа саналыргъа тийишлиди. Сёз кьуарачулукъ бизге жангы болгъанлыкъгъа, дуняны бары тиллери аллай жолланы арытхандыла. Жашаугъа кюн-кюнден келип тургъан ангыламланы, илму билимлени атларын, магъаналарын ёз тилибизде айтыргъа талпымай, «Эшек билген арба жол» деп, болгъанчыгъына таянып кьалсакъ, аны да эскирген сёзлерин жаш тёлю ангыламайды деген сылтау бла ыстауатдан керикъыстасакъ, сора не кылады?

Тилибизни «бузулууун» – Кьыргъызстанда, Къзахстанда окъуп, аланы тиллерин иги билип, алай жазгъан жазычуладан кёргенле да бардыла. «Кьыргъыз тилде окъугъанла, къзах школлада окъугъанла... энди бери келгенден сора, аланы бир кьаууму жазычу болгъанды, журналист болгъанды, поэт болгъанды, – деп жаза эди биреу, – сёлешген заманда да сёлешулеринде кьыргъыз сёзлени, къзах сёзлени кьошуп, алай сёлешедиле – маданият деп, адабият деп. Аланы хор бла, зор бла ана тилибизге сугъаргъа кюрешедиле...» Алай дегенден сора ол радиожурналист бизни «цивилизованный» халкъланы тиллеринде сёлеширге чакъырады – «История», «Литература», «Искусство» дерге! «Орунбасар» деген сёзню жюрютебиз деп чамланады. Аны бла кьалса, жаныбызгъа тиймезге да болур эди, алай а тилни «бузулуууна» сылтау тапхан тырманчы тил бла бирге халкъны сёгерге да жетеди. «Кьыргъыз халкъ таулу халкъдан эсе артха кьалгъан, культурасы бла жашауунда артха кьалгъан, историясында артха кьалгъан аллай халкъ болгъанды, кьыргъызы да, къзахы да», – дей

эди ол, бети тутуп. Былайда «адабият», «маданият», «тарых», «орунбасар» деген сёзлени кьоруулардан алгъа кьыргъыз халкъны кьорууларгъа тыошеди. Кьыргъыз халкъ дуния «культурасына», дуния «историясына» «Манас» кибик деменгили эпосну кьошханды! Ол дуния халкъларында жюриген эпосланы арасында бек уллусу, суратлау, тил жаны бла байлыгъы айтылгъан эпос болгъаны белгиледи. «Манас» кибик эпосну кьурагъан халкъгъа «культурасы артда кьалгъан халкъ» дерге адамны бети кьалай тутады? Кюнчыгъышда, Дешти-и-Къыпчакъ тарафларында алгебра, астрономия, философия ёсе тургъанда, Европа кьайда эди? Баям, кьайда эсе да, «культураны» ёсгенини, ёсмегенини юсюнден айтхан адам бек алгъа кесини «культурасыны» юсюнден сагъыш этерге тийишли эди.

Энди «маданият», «адабият», «тарых», «орунбасар», «шайыр», «саясат» деген сёзлени юслеринден. Бек сейири бизни бир-бир адамларыбыз ол сёзлеге чамланганларыды. Нек? Ала бары тюрк сёзле болгъанлары себеплими? Бизни тилибиз чексиз байлыгъы, поэтика, философия хунерлери болгъан тюрк тилни бир бутагъы болгъаны себеплими? Ол формалы сёзлени кьыргъыз, кьазах тилледе окьугъанла келтирирге кюрешедиле дегенде, узакъ бара турмай, кьумукъ не татар тиллени эсге нек тошюрмейдиле? Бизден алгъа жазмалары болгъан халкъланы тиллерин? Дагъыда Азербайджанны? Къаракьалпакъны? Ёзбекни? Тюркменни? Хакасланы? Гагаузуланы? Азмьдыла дагъыда бизни тилибизде сёлешгенле?

«Шайыр» деген сёзню Кязим, Саид Шахмырза да жюриютгендиле. Зумакууланы Танзиля шайыр деп жазады. Кьайсын жалаанда «адабият», «маданият» деп жазыучу эди. Сейирди, биз, кьыргъыз, кьазах жерлерине кёчюрюлмей, Азербайджаннга неда Молдавияда Гагаузула жашагъан жерлеге кёчюрюлсек, бизни даучуларыбыз кеслери билмеген, ангыламагъан сёзлени аладан келтиргенгеми санарыкъ эдиле?

«Орунбасар» деген сёзге да аллай бир унамаулукъ этерге керек сунмайма. «Заместитель» десекми ариуду? Не уа «Первый заместитель» дегенни «Биринчи экинчиси» десек? «Орунбасар» – ариу сёздю, кьайдан да келсин, тилибизге жарашады. «Аны орунуна сен жаша», деп алгъыш эте эсек, «Хамитни орунуна кимни салдыла?» – «Хасанны». «Олтургъан кьыз – оруну бла» – дей эсек? Тилибизни бузмагъан, аны байыкдыргъан сёзледен нек кьачаргъа керекбиз?

Бир жол тилни юсюнден сёлеше келгенибизде, белгили жазыучуларыбыздан бири бир сейир зат айтды. Бир жол, деди, бир кьауум адам болуп, биреуню юйюнде кьонакьда олтургъаныбызлай, деди, телевизорда бизни жашладан бири сёлешди да, деди, аны «адабият», «маданият» дерге кьалгъанын эшитип, юйню иеси кьатын: «Адабиятынга да, маданиятынга да, атанга да налат» – деп, телевизорун ёчюлтюп кьойду, деди. Биз, жазыучула, жарашдырып айтыргъа бек сойген халкъбыз, жаратмагъан затыбызны адамны кёзюне айтмай, биреуню аты бла кьагъып айтыргъа ёчбюз. Ким биледи, жазыучу шуёхум да, «адабият», «маданият» дегенни кеси жаратмагъаны себепли, ичиндегин таулу кьатынны аты бла айта болур эди. Алай аны сёзюне оюм этип кьарасанг, башха жарсыу чыгъады. Юйюнде сыйлы кьонакьла туз-дамгъа олтуруп тургъанлай, аланы бетлерин да этмей, телевизорда сёлешген ТАУЛУ ЭР КИШИГЕ: «Атанга налат!» – деген кьатын ол кимди? Бизни кёз аллыбызгъа кьаллай тиширлюну сыфаты келеди? Кьалам кьарындашыны башха тюрлю

сәләшгенин жаратмагъанлыкыгъа, бир айыпсыз таулу къатынны аман бетли этерге жараймыды? Не уа телевизорда таулу киши «адабият», «маданият» демей, «культура», «литература» деп сәләшсе, ол къонакъ алгъан таулу къатын: «Ой, мен сени ауузунга къор болайым!» – деп, телевизорну ауазын уллуракъмы этерик эди?

Биз кеси соймагъан къой харам сунуучу халкъладанбыз. Насийхат этерге, юйретирге суйген. Кереги уа сюзюу ишди. Тилге кирген жангы сәзню – ол жазыучу къурагъан сәзмюдо, огъесе, «орунбасарча», башха тилледенми киргенди, – башха туююлдо, аны жаратмай эсенг, нек жаратмайса, не хыйсапдан, жарата эсенг а – не ючюн? Алай демей, башха торлю айтыргъа боллукъ эсе, ол бютюн иги – билдир! Ишни алай къурау окъууду, тилни ёсдюрююню, байыкъдырыуну, саулай тил илмуну тюз жол бла элтиуню амалыды.

Къыргызча, къазахча окъугъанланы бир жанында къояйыкъ. Малкъар поэзиягъа 1970–1980 жыллада келген жаш къауум ана тилни алагъа дери жорюмеген сәзле, сыфатла бла байыкъдыргъандыла – жанлары, сыфатлары болгъан сәзле бла. Аллай жангы сәзле, сыфатла тилге кирирге керекдиле. Аны ючюн жорююдюле ёсген тилледе торлю-торлю сәзлюкле – «Жангы сәзлени сәзлюгю», «Къыйын сәзлени сәзлюгю», «Эскирген сәзлени сәзлюгю», «Сейирсиндирме сәзлюкле»...

Ана тилге жангы сәзле къошулмасынла деген – аны къалыубалада жорюгенича жорютейик демекликди. Шахмурзаланы Саид неда Хочуланы Салих жазгъан тил бла жазсакъ болады демеклик. Аладан беричи халкъны жашау тиричилигине кирген ангыламланы уа кёп сәзле бла айтайыкъ не алайлай, орусчалай, къояйыкъ, адамны ич дунясын, сезим къудуретин кёргозторча, суратларча, ачыкъларча, жаны болгъан сәзле излеп, башыбызны нек аурутабыз?! «Холодильнику» дейик, торкдеча, «суутхуч» не татардача «бузлатхыч» демей; «космос» дейик, «гъарш» демей; «сочинение» дейик, «кёлденжазма» демей... Анга кёре, суратлаулукъда «нежность», «лунатик», «прозрачный», «переживание», «наивный», «соперник», «противник», «арсенал» дегенча ангыламланы эсге алмайыкъ, ана тилде аллай ангыламлагъа орус сәзледен эсе да ариу сәзле боллукъ эселе да, бизге «цивилизациягъа» жетишген орус халкъны тили багъалыды!

Сәзню къысхасын айтханда, бизни жалан эки сайлаубуз барды. Биринчиси, жашаубузгъа илму-техника жангырыула, турмуш тиричилиги, суратлау сезимлик келтирген ангыламлагъа сәзле, терминле таба, аланы тил жорюптоу низамларыбызгъа келишдире – алгъа барыргъа, экинчиси – тилни бурунню турушунлай турма къоюп, ёсюмю тохтагъан тереклей, тохтаргъа. Ючюнчю жол да барды: илму-техника алгъалауну мурдорун салгъан, бюгонлюкде дуня саясатны, ырысхы жорюптоуню, миллет байламлыкъланы деменгили агъымларын къурагъан тиллени кемеюллерине тюшюп, тунчугъургъа! Тилибиз аллай ажымлыкыгъа тюшсе, аны терслигин «шайыр» неда «орунбасар» деген сәзледен кёрюрге болмазлыкыгъа хакъды.

***

Бу «Сейирсиндирме сәзлюк» миллетибизни сёз байлыкыгъа анга жашау салгъан излемлеге кёре ёсе баргъанын кёргозтген шартды. Халкъны рухий

къулталыгыны, бек алгъа суратлау санатларыны ёсе барыуларына кёре уа – унутулгъан, эски сёзле, жангыдан туугъанча, келедиле; жангы сёзле къураладыла. Алгъа барыуну белгилеген кертилик. Халкъ жашауну теренине кире баргъан илму билимле, окъуулукъ – адеп-къылыкъ халланы игилендириуню, кёп тюрлю хунерлени кеси тилибизде жюрютюрге талпыуну жолун саладыла. Жангы маданият ёлчемле, ангыламла жангы сёзле излетедиле, эски сёзлени унутулгъан магъаналарын жангыртадыла.

Малкъар халкъ ёмюр сюрюп келиюнде кесине: «Биз да дуняда бир халкъбыз!» – деп айтдыргъан эсе, аны тили не тюрлю сезимни да, илму ангыламны да кесича айтыр, жазар кибик болургъа тийишлиди. Миллетни филология интеллигенциясы угъай эсенг, башха илмулада ишлеген жашлары, къызлары, халкъны аллына чыгып, кеси ишлерини юсюнден ана тиллеринде айтыргъа сюедиле; тийишли ангыламны жетишдирип айтырча сёзле излейдиле. Анга энди бир ангылатма не таржыма сёзлюк азды, иш усталыкъны, юйюр жашауну, табийгъатны, маданият байламлыкъланы сёзлюклерди да керекдиле.

Дуня маданиятны закий чыгъармаларын халкъны ёз тилине кёчюрюу ишле башланганда, ана тилни суратлау байлыгы бютюнда къаты суралады. Башха миллетлени эпослары, бурунгу таурухлары, Еврипид, Софокл, Эзоп, Шекспир, Омар Хайям, Шота Руставели кибик, бурунгу авторла ана тилге кёчюрюлгенде, тилни ахыр да башха хунери, онгу, сыфат къудурети керек болады. Сора тил ёсмей туруп, унутулгъан эски сёзлерибизге жан салынмай туруп, жангы сёзлени тири къурамай туруп, биз бизни атыбызны аллай дуня даражасына кётюрген ишлени къалай мажарлыкъбыз? Кесибиз толу суратлау магъаналары болгъан чыгъармаланы къалай жазарыкъбыз?

Бизни жерибиз, суйген ата журтубуз къалыубаладан бери анда жашап келген адам улуланы жашау тиричиликлерин, адеп-къылыкъ, турмуш халларын ташларында, къаяларында сакълагъандыла. Минг-минг жылланы ызлары болгъан ташланы къолубузгъа алып, сейир этебиз... Руна жазула! Араб жазула! Сомар (шумер) тамгъала, атла... Таулу: «Хуна тешикден чыкъмагъанма», – деген ёхтем сёзю да биз ол сызлауланы иелери болгъаныбызны кёргозтеди. Базыныулукъ береди.

Бизни бюгюнбюзден иги да узайгъан заманланы юслеринден жазаргъа деген жазычу бек алгъа эртте туююлюп, къатып, тешилмезча болгъан тарых туюмчеклени тешерге керек болады: ол заманланы тиллери, халлары, сезимлери, адеп-къылыкъ, табу ырымлары... Юйюр жашау, башха тиричилик – эрге барыу, къатын алыу, ёлгенни асырау – ала бары къалай болгъандыла? Ала шёндюгю адамларыбыз эл жыйылыулада сёлешгенча сёлешмегендиле, ийнаныулары башха кибик, сёлешулерди да башха болгъанды. Сора аланы сёлешу энчиликлери къалай эди, тап, ауазлары окъуна?

Ол затланы барын тарыхчы билдириу сёзле бла айтып кетеди. Жазычу суратлап, ол замандагы адамланы ич дунияларын, сезимлерин ачыкъларгъа тийишлиди. Не айтыргъы, шёндюгю жазычу толусунлай ол заманны къабына кираллыкъ туююлюд; сёзлерин, сёлешулерин, къылыкъларын, жашау тиричиликлерин чурумсуз кёргозталмаз. Алай а суратлагъан заманын толуракъ, теренирек ачыкъларгъа уа боллукъду. Бизни тарларыбызда сакъланмагъан эселе да, бурунну бары суратлары бирси бир тилли

халкъланы жазмаларында сакълангандыла. Алагъа къарап, тинтип, бизни бюгюнбюзге жаралусун, табын алып, бу сёзлюкге аланы да салгъанбыз.

Сёз ючюн, быллай юлгю. Табийгъатда кёзге кёрюннген затла боладыла. Бирде адамны кёзюне шайтанла, жинле, жек болуп къууулгъан желле, тюрлю-тюрлю суратла болуп, керти болгъан затлача кёрюнедиле. Орусча аллай затлагъа – *видение, силуэт, привидение*, дейдиле. Биз кёчгюнчюлюкде тургъаныбызда, туугъан жерни суратлары кёзлерине кёрюнюп, жарлы аталарыбыз, аналарыбыз аз жилимагъандыла. Ол болум (видение) къалай айтылады бизни тилибизде? «Кёзге кёрюннген?» «Кёрюмдю?» «Чарс?» «Къарелди?» Алай а адамны кёзюне къоркъуулу затла кёрюнюп, ол шайтанлы болургъа да боллукъду. Биреу бир сейир затны айтып башласа: «Кёзюнгеми кёрюннгенди?» – дейдиле. Сора адамны жашауунда болгъан ишлени, Ата журтну огъурлу суратлары кёз аллынга келгенде, аны къалай айттайыкъ? «Ата журтум кёзюме кёрюнюп турады», – деп, бир сау айтымгъа жетдирипми? Ол болумгъа бир тамырлы тилдеде жюрюген сёзню излесек иги туюлюмдю? Сёз ючюн, къыргъыз тилде «элес» деген сёз барды. Ариу сёз! Элес – адамны кёз аллына келирге боллукъ бары ариу суратланы бирикдиреди – суйген, тансыкълагъан адамынгы, Ата журтунгу суратларын!

Озгъан ёмюрню 80-чи жылларында манга республиканы билим министерствосу тилеп, «Сочинениялагъа бла изложениялагъа эм диктантлагъа материалланы жыйымдыгъы» деген бир школ китапчыкъгъа къараргъа тошген эди. Эс бургъуз: китапчыкъны атын къурагъан алты сёзден тёртносю орусчады. Школ китапны атын окъуна ана тилде айталмагъан халкъ кеси кесине хурмет этерге боллукъмуду? Сабийлерине уа – ана тилибизни окъугъуз, билигиз, дерге?

Ыйлыгъыууму чеги жокъ эди. Сочинениягъа – «кёлденжазма», изложениягъа – «эсденжазма», диктантха – «жаздырма» дейик деп, ана тилни бла адабиятны окъутхан устазланы кенгешлеринде къаты салдым. Башха тилден кирип, бизни тилибизге жарашып къалгъан сёзле кёпдюле – «стол», «машина», «завод», «профессор», «артист»... «Алай а «сочинение», «изложение», «диктант» жарашмайдыла, тап, жарашсала окъуна, сабийлирибизге аллай сёзлени кеси тилибизде юйретирге нек керек туюлюмбюз?» – дей эдим. Къачан эсе да аллай сёзле орус тилде да жокъ эдиле, ала да «сочиненияла», «изложенияла», «диктантла» жаза туумагъандыла.

Ушамайды дегенле аз туюлюл эдиле. Энди, Аллахха шукур, ол сёзле школ ишледе бир устазны да арсар этмейдиле.

Сёлешиу тилдеча болмай, суратлау адабиятны тилинде адамны сезимлигин, сыфатын, ол не бу тюрлю болумда халын, энчилигин, шинин, ич дуниясын суратларгъа керек болады. Аллай болумланы ачыкъларча, кёзге кёргозтюрча, окъуучуну эсинде къалдырырча, аллай тил керекди – сыфат, айбат магъаналары болгъан сёзле. Сёз ючюн, «прозрачный», «нежный», «рессеянный», «любопытство», «побуждение» дегенча. Ким биледи, халкъны тилинде жазма адабият болмагъан заманда, аллай сезим, тюрсюн, къылыкъ магъаналы сёзле керек да болмаз эдиле. Алай а суратлау дуния къурайма деген жазычу китабына кирген адамланы, аланы жашауларыны тюрлениулерин, чойреликлерин, тюзлюклерин, терсликлерин суратларгъа тошгенде, аланы ана тилде толу айтыргъа излемей болмайды. Излеп, табып,

келиштирип жазмаса, жазганындан татыу чыкпайды.

Белгиледи, орус кыралда Петр I уллу тюрлениуени башлаганда, ол башлаган жангылыклагга керекли сёзле табылмай эдиле, ингилиз, немис, француз тилледен алып кырагга тоше эди. Сора орус тилни, ана тил кыдарында, не татыуу кыла эди! Орус тилни тюз ма аллай кезиунде келгенди Пушкин! Аны тарых магъанасы анда тыйюлмюдю – кыркымай, буюкымай, арсарсыз ана тилни ич гумуларында жаралуу сёзлени тапханы, жангы ангыламлагга кере, жангы тауушлук сёзле кырагганы, аланы назмулагга салып, сыфатлы этип, орус тилни байлыгын угъай эсенг, макъамлылыгын, тюрсюнлюгон, тежиютлюгон окуна айтып болмазча бийик даражага кетюргени!

Келир заманга керюулю кез бла кырагганы себепли, Ал. Пушкин ана тилни «тазалыгын сакъларга» кюрешгенле бла аны ёсерине, байкыланырына себеп болур жанындан сюелгенлени арасында сермешлени кыайнаган кызанларында болурга кыркымагганды. Шылаплыкны таягын кетюре, «болмачы, ангылашыныусуз» сёзлени излеуден таймагганды. Пушкин закийликни ол формалы битимлигин сезмеген болса, бюгонлюкде орус тилни ёхтемлиги болурга жетишген «Пушкинни тили» деген 20 томлу сёзлюк дунияны тил маданиятына кышулурму эди?

«Орус кибик деменгили халкны угъай эсенг, дуняда кыайсы халкны да, ол санда бек аз халкыны да тиллери андан ары ёсерге боллукдула, – дегенди ол, кеси сынаундан оюм эте. – Ёсенни кыой, аланы ангылам жетишимликлери уллу миллетлени тиллери бла бир даражага чыггаллыкдыла». Пушкин, кеси чыгъармачылыгында ана тилни ёсдюрюню юлгюсюн кергюзте, тил кырауну, ана тилге жангы сёзле кийириуню борчун жазычулагга, алимлеге, басмада ишлеген бары окуулу адамлагга салгганды. Хар халкны да Пушкин кибик закийлери халкны тилини таркыаймаз-сёнгемез байлыгын хайырланыу бла бирге, бирси халкыны тиллеринден ана тилни фонетикасына, айтылыу, жазылыу жорукларына келишген сёзлени кыабыл кергендиле. Сёз ючюн, Кязим «товарищ» деген сёзню арсар болмай алгганды, ол угъай эсенг, рифмагга окуна салгганды:

*Айтама, тынгылагъыз сиз,
Бирлик ишде товарищле,
Ленин кыалай жюрютгенин
Эркинлик ючюн ишле.*

Аныча, «самауар», «машина», «костюм», «инженер» дегенча сёзле киргендиле. Ала ана тилни сёзлюклеринде, ана тилден айырылмай, бирге бериледиле.

Мени «Ас-тах» деген романымда Нансил деп кыыз барды. Ол, кече тошонде туруп, тюнюндеча айланады. Орусча айтханда, лунатикди. Алай а жукъу араларында туруп айланычула жаланда оруслау тыйюлдюле, ол шарт тау жерли халкылада бютюнда бек жюрюгенди. Сора аны сёзю бизни тилибизде нек болмазга керекди? Жокъ эсе уа: «Жукъу арасында туруп айланычу», – депми жазарга керекбиз? Анга тилни ич жорукларына

көре сөз кьуаргъа керекди. Андан оюм этип, «лунатик» деген орус сөзню кьурулушун да эсге алып, мен «айжек» деген сөзню кьурагъанма. «Ай» – кечени белгиси, табийгъат халы, «жек» – ана тилде жюрюген сөз. Чулгъанып, бурулуп, кьарелди кибик, адамгъа не бир кьужур кьарелдиге ушап, хауада (чарсада) кьюнннген белги (явление, силуэт). «Жек тепсеген» деп, кюнлюм бетледе ёсюучю, кёкенча, жокку ханс да барды. Жаз жылыу киргенлей, терк ёсген уллу чапыракълы хансды. Малла сыйюп ашайдыла. Жерге кырдык ургъандан сора, биченлери тауусулгъан малчыла малларын кюнлюм кьауданлагъа кыстасала: «Жек тепсеген – онг берген», – деп, ол хансны мал кечиндирмеклигин махтагъандыла.

Жек табийгъатны халыды, учунууну тасхалы белгисиди. Тюз да аныча, жукъу арасында туруп айланыу – алыкъа тасхасы толу ачыкъланмагъан болумду. «Айжек» деген сөз кесини ариулугъу, кысхалыгъы, толулугъу бла да адамны ол формалы халын толу ачыкълайды.

«Сөзлюкде» келтирилген кёп жангы сөз алай кьуралгъанды. Суратлау чыгъармалада, мажюсю таурухлада, табулада тюбеген, башха тилледен келген сөзле да аз туююлдюле. Бир-бирде белгили нарт сөзледе, сөз байлаулада бирча айтылып, магъаналары башха болгъан сөзле да тинтиледиле. Ол жаны бла биз айтхылы тил алими, тарыхчысы Гумбольдну жолу бла баргъанбыз. «Тилле, – дегенди ол, – иероглифле кибикдиле. Адам алагъа дунияны да, кесини кёлюн (воображение) да жыйышдырады; ала уа, дуния бла адамны кёлю, ушашлыкъны мурдорунда тохтамай жангъдан-жангы оюмланы, халланы чыгъаргъанлай, кеслери уа, хазна тюрленмегенлей, тиллени ёсерлерине, ауурланырларына, кенгерирлерине себеп болгъанлай турадыла».

Халкъла арасында ёседен-ёсе баргъан кёп тюрлю байламлыкъла – бир жанындан, тил илму кьуралып, ана тилни тинтиу ишле бардырылгъаны – экинчи жанындан, суратлау адабиятыбызны эстетика сезимлиги кючленнгени да анга кьошулуп, СӨЗНЮ МАДАНИЯТЫНА эс бурурча онгланы кьурагъандыла. Бегирик да жашаугъа жангы сөзле озгъан ёмюрню 70-чи жылларындан башлап келедиле. Ол иш халкъыбызны жоллары дуния тарафларына эркин чыкыгъанлары бла байламлыды. Миллет сезимликни ёсгени бла байламлыды. Бюгюнлюкде ана тилде сөлешиюну кьарыусузланыуу – аны сөз байлыгъы жетишмегенден не уа тилибизде илму, суратлау ангыламла тийишлисича жарашдырылмагъандан туююлдю деп арсарсыз айтыргъа боллукъбуз.

Жарсыугъа, ана тилде сөлешиюну кьарыусузланыуу бирликни, биргеликни бурууларын бошайтады. Тукъум, адет, эллик дегенча сыйлы затланы жюрютмеу миллет кемликге саналмай кьалады. Андан туююлюмюдо сөз, тил бегимлерибизни орунуна бийик буруула, темир эшикле салыргъа кьалгъыныбыз?

Дюн-дунияладан бери да халкъыбызны баш илишанлары бола келген бирлик, биргелик, изеулюк, кьуралыулукъ, таянчакълыкъ, ёзденлик дегенча затла – тюзюнлей тилни тамырындан чыгып тургъанлары, тил кьуругъанлай, ала да кьурурукълары бек ачыкъ, туура болгъан заманды.

Ана тил миллет сезимликни зауугъун береди, кеси да миллет ышанны татыуун алады. Аны себепли ана тилде тюз сөлешию, аны байлыгъын

билип туруу хар заманда инсанлыкны биринчи белгиси болгъанлай къалады. Тюз, толу айтылгъан сёз, ол жангы эсе, эски эсе да, адамны рух къолайын, къымылдау онгун белгилеп, оюм туудурады, жангы оюмлагъа кёллендиреди. Нек дегенде, теренден келген сёзде адамны жаны, къарамы кеслерини тамгъаларын салмай къоймайдыла. Сёз ючюн, «тобалыкъ» деген бурунгу сёз. Тейрилеге табыныуну бары ырымларын бирикдирген сёз. Бюгюн да жюриюдю «тобагъа къайтыу» деген. Тейриге (энди – Аллахха) табыныуда дайым тилек болады, хыйласы, чуруму бар эсе, анга сокъурануу. Къара улакъны кесип, чоппагъа барыу, жалбарыу тобалыкъ эди. Анга бюгюнню тил бла «къурманлыкъ» деп айтырыкъ тийюлсе. Айтсанг да, «къурманлыкъ» бурунгу мажюсю адамны ич халын «тобалыкъ» дегенча ангылаталлыкъ тийюлдю. Кёребиз: «тобалыкъда» бурунгу адамны руху барды.

Алай бла, тил кесини къабында саулай халкъны ышанын жыйышдырады – заманын, тиричилигин, къарамларын, ийнаныуларын. Аны себепли алыкъа жюриюмеген неда унутулгъан сёзге тюбегенде, анга ишекли болгъандан эсе, сейир этген, къууанган кёп да файдалыды.

Халкъ жашагъан къадарда аны сёз байлыгъы белгили бир жетишимге жетип, андан ары тохтап къалыр амалы болмайды. Алай а ана тилни сёз туудуруу жорукълары кеслерини гумуларын жаланда ачыкъ жюреккли, тынчлыкъсыз, айсын (любопытный) адамлагъа ачады. Артмакъда не бар эсе, аны бла кечинип турмай, башха ызланы, белгилени, амалланы излеген, къулагъына келген тасха шыбырдауаны эшите билген адамлагъа. Аллай адам, башхала бла угъай эсенг, кеси кеси бла окъуна даулашады, къуру тирмен бургъан заманлары да аз болмайды аны. Ахыр-ауалда сёз кесини жомакълы юйюню эшигин анга ачмай къоймайды. Туумагъан сёз тууаргъа чыгъаргъа излейди, туугъан сёз – ёсерге!

Бу «Сёзлюк» бизни ата-баба жерлерибизде бурунгу мажюсю заманладан бери жюрию келген, бюгюн да жюриюген, жюриюмей, унутула баргъан сёзлени, аны кибик, бюгюнлюкде жазычула, алиMLE жарашдыргъан сёзлени да сейир дунияларына жолоучулукъду; 40 жылдан артыкъ заманны ичинде къарачай-малкъар эллени къыдырып, тил билген адамланы биргелерине чалгъы чала, ийнек сауа, аякълашып-башлашып, биргелерине къала, алай жыйылгъан сёзлени жыйымдыгъыды.

Аны бла бирге, бу «Къарачай-Малкъар тилни ангылатма сёзлюгюню» ызындан дагъыда бир ангылатма сёзлюк тийюлдю. Мында сёзлени магъаналарындан эсе, къылыкъларына, жюриюу формаларына бегирек эс бурулады. Сёз бла байламлы таурухла, насыятла, къадарла айтыладыла, бирси сёзле бла байламлыкълары, энчиликлери тинтиледи. Сейир юлгюле, нарт сёзле, сёз байламла – ана сёз бир кезиуге ата-ана да, юйретиучю да, керти нёгер да къалай болалгъанына шагъатлыкъ этерча, алай келтириледи.

«Сейирсиндирме сёзлюк» къарачай-малкъар тилде биринчи болуп чыгъады. Анга кёре, кемликлери да болурла. Алай а ол ана тилни сюйгенлени, анга сейир этиу, къууаныу сезимлери болгъанланы кёлсюз къоймаз деп ийнанабыз.

А

«А» деген – Адам, Адам деген – Алам,
Алам деген – Сөз.

АБА– юс кийим; асламысында эфендиле, дин ахлула кийиучю, аллы ачыкь узун быстыр, къаплама. Эфенди жашагъан элни не уа аны юйюрюню онгларына кёре, сыйлы не бош къумачдан тикгендиле. Бурун заманлада таулу тиширыула аны кеслери сокъгъан чепкенден да тигип болгъандыла. Артдан-артха малкъар жамауатлада да сыйлы къумачла – жибек, ысхарла – жайыла башлагъандан сора, ёшон алларына багъалы инжиле сырып, этеклерине да окъа чалыула салып, алай тикгендиле.

Абаны эки тюрлюсю барды. Бири кюн-кюнде да кьерге жарайды, юс кийим орунуна жюрютедиле. Бирси уа – сыйлы абады, кюмюш, инжи тюймели, налтехли. Аны эфенди дин байрамлада, жума кюнледе киеди.

Аппаланы Хасан «Къара кюбюр» романында аба кийген эфендини былай суратлайды:

«Эфенди кём-кёк кёк абасы бла, къолунда сары мынчакълары, кеси да кёзлерин толусу бла ачмай, энишге къарап келеди.»

«Къарт къатын, ирикни тарта-соза, аны аллына чыгъып, айтды:

– Абангы алтын этегине жаным къор, эфенди, бу ирик халалынг болсун, ол къаядан кетген жарлыгъа къуран тауус...»

Къарачай-малкъар фольклорда сабийле былай жырлайдыла:

*– Абулай ханны къаласы,
Атыуну арна таласы.
Бары мени болмаса,
Мен – асыны баласы.*

*– Атыуну жибек абасы,
Жашыуну кюмюш къамасы,
Бары мени болмаса,
Мен – зийнаны баласы.*

АБАЖЫГЫРЫКМЫ? АБЫЖЫРЫКЪМЫ? – Шаушюгют не башха ханс чырмалып ёсген тынг жер. Торф. Кёп жылланы сюрюлмей, къазылмай, ханс ёсе, тубюн тамыр ала, башында къауданы чирий да, мулжар къатлана, жер абыжыгырык болуп къалады. Аллай жерлеге суу тохтаучу болса уа, ханс, къамиш ёсюп, аланы тамырлары жерге терен кете, топуракъны ахыр жамлап, къуу чирикге айландырады, къужму къатлана, бирини юсюне бири чирий, ахырында торфха айланады. Халкъ жырда:

*Жыйын этип сюредиле
Абажыгырык къазаргъа,
Талгъан билегим болалмайд
Анама къагъыт жазаргъа.
Абажыгырык жанады,
Ой, тютюн этип, къаралып.*

*Ай, жарлы анам, кёрсемед,
Жаным сау болуп, баралып.
(Кёчгюнчю жырладан.)*

Къарачай-Малкъар тилни ангылатма сёзлюгонде «Абажыгырык» «Абажырыкъ» деп берилгенди. Аны тилде (адабиятта) жюрютюлюю халындан а юлгю берилмегенди. Магъанасы да «тамырлы жер» деп алай ангылатылады. Ол тюздю, абажыгырык деп кертиси да тамырлы жерге айтадыла, топурагъындан эсе тамыры кёп жерге. Алай «Абажырыкъ» деп, бизни акъылыбызгъа кёре, жангылыч берилгенди. Сёзню кюзулушуна къарасакъ, «аба», «абдан» деген – сёзню кючлендирме кесегиди – «бек кёп» «бек алаMAT», «бек сейир» дегенча. Экинчи жарымы – «жырыкъ» болумгъа аз да келишмейди – «Абажырыкъ», «Абданжырыкъ» «Бек жырыкъ». Затны халына ушамайды. «Жыгырык» дегенлей хар зат жерине келип къалады. «Жугурук», «къалын», жокку», «кёп» деген магъанада. «Абажыгырык», «Абданжыгырык» – «бек къалын», «бек жокку».

Абажыгырыкка суу тохтагъан, къара топуракълы жерледе боладыла.

АБДИХАТ – медиресени бошагъаннга берилиучю шагъатлыкъ къагъыт, диплом. Уллу медиреселени барында да, анда окъугъанла, дерсге кёп, аз жюрюселе да, хадислени, фарызланы, шериатны толу билселе, къуран таууссала, эсе да, къуранны аллындан ахырына дери тежиюют окъургъа юйренселе, алагъа эл эфендиси болургъа, не башха жерде дин къуллукъ этерге эркинлик берилгенди. «Медиресени тауусуп, абдихат алып къайтды» – дегендиле.

Малкъар жамауатлада бийик медиреселени тауусуп, толу муслиман билимлери болгъанына абдихат алгъанла: Бызынгъа Бёзюланы Чёпеллеу, Мухолда Асанланы Локъман-хажи, Кёнделенде – Чабдарланы Адыхам-эфенди болгъандыла.

Бу сёз, нек эсе да, къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгоне кирмегенди.

АБИЛ – «Абил» деген сабий оюнну атыды. Баям, «бил», «билчи» деген буйрукъчу этимни «А» бла кючлендирип, алай къуралгъан сёздю. А-бил, а-билчи дегенде, «а» «энди» деген магъананы тутады – энди-билчи. Тил билрге юйретген оюнду. Оюнну былай башлап, ойнайдыла:

– Абил, Адил, Шамил нек жыйылгъандыла, сен бил?

– Мен билсем а – А-бил, сен а?

– Мен а... Мен а... Абилчи!

– Абил бла Абилчи, ким болады биринчи?

– Къызла келе, суйюнчю!

– Суйюнчюге – боюнчакъ! Къызла билген – оюнчакъ! Къызла, къызла, Абил ойнаймысыз?

Къызла:

– Келишебиз, эришебиз!

Жашла:

– Биринчиге чёп атабыз. Ким чыкъса да – таматабыз.

(Чөп атадыла. Къызла утадыла.) Къызладан бири башлайды:

– Абил, абил, абилай...

Биз къууабыз ма былай... (Жашчыкъланы къууадыла. Къайсын тутсала да, ол айтады. Айталмаса, оюндан къысталады).

– Абил, Абил, Абилай...

Шамил тышдю ма былай... (Шамилни тутуп, ортагъа саладыла).

Шамил:

– Бирден – билеу, экиден – эгеу, ючден – ючгюл, төртден – төнгек, бешден – бешик, алтыдан – ашыкъ, жетиден – жемиш, сегизден – сенек, тогуздан – токмакъ, ондан – оймакъ... Энди къызла, къууабыз да, къууабыз... (Жашчыкъла къызчыкъланы къууадыла. Къызчыкъла, гюренде төггерек айланып, къачадыла. Жашчыкъла, аланы тутуп-тутуп, «оймакъгъа» жыядыла. Ол деген а – ортагъа атадыла. Энди къызладан бири санаргъа керекди «Абилни».

Къызладан бири:

– Билген – ойнакъ, билмеген – къоймакъ, ити – бойнакъ, ичи – чоллакъ, кимди чоллакъ?

(Жашчыкълагъа къарайдыла. Жашчыкъла акъсап-акъсап къачадыла. «Абил» айтхан къыз, къуууп, аланы къайсын жетсе да, тутуп, аны акъсагъанын «тызетир» амал излейди).

– Ким биледи?

– Мен билеме!

– Биле эсенг, айт дууасын. Терк къууансын!

– Айтсам – айтмакъ, тапсам – къайтмакъ, чапсам – батмакъ, атсам – артмакъ, къапсам – къаймакъ, чортсам – чортмакъ...

– Акъсакъ – жазыкъ. Тарт аны, тарт!

(Къызла, акъсакъ жашчыкъны бутундан тартып, аны «къынгырын» тызетирге къорешедиле. Жашчыкъла бир жанына, къызчыкъла да бир жанына тартышадыла. Алай тартышып, къайсы жаны хорласа да, ёчню ол къауум алады.

Къызчыкъла кеслери алларына, жашчыкъла да кеслери алларына юлешинип, кеслери къауум-къауум болуп ойнаргъа да жарайды. Оюннга къаллай ёч салынса да, сёз къурау анга кёре болады. Бусагъатда уа, бу кёргозтылген оюнну ёлчеминде, сёз ючюн, тартышда, къызла хорлагъан болсунла. «Багъылыргъа» тышген «акъсакъ» жашчыкъ жилип башлайды.

– Ой, мен жазыкъ, акъсап къалып, уттурама, юлюшюмю жуттурама!

Абил, Адил, Шамил, дагъыда оюннга жангыдан келип къошулгъан Абулай бла Тарыуай, «акъсакъны» къызладан сыйырыргъа къорешедиле. Къызла бедеш этедиле:

– Абил, Абил, Абилай,

Айта билмез Тарыуай,

Къайта билмез Наниуай,

Акъсай билмез Адилей...

Жашчыкъла, эришип, жууап къайтарадыла. Айтышып, арып, оюнну тауусумун этедиле.

– Ким хорлады?

– Тарыуай!

– Тарыуайгъа – толгъан ай! (Айны кёкден алып, анга бередице).

– Хорлатхан а – Къыздарай!

– Къыздарайны атаргъа!

Гум базарда сатаргъа!

(Бир затны юсюнден айтып бошاپ, экинчи затха кёче, ёчно, фукну да жангыдан-жангысы чыгъа, сабийле да къошула, кете, оюн алай барады).

АБЛЕСКИН – Чилле къумачланы бир тюрлюсю. Аблескин артыкъ иничке, бек да бурулмай, бошуракъ ийирилген халыдан согъулады. Аны боялмагъанындан эр кишиге, тиширыугъа да ич кийим этип болгъандыла. Кёп тюрсюнюлю, айбат тамгъалы аблескинден къызлагъа жыйрыкъ, жашлагъа кёлек тикгендице. Онлары болгъан юйюрле аблескин къумачладан терезе, тёшек жабыула этгендице, къонакъ отоуларын жасагъандыла.

«– *Наихону келини чепкенни алай ариу согъады, аблескин сунарсыз, – деп, Лиуаза тийре къатынланы сейирсиндире эди*». (Б. М. «Элчилерим»).

АГЪАЗ – Бек женгил жюрюген, юй тийрелеринде жашагъан, чычхан маталлы акъсыл – кёксюл жаныуарчыкъ.

Къаракъуйрукъ агъаз. Анга тиерге, уясын бузаргъа жарамайды. Агъаз бек дертчи жаныуарды. Тийгеннге – тиймей, бир хыйла не хага этмей къоймайды. Юйде бир затха – сюгге, жаугъа, ашха сийип кетерге болады. Сийдигинде уа ууу барды. Билмей, адам ол сийген затны ашагъан, ичген болса, бир къыяу тапмай къалмайды.

Алайсыз а, юй тийресинде агъаз жашагъаны игиликте, хайыргъа саналады.

Агъаз жылгъа эки кере тюк алышындырады. Ноябрьде къыш кийимин кийип, чыммакъ акъ болады, жаланда къуйрукъ учу къаралай къалады. Аны себепли бир-бирде анга «къаракъуйрукъ агъаз» деп да айтадыла. Апрельде къыш тонун жай чепкеннге алышындырады. Мор бетли болады. Жаланда къарын тюбю акълай къалады.

Халкъда агъазны юсюнден кёп тюрлю айтыула, ийнаныула, ырысла бардыла.

АГЪАЧ АТ. САЛ БАСХЫЧ – Адам ёлгенде, аны салып, бир къауум адам бир-бирлерин алышындыра, къабырлагъа элтиучю адыр, элтгич. Басхыч формалы ишленеди, алай да андан аталгъанды. Агъач ат – сал басхычны жаз тил бла къубултуп неда суратлап айтылгъан атыды.

Къазим:

Азраил агъач атха жер салса,

Минерме, кишиге бермей тасха.

Эл жыйылыр ахыр жаназыма,

Ол хакъды, амал жокъ унамазгъа.

«Нарт къалада»:

Мамай чамланыуну чамгъа бурур,

Тасхачы Жабрагъа агъач ат къурур.

АГЪЫРЫКЪ – Арбазда (бауда, халжарда, бир-бирде уа уллу юйде окъуна) эки къабыргъаны (эки къазыкъны) арасына тартылган жип. Агъырыкъда бастыр жаядыла; къыш кийимлени, юй хапчукланы, агъырыкъгъа атып, кюннге къыздырадыла. Бурун агъырыкъ – шендюго кийим шкафланы кемине жюрюгенди. Тиширыула бек сыйлы затларын къюбюрге асырасала да, кюн-кюнде кийген аяулу быстырларын агъырыкъда тутхандыла. Агъырыкъ ийнарада, метафора, параллель къадарында кеп сагъынылады.

*Ой, агъырыкъда ала жыйрыгъым,
Аны итиу урмай киейим.
Мен суйген сени ала кезлеринг,
Къайры къарагъанын билейим.*

Гуртуланы Бертни «Каламбурла» деп жазган безиреу назмуларында да кёрюнеди агъырыкъны магъанасы:

*Агъырыкъда кёк элтир,
Бёрк устагъа ким элтир?*

АДАЙ – Къатып, гирях болган къош къалач. Энди хазна жюрюмеген, бурунгу таулу жашауда уа хар сабий да билген сёз. Жазыучуланы бурунгу заманны юсюнден чыгъармаларында жюрюйдю. Гуртуланы Берт адай гюгтюню юсюнден энчи назму окъуна жазганды, «Мугут адай» деп. Назмуда сёз жалчы жашчыкъны юсюнден барады. Ол ачды, сууукъду; къолларына уф-туф эте, «гъжы болуп» турады. Жашчыкъны аллай амалсыз сагъатында къошха къарындашы келеди. Ол, тиш башына минип, ингир ашха андан бичен ата турганлай, ылыбырдан мугут адай чыгъады. Андан ары жашчыкъны халы былай суратланады:

Къарындашым:

*– «Ма галау», – деп,
Адайны сьзды манга.
Анам хычин
Узатханча,
Къууанган эдим анга.

Кюз жыйындан
Къалган адай
Жап-жашилди, мугутду.
Аны ашар
Ёксюз жаишчыкъ –
Ол бек ачды да, жутду.*

Чегемде Адай сырты деп жер барды. Ол сырт, узакъдан къарагъанда, тегерек тартып, адай гюгтюге ушайды да, андан аталганды алай, дейдиле чегемли къартла.

АЖАЙЫП БЛА АЛЫМЧЫ. Ажайып – билгич, олуя. Болмазлыккыны болдрууга кьолундан келген. Баям, арабдан дин бла байламлы келгенди. Арапча – «уажип» неда «Угъажип» – «волшебник», «чудотворец». Уажипден ажайыпха айланган болур деп алай кьарайбыз. Бурун уллу кьууанчалада, келин келген тойлада, тойгъа, кьууанчха башчылыкь этген адамгъа да айтхандыла ажайып деп. «Кьарачай-малкьар тилни ангылатма сёзлюгонде», Ёргенланы Азретни назмусуна таянып, «Ажайып» деген – «сейирлик», «тауушлукь» деген болумланы ангылатады деп жазылады. Ол бек тюздю дерге кьыйынды, магъанасы жууукь эсе да. «Сейирлик», «тауушлукь» сыфатладыла, «ажайып» асламысында ат болуп келеди.

Ажайып дуня дегенде, айхай да, тауушлукь дуня деп ангыларгъа боллукьду.

Тойлада эр кишилени (жашланы) ажайыпла бла жапхакъла деп, экиге юлешип да болгъандыла. *Ажайыпла* деп кьатын аллыкь жашлагъа айтхандыла. Кьатын алмай, уллайып кетген неда, кьатын алгъанлыкьгъа тойгъа жюригенлерин кьоймагъан жашланы уа кьызла, *жапхакъла* деп, ыспассыз этгендиле.

Халкь жырлада былай айтылады:

*Мен кьайсы жашны сайлайым, анам,
Ажайып десенг – сабийле.
Жапхакъла таба кьарар эсем да,
Ала да бир бек кьаштюйле.*

Башха жырда:

*Сен мени тойгъа иймечи, анам,
Тойда бир жапхакъ тепсейди.
Кёзюмю андан айырыр эдим,
Ёлейим, кючюм жетмейди.*

АЖДАГЪАН БЛА АЛАУГАН – бурун заманладан келген бу эки сёз, толу, шынгарт айтылган эки айтыуча, кеслерини кьуралыу халлары бла окьуна уллулукьну, деменгиликни белгилеп, борбайлы балбан адамны сыфатын кёз аллынга келтиредиле. Аждагъан Кьарачайда кёбюрек айтылады, Алауган – Малкьарда. Кьарачайлыла Алгюзюр деп да айтадыла. Сёзню мурдорунда алф деген болса керек.

Нарт таурухлада Алауган деменгили кьарыуу болгъан, мазаллы батырды. Тебинсе – кьяя тепдирген, кётюрсе – тауну аркьасына алып кетген.

*Алауган батыр анасындан тулпар туугъанды,
Доммай сюрюулени, ызларындан болуп, кьуугъанды.
Аягъындан сермеп, мазаллы доммайны буугъанды.*

Дагъыда:

*Арсланны тутуп, кьыркьыллыкь кьойлай, байлайды,
Тереклени юзюп да, зыкала киби, сайлайды.*

Бютюн да:

*Алауган чючкюрге, къяяла, таула тебелле,
Багуш эмегенле да, къоркъуп, жерге чёгелле.*

Нарт батыр алай пелиуан болгъаны себепли, аты да Алауган болуп кьалгъанды.

Халкъны жашау-турмуш келишинде, бою бийик, кючю чексиз Алауганны аты мазаллылыкъны, деулюкню белгилеген сёз болуп, тилге алай киргенди. Энди, алауган дегенде, деменгили адам, къарыулу, деу дегенни ангылайбыз. «Элеккуланы Азрет, ийилмей эшикден кирмеген, алауган адам эди». (Т. А.). Жомакъланы биринде былай айтылады: «Агъач киши, шырт деп, деменгили алауган терекни артындан чыгып кьалды».

*Къызылкёнчек улу алауган Иммолат
Аягъындан, черкес атлай, акъсайды.
Татаркъан алтынлыны бетден-бетге атады,
Къызылкёнчек улу алауган Иммолат,
Аягъындан, черкес атлай, жатады.
(«Татаркъан».)*

Бирде уллугъа, мазаллыгъа алауган демей, горагай деп да айтадыла. Залиханланы Жанакъайытны «Гондай» деген хапары барды. Аны баш жигити Гондай, жашау чюйреликледен хапары болмагъан, халтос адам болгъаны себепли кёп тюрлю чырмыкылагъа, кюлкюлю ишлеге тюбейди. Бир-бир къарачай жазычуланы (Боташланы А., Лайпанланы Р.) чыгъармаларына къарасанг, алауган-аждагъан дегенча сыфатлаула тюбейдиле. Ала эмеген сыфатлы болуп да кёрюнедиле – аллай бир хыйсапсыз къарыулары болгъан адам сыфатла. Къарачайда не тюрлю уллу, деменгили затха да *аждагъан* дерге ёчдюле.

АЖГИНМИ? АЖИГЕНМИ? – кюйну биринчи жюню. Кеч кюзде кырккылыгъан кюзу жюн. Аллай жюн иги басылады, кийизи тутумлу болады. Къумалы кюзуланы асырап, багып, жюнлерин ёсдюртедиле. Аллай кюзула кеч кюзде кырккыладыла. Аллай жюннге «жамычылыкъ» деп да болгъандыла. «Ажигин жамычы» деп, сыйлы этгенлери да аны ючюндю.

Аллай къумалы кюзула кырккъаргъа жетмей, къонакылыкъгъа не башха кюуумгъа кесилирге да тюшгендиле. Ол заманда сыйлылыкъ – аланы терилерине жетгенди. Ажгин жамычыла кибик, ажгин тонла да сыйлы болгъандыла.

Болсада бу сёз эки тюрлю нек жюрюйдю? «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде» «ажиген» деп жазылады, бир-бир суратлау чыгъармалада уа «ажгин» деп. Сёлешиу тилде да эшитилгени алайды – ажгин. Гуртуланы Бертни чыгъармаларында да ажгин деп тюбейди. Сёзню тюзлюгюн излегенде, баям, Бертге таянсакъ, тюз болур.

АЗАУ – биринчи магынасында – дылгам кыяны баш чокайы, иеги жютюсю. Бахсан тарында Азау деген жер ат – ол жер кыяла ичинде, бийикде болганы себепли аталганды.

*Азаулагда акъ булутла кьоналла,
Жалаулада жугьутурла отлайла...*

Эрлиги, ёту болган, сёзоне да жууаплы адамны белгилегенде, *азаулу адам* деген тенгleshдириу жорюйдю. Ол да кыя чууананы жютюлюгю бла байламлыды. «*Къырым хан Даулетгерий да аллайланы ичинде азаулуладан бири болганды*». (Къ. Н. «Ленинни байрагы» газет, 29. 1X. 1990.) Халкъ жырда деменгили кюч азау бла тенгleshдириледи:

*Азау кыя сен болсанг,
Лагьым болуп атдырырма...*

Азаулу адам, эсе да не тюрлю терс дауну да жууабын терк кьайтаралган адам – ётгюр сёзлю, кишини артыкылыгьын кечмеген, кеси да тиш билерге, кёкюрк тургьузургьа угъай демеучю эр киши.

АЗБАР – бир затны, асламысында кьуран сураны кёлден билип айтыу. Медиреседе окьугьан сохталаны кьуранны тежиуют (иги чыгьарып, шатык) окьургьа, кёп жерлерин кёлден билерге юйретгендиле. «Алхамны азбар этип кел» – Алхамны кёлден билип кел. Эфенди сохтасына: «*Къара таныгьанса, тежиуют окьуп, намаз керекни барын эсде тутта башлагьанса, энди кысха дууаланы азбар айтыргьа юйренсенг, кьуран окьургьа эркилик берликме*».

Азбар энди адабият тилге киргенди. Бегирек да аны таулу устазла адабият дерследе жорютедиле. «Юйде Зумакулланы Танзиляны «Назмучу таулу кызла» деген назмусун азбар билип келигиз». «*Жанишакьды деп да туююл эди Хамбалий, хар ким да азбар билген затланы айтыргьа ёч болуучусу себепли кьалган эди, «жанишакь» атха*». (Б. М. «Элия».)

АЗМАН – юч жылы жетип, кеч бичилген теке. «*Окьа бийче ол кюн окьуна семиз азманланы сойдуруп, аш этдирди...*». (Жомакьдан)

*Зулму кьаланы ойдургьан,
Жаулукьну жсенгил кьойдургьан;
Жарлы демей, кьонакьгьа
Азман текеле сойдургьан.
(Халкъ жьырдан)*

Жашчыкыла тнойюшселе, хорлагьанла хорланганланы былай айтып кьозутхандыла:

– *Азман теке – Азмануллах!*
– *Аман кече – туугьануллах!*

– Къара къабан къуугъануллах!

– Кёнчек ауун жуугъануллах!

Кесини жыл санын тергемей, жашла ичине сугъулуп, къызлагъа да болмачы камсык накъырдала эте айланычу абадан адамланы да: «Азман теке», – деп, масхара этиучюдюле. Халкъ жырлада къарт кишиге кеси суйноп баргъан къыз бла аны суйген жашны быллай айтышлары барды:

Жаш:

Кесинге тенгни жаратмай, къызчыкъ,

Азман текени суйгенсе.

«Къарт къоюнунда – къалач», – дейдиле.

Аны татыуун билгенсе.

Къыз:

Азман теке деп, кем этме, жашчыкъ,

Ачыудан айтып, кюлесе.

Сени кибикледен бир сюрюу малы

Бар эсе, несин билесе?!

АЗМЫЧ – биринчи магъанасында – нени да терк билген, юйретгенинги, кесини кёргенин да терк алгъан сабий; закийлиги болгъаны эрте эсленнген улан. Вундеркинд.

Экинчи магъанасында – билгич, обурлугъу, ажайыплыгъы болгъан адам; сыйкъырчы. Волшебник, чудотворец.

Обур азмыч асламысында кече айланады; къара кийимли болгъаны себепли, къара ауанагъа ушайды. Ташадан къычыргъан къылыгъы да болуучуду. Тюбесе, ол жаланда кечегиде ууда, къошда, жолоучулукъда жангызгъа тюбейди. Агъачда жангыз жюрюген адамгъа тюберге да ёчдю. Тюбеген адамыны жуугъуча болуп не эгечини, къарындашыны, тенгини къабына кирип, ызындан чакъырады. Адам жолоучулукъда, къошда болуп, кечегиде анга ийнанып, ызындан барса, Азмыч аны къаядан атаргъа, ёзге хата этерге да боллукъду. Хата эталмаса да, къаргъыш этеди.

Азмычха ийнаныу бла байламлы айтыула:

Биреуге – азмыч, биреуге – жазмыч.

Къарангыда азмыч тюбемесин, тоюнгда къуугъун келмесин.

«Азмыч кибик, не къычыраса!» – дейдиле.

«Азмыч кибик, юсюме сюелип турма!»

Къаргъышла:

Ашыгъып баргъанынглай, азмыч тюбесин!

Бъзындан азмыч къычырсын!

Эгечинг – обур, къарындашынг – азмыч, кесинг а – бодуркъу!

Журтубайланы Махти: *«Ол сибиртгюат жашчыкъланы неда акъбет къызчыкъны къабына кирип, тюберге да боллукъду»,* – деп жазады. Азмыч

сабий къабына кирип тюбегенде, жаланда игиликгеди, деп ийнаналдыла.

АЗНАУУР – аскер башчы. Сермешледе танылган жигит. Алан кыраллыкны заманында жюрюген сёз болур дерчады. Адам ат кьадарында да жюрюйдю. Атталаны Азнауур. Азнауур улу Адырахман... Халкъ чыгъармачылыкда «Азнауурла» деген жыр да аскерчи жырды. Бусагъатдагы эрмен, эбизе тилледе аскер ишле бла байламлы айтылган ангыламны туталды.

АЙБАЛТА – аскер-уруш сауут; бердыш. Бек бурун заманладан бери белгиледи. Ауузу, жарты ай кибик, жарты тогъай жазылып, бирде ууакъ, жютю тишли, бирде бычакъ ауузлу ишленеди. Сабы бек узунду – душманнга ат юсюнден керилип жетерча. Аны жаяу аскер, атлы аскер да жюрютеди. Хан сарайны дарбазасын сакълагъан эгетлени уа биринчи сауутлары айбалта болады.

АЙБАТ – ариулукъ, тизгинлилик, омакълыкъ. *Айбат жыйрыкъ. Айбат тала.* «Келин отоу ариу жасалгъанды. Къабыргъалада *айбат кююозле* тагъылыпдыла». Къарачайда «ариу къыз» деген бла бирге, «айбат къыз» да дейдиле. Адамгъа къууанч берген, кёлюн кётюрген, сезимин жарытхан сурат, кёрюнюш, сёз.

*Жашауубуз айбат болду, тап болду,
Хар адамгъа баи эркинлик хакъ болду.
(Ш. С. «Чубар атым».)*

Айбат деген сёз орус тилде «художественный», «изобразительный», «прекрасный» деген сёзле бла тюз келишеди. Тилни, суратлауну, айтыуну ариулугъун, шатыклыгъын белгилейди. Кёп тюрсюнюлю суратны, ариу сезимли халны кёргюзтеди. «Айбат адабият» деген «Художественная литература» деген ангыламны толусунлай туталды.

АЙГЪАКЪ – ачыкъ, туура, белгили. Андан ачыкъ, керти болургъа амалы болмагъан иш, белги, шарт. Белгили болмай тургъан бир тюрлю бир ишни, затны, халны, болумну ачыкъ этиу, жамауатха ангылатуу.

Гитлер, СССР бла шуёх болама деп, айыутос-кёзбау келишимле бла ышандырып, артда уруш ачханда, Гуртуланы Берт «Уу жилинны эзерге» деп, назму жазгъанды. Ол бир жангыз сёзню кючю бла аны аманлыкъчы бетин ачаргъа жетишгенди:

*Сау дунягъа айгъакъ этди халларын,
Ачды энди таиша ишлерин барын.*

Бу сёзню кёп тюрлю магъанасы болгъанын «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгю» да толу ачыклайды.

АЙДЕС. АЙДЕШ. КЪАНДЕС – оюнну аты. Тауукъну төш суюгинде эки айры иничке суюкчик. Ол суюкчикни тауукъну бирси къамырчакъларындан айырып, ариучукъ къырып, тауукъну ашагъанладан къайсы болса да, бирсин къандес ойнаргъа чакъырады. Къандес оюн Къарачайда, Малкъарда да эрттеден жорюген эдетут оюнладан бириди. Аны асламысында жашла бла къызла, къайын жашла бла келинле ойнайдыла. Эгечле жууукъ къарындашлары бла ойнаргъа да боладыла. Ойнаргъа келишгенле, айры суюкчикни ортагъа алып, ёч саладыла. Ёч кёп тюрлю болургъа боллукъду – ойнагъанланы онгларына, суюгенлерине кёре.

Ёчге келишим этгенден сора, хант къангада олтургъанланы къайсысы болса да бирини шагъатлыгъы бла къандес суюкчикни экиси эки жанына айырадыла. Адетге кёре, сынган суюкчикни «Сенде къалсын, къытдыргъан сен бол», – деп, бир бири юслерине атадыла. Андан арысында къандес ойнагъанла, бир бирден жукъ алсала: «Эсимдеди», – деп алыргъа керекдиле. Алып: «Эсимдеди», – дерге унутханлай, бирси: «Къандесим ючюн», – дейди. Аны бла къытхан болады.

Къытдыргъан ёчюн этерге керекди. Къытхан да, къытхан ёчюн алгъанда, сый этеди. Сыйны да магъанасы кёп тюрлюдо. Сёз ючюн, къытдыргъан келин не эгеч эсе, къытхан а къайын не къарындаш эсе, бир сыйлы саугъа этип къояргъа болады; ол эр киши эсе уа, аны нёгерлери бла бирге чакъырып, стол къуаргъа керекди.

Эсе тутаргъа сакъ адамла къандес ёчлерин эслеринде жылла бла тутадыла.

Белгили малкъар жазычу Толгъурланы Зейтун жаш заманында къандес ойнаргъа ёч болгъанды. Ол а бир кере да къытдыргъанды деп, киши эшитмегенди. Кеси уа кёп кере къытханды.

Бир жол Зейтун къайыны Малкъондуланы Жамал бла ойнагъанды. Жамал да эсинде тутаргъа сакъ адам болуп, ала экиси да бир бирге къытдырмай, иги кесек заман оздургъандыла. Жамал къытдырыргъа да болур эди, не медет, ала бирге тубеген заманларында, эгечи, Зейтунну юй бийчеси, къатларында болуп, оюнчу, хыпьяр Зейтун анга бир зат береме дегенлей, ол къарындашына: «Унутма, эсимдеди деп ал», – деп, эскерте болгъанды. Бирде уа Толгъурланы Нальчикде Ленинни орамындагъы фатарларында тахарат тазлары сынып, жангысы уа табылмай, къыйналып тургъанларында, Зейтун Търнаузда жашагъан Жамалгъа: «Бизге бир тахарат таз тапсын», – деп айтдыргъанды. Жамал, аны табып, жай чилледе кюе-бише, кётюрюп келгенди. Терлегенлери бара, экинчи этажгъа чыгып, эшикни къакыгъанды. Ол кезиуде Зейтун электр жюлгюч бла сакъал къыра болгъанды. Къолунда да жюлгючюсю бла эшикни ачып, къараса, Жамал, ол ауур тазны да кётюрюп, терлегенлери бара. Зейтун, айхай да, къуаннганды, жарык болуп, юйге кирме къойгъанды. Фахмулу киеуюмю къууандырама деп, Търнауздан Нальчикге тахарат тазны кётюрюп келген Жамал, саугъасын къайры салыргъа билмей, калиндорда мычыгъанды. Киштикни жылында туугъан Зейтун, къайынына кёз къыйырын жетдирип, аны эсинде жукъ да болмагъанын терк ангылагъанды. Олсагъатдан: «Муну былай тутчу, мен аны жерине кесим салайым», – деп, жюлгючюню Жамалны къолуна тутдургъанды. Кюйюп-бишип, тахарат тазны Търнауздан бери автобус бла келтирген Малкъондулу киши: «Эсимдеди», – дерге унутуп, сакъал жюлгючюню алгъанды. Зейтунга кереги уа ол эди! Мычымай: «Сакъал

жюлюочюмо жаратамыса?» – деп соргъанды. «Зауаллы, бек аламатыды», – деп, Жамал сакъал жюлюочюге къарай тургъанлай: «Къандесим ючюн!» – дегенди.

Жамал Зейтунну багъалы сакъал жюлюочюсюн юй тюрбюне уруп, ууатса да айып тюрбюл эди, ол а тюрш арасындача, жунчуп, иймансыз къайынына жукъ айталмай къалгъанды.

Къандес оюннга ауузлада тюрлю-тюрлю айтадыла. Бир ауузда *айдеш*, бирсинде *айдес*, дагъыда бирси элде уа – *къандес*. Атын къалай айтсала да, ол бек ариу оюнду.

АЙЖЕК – жукъу арасында, аязмай, туруп айланыу; жукъу ауруу. Лунатик, лунатизм.

Айжек адам жукълап тургъанлай юйде туруп айланыргъа, эшикге чабып чыгъаргъа, кеси кеси бла селеширге, жилиргъа, къычырыргъа да болады.

Сёз эки бёлюмден къуралады. *Ай* – луна, *жек* – чарс къарелди, жек; жаныуар сыфатлы болуп, бурулуп-бурулуп учхан жел тюрлюкюм. Силуэт.

Жыйында бирле жел ычхындырып, анга кюрлен болса, уятлы болгъан адам тырман къадарында: «*Жел болду да кетди, жек бол да, сюр*» – деп да къоюучуду.

Жин, шайтан деген затла бош кёзге урунган, къоркъгъандан кёрюннген къужур сыфатла болгъанларын эсге алсакъ, «жек» жел учхун болгъаны ачыкъды. «ай» бла «жек» биригип, жукъу ауруу болгъан адамны халын туура кёргозтедиле. Лунатик дегенча, айжек деген да къысха, шатык эшитиледи. «Ас-тах» романда Нансил аллай ауруу болгъан къызды. Анда былай айтылады:

«... Нансилни аллай хунерден хапары болса, аркъасына ауурлукъ этиучю къара чачын боюнуна бютюнда къаты чёрген жатар эди узун кечеледе. Не дегин, билмегенге! Чачы аркъасына ауурлукъ эте эди да, эимелерин андан чулгъай эди боюнуна, бютюнда юйде жумуш этгенде, аны къайры атаргъа билмей. Угъай, ол тюрбюл эди Нансилни тасхасы, шарайыбы. Аны айжеклиги бар эди. Кече жукълап тургъанлай, туруп, кетип къальучу къылыгъы...» (34).

Башха сёзлюкледде *аймёлек* деп да айтадыла.

АЙРЫ ТЁШЕК. АЙРЫЧЫ – бек къарт болуп, неда аркъа сюегинде къыяуу болуп, кеси аллына жюрюялмагъан, керегине баралмагъан саусузну тюрбюне салычу тешек. Аллай тешекни ортасында жатханны кири барырча айрысы (тешиги) болады. Алай бла, саусузгъа къарагъанны ишин тынчыракъ этедиле. Шёндюгю больницалада айры тешекни орунуна кёп тюрлю амалла этедиле – аллайгъа керекли адырла чыгъарадыла.

Айры тешек асламысында жабагъыдан этилгенди. Жабагъы табылмагъанда, салам салып да этгендиле. Бир бирде уа тешек жарашдыра да турмай, саламны кесинден мулжар этип, юсюне тешикли кийиз салып, саусузну аны юсюне да жатдыргъандыла. Салам кеси аллына саулукъгъа, тазалыкъгъа да сайлама болгъанды.

Тюрбюнге айры тешек салгъынчы жаша (алгъыш).

Ой, мен сени айры тешекде кёрейим (къаргъыш).

Адабият чыгъармалада суратлау метафора къадарында хайырланылады. «Энди аны сыннганы, жарасы да бар эселе, айры тёшекге тюшген болур...». (Къ. К. «Горда бычакъ», 8.)

Айрычы, айтылыуу бла айрыдан къурала эсе да, магъанасы башхады, кеси да ат магъанада угъай, сыфат магъанада келеди. Айрычы – бузукъчу, жарашыусуз, гурмук адам.

Кёп магъаналы сёздю. Адабият тилде метафора, тенгleshдириу магъанасында жюрюйдю.

Эки айырылгъан бутакъ, суу, жол.

Экиге бёлюннген тау тёпеле, дуппура арасы.

Айрыбыз десек, жууукълукъну, тенгликни бузулгъанын, арада кёлкъалды болгъанын кёребиз. Айрылыкъ – келишмеулюк, жарашмаулюкъ.

АЙСЫН

Жангы сёз. Жашыртын сейир, билирге, кёрюрге адыргы этиу; бир затны сырын, тасхасын билгинчи, жаны тынмау. Любопытство.

« – Мен сени биринчи кере онюч жыллыгъымда кёргенме, – деди Кантинас, жаягъын аны (Аркесни) кёкюрегине салып.

– Биринчи жашауумда де, – деп, кюлдю Аркес, аны чач тюклерин бойнундан кетере. – Сен ол жашауунда... къарылгъач болур эдинг? Бизни юйню чорбатларында къарылгъач уяла бар эдиле да, къарылгъачла хар жылдан келучю эдиле...

– Угъай, ол кюн мен къозула кюте эдим... Сен а... атлы нёгерлеринг бла озуп баргъанынглай, мени кёрюп, тохтадынг...

– Сора уа? – деди Аркес, сабий къызыны айсынына игирек тынгылап, ичинден кюлюр ючюн.

– Аtdан тюшдюнг да, къатыма келдинг... «Не сейирлик къызчыкъса!» – дединг». (Т. А. «Ас-тах».)

Айсын магъанасы болгъан нарт сёзле:

Суугъа кёп къарасанг, ол ёрге баргъанча да кёрюнюр.

Обур кетди, орун къалды.

Ёгюзню мюйюзюнде ай эсе, черекни толкъунунда сай эсе, мен, къанатларымы керейим да, учайым.

АЙТЫУ. Айтыу деген сёз бизни ана тилибизде кёп магъананы бирикдиреди: кёп тюрлю халкъ акъылманлыкъны, иш сынауу, къалыубаладан бери айтыла келген жашау-турмуш юлгюлени. Баямлау сёзлери (термин) иги айныгъан тилледе, сёз ючюн, орус тилде, айтыула кёп тюрлюге юлешинедиле – легенда, предание, сказ, присказка, бьль, поговорка, притча, сказание... Биз да халкъ акъылманлыкъны тюрлюлерин алай айырлосакъ, «Айтыу» барысындан да бек «предание» дегеннге келишеди.

Алай бла, айтыу деген бир болгъан ишни юсюнден къысха насыятды. Акъыл, эс алдырыргъа деп къуралгъан дерсликди. Къысха болуп, нарт сёзню тутмагъан, узун болуп, сюжети, окуясы айтылмагъан таурух, акъыл сёз.

«Айтыу алайды, – деди тютюнчю киши, – шайтанланы белгиси олду. Жинледе аллай белги жокъду. Ала тамам бизни кибикдиле...» (М. И. «Алмосту».)

Нарт сёз бла айтыуну арасы бек жууукъду.

Аман хапар чабып жюрюр.

Иги хапар анга кюлюр.

Арсарлы сагъыш этгинчи, арсарсыз ишин битдирир.

Жекген атынг тай болса да, жашагъан элинг бай болсун.

Айтыу халлы алгъышла:

Юйюне кьонакъ кьайтырча, аты айтыулада айтылырча киши болсун.
(Жаш туугъанда этилиучю алгъыш).

Сабыры, состар кибик, ауур, – акъылы, жылтин кибик, женгил болсун.

Халкъда, динде жюрюген айтыула:

Аллах, Адам бла Хауаны жаратып, акъылларын а жетишдирип бошагъынчы, итни да алагъа кьалауур этип, кёкге чыгъып кетгенди. Ол кетгенлей, Ибилис келип, халгъа кьарагъанды, Аллахны ишине бузукълукъ этерге эсине тюшгенди. Сора уллу боран келтиргенди да, итни жылы тон бла алдап, бир жанына этгенди. Аны ызындан Адам бла Хауаны юслерине не кир табалгъан эсе да, жакъгъанды. Кьат-кьат этип, кетерип болалмазча алай гаппар. Экинчи кюн Аллах, жаратхан адамларын тамам этерге кьайтханда, Адам бла Хауаны юслери алай кир кьайнап тургъанын кёрюп, уллу бушуугъа тюшгенди. Аллах, не кёп жууса да, аланы бир кюннге тазалап бошайлыкъ туйюл эди. Сора аланы тышларын ичлерине айландырып кьойгъанды. Адамланы ичлери кир аны себепли болуп кьалгъанды.

***

Аллах адамланы кёкде жаратханды. Ол, аланы ишлей туруп, бир да кюлмегенди. Адамла кесине ушагъанларына кьууанганды. Алай ала бир бирлерине кьарап ышармагъанларына жарсыгъанды. Ала кюле билмей эдиле. «Ол аманды!» – дегенди Аллах. Сора эр киши бла тиширыу бир бирге кьарап кюле билсинле деп, аланы кёкден жерге жибергенди.

Эр киши бла тиширыу жерде кёп айлангандыла. Бир жол а суу боюну бла бара тургъанлай, эр киши тиширыуну кьолундан тутханды. Тиширыу азчыкъ ышаргъанды. Эр киши да ышаргъанды. Сора тиширыуну бирси кьолундан да тутханды. Адамла кьууаныргъа алай юйренгендиле.

***

– Бек тёзюмлю кимди?

– Аллах.

– Хар затны да кёрген кимди?

– Аллах.

- Адамны ким бек сюеди?
- Аллах.
- Сора жерде ауругъан, ёлген, урлагъан, алдагъан, зулму, хыйны нек жюрюйдюле?
- Аллах айтмайды, адамла билмейдиле.

***

Араблыла адамны бары хыйлаладан, огъурсузлукъдан сакълап, анга ажайыплыкъ да берген төрт затны айта эдиле:

Бал аша!

Баргъан суугъа къара!

Жашил тюрсюнню сайла!

Ариу бетге къарап, къууан, сейирсин!

Алай... Адам, адамгъа къараса, къууанады. Адам, адамгъа къарап, мудах да болады. Анга кёре, башха насыят:

Бурунгу Элладаны акъылманы къул Эзоп, сатылып келип, Ксанф патчахны сарайында къуллукъ эте эди. Бирде Ксанф, къонакъ ала, Эзопха: «Ашлаугъа бек татлы ашарыкъ сал!» – деп буюргъанды. Эзоп, эт базаргъа барып, тил алгъанды да, аны биширип салгъанды. Къонакыла тилни бек бюсюреп ашагъандыла. Ксанф, Эзопну дагыда чакъырып: «Энди ашлаугъа бек ачы ашарыкъ сал!» – деп буюргъанды. Эзоп, бу жол да эт базаргъа барып, тил алгъанды да, ашлаугъа аны салгъанды. Ксанф, чамланып: «Да бу да тилди да!» – дегенде, Эзоп айтханды: «Дунияда тилден татлы да жокъ, тилден ачы да жокъ».

Адамны ариу бетине, ариу сёзюне сейирсинебиз... Хыйласына, эки бетли ётюрюгюне, зарлыгына уа не этерге керекбиз?

***

Билгични эчкиси аны билгич китабын ашагъан эди. Билгич ачыуундан эчкини кесди. Аны жауурунун алып, къарады. Билгични китабында болгъан белгиле бары жауурунда жазылып эдиле. Билгич энди не боллугъун жауруннга къарап айтыучу эди...

Билгични бар усталыгы аны китабында эди. Китапта айтылгъаныча этип, ол адамлагъа къарай эди, Аллах буюргъанны да къайтарыргъа амал таба эди. Алай а Аллах аны унамайды, адам аны оноууна бойсунмагъаннга санайды. Аны себепли, Жабраилни жиберип, билгични китабын сыйыртханды.

АЙТЫШ – экеулен бир бирге айтырыкъларын жыр бла айтып эришген төре. Халкъ жырланы бир къаууму, жанры. Жыр айтып эришиу. Ийнарлада жюрек сезимлерин жыр бла айтыу. Кёп халкъланы жыр төрелеринде айтышла бек бурун заманладан бери жюрюйдюле. «Малкъар ауузунда айтыш болмай хазна той неда жаш төлю жыйылыу ётмегенди, – деп жазады Биттирланы Тамара. – Чалгычы жыйында, сабан тойлада, къошлада жашла, къызла жыргъа, тепсеуге усталыкъларын кёргюзтюп тургъандыла».

Айтыш, жыр жанр кьадарында, кьарачай-малкьар фольклоргьа тюрк ата-бабаладан келген болур деп, оюм алайды. Сёз ючюн, «Ногъай кьыз», «Янсарай», «Бери бир чыкь» дегенча, айтыш жырла кьумукьдан, ногъайдан келгенлерине даулашырча тьойюлдо. Сабий оюнлада да жашчыкьла бла кьызчыкьла бир бирлерин былай сынагьандыла:

– Жиянны аузуу уу болур,
Кьуругьан терек кьуу болур.
Жети тенгиз ичинде
Ненча челек суу болур?

– Билим керек балагьа,
Сурай бардым кьалагьа.
Мен санайым, сен чыгьар
Тенгизни суун жагьагьа.

Айтышла эки сьойгенни арасында сынау халда кёбюрек айтыладыла.

ЖАШ БЛА КЬЫЗ

Жаш:

Сени сьойгенли ёксюзме,
Акьылым кетгенди башдан.
Мен сени алсам, мал берип,
Тон тигалырмыса ташдан?

Кьыз:

Тилей келсенг юйюме,
Акьылынг кетмесин башдан.
Сен состардан жип созсанг,
Тон тигерме мен ташдан.

Жаш:

Санга бир сыр айтайым,
Тьойюмчегин тешалсанг:
Чурум салмай сёзюме,
Жашлыгьымы кечалсанг;

Атанг кьачарыгьынгы
Билип кьалса, нетерсе?
Ананг сени аллынгдан
Кирит салса, нетерсе?

Кьыз:

Сырынг таглы ичиме,
Кюн тийгенлей юсюме.
Хазыр болдум кьачаргьа,
Жашлыгьынга бюсюреп.

Атам башха тукъумдан
Къалын алса – чачарма!
Анам салгъан киритни
Тилим бла ачарма.

Башха айтышлада сыр сынашхандыла. Алада жашла бла кызыла адеп-кыбылыкъларын, хунерлерин, тюрлю-тюрлю амаллагъа усталыкъларын кӛргюзтгендиле.

СЫР СЫНАШЫУ

Жаш:

Долай деген тенгизди,
Толкъуну таулай къайнагъан.
Сюймеклигим чексизди,
Башда акъыл къоймагъан.

Къыз:

Тенгизде желкен жюздюрген,
Толкъуну тюйюл, желиди.
Эр кишини эр этген,
Сӛзю тюйюл, белиди.

Бек эрттеледен келип, бюгюнлюкде да жырлана тургъан айтышла бардыла. Сӛз ючюн, «Эшиклени ары бир ач» деген жыр аладанды.

*– Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим.
Кӛзлеринги ариулугъун
Кесим бир кӛрейим.*

*– Кӛзлерими ариулугъун
Билмегенмисе –
Чегетледе къара дугъум
Кӛрмегенмисе?!*

Не да:

*– Алсам, аллай кызыны аллыкъма,
Алмасам, къурлай къаллыкъма.
Башында акъылы болгъан,
Телиге да ёрге тургъан –
Алсам, аллай кызыны аллыкъма.*

*Барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам а, юйде къаллыкъма:
Арбазына арба кирген,
Бстауатда ити юрген –
Барсам аллай жашха барлыкъма.*

Айтышла – даулашхан, кьаггышхан, жаз тил бла чимдишген халда да айтыладыла.

Бир затны юсюнде бир бирлери бла келишалмай, даулаша тургъанланы кьатларына келселе: *«Не айтышыргъа кьалгъансыз?»* – дейдиле.

Бир бирлери бла сёз болуп, бедиге жетселе уа: *«Айтышыргъа кьалсакъ, мен сени иегилеринги да санатырма!»* – деп, жанышыгучудула.

Айтыш, жырда болса, сёлешгенде болса да, дайым эришиудю, сёзге, амалгъа усталыкъны ачыклайды.

АКЪЫЛ БЛА ЭС, СЕЗИМ БЛА СЕС. Бир бирлери бла байламлы, алай а хар бири бир башха сёз бла кьайтарылмазча, энчи магъананы тутхан сёздедиле. Орус тилде *ум, память, чувство, инстинкт* дегенча сёзлени эсибизге тюшюргенлей окъуна биз аланы энчи магъаналарын тынч ангыларыкъбыз.

Акъыл. *«Алтын – ташдан, акъыл башдан»*, – дейдиле. Нек? Акъыл, фахму кибик, адамгъа табийгъат берген, аны тукъум жиги, ата-баба сынаулары бла келген байлыкъды. Жашау-турмуш халланы, жаратылышны да ангылап, адамгъа тийишлисича жашау къурай билмекликни мурдоруду. Адам, окъуп, юйренип, кёп затны башы бла ётдюрюп, сынау алып, акъыллы болургъа да боллукъду. Алай а акъылны аслам агъымы адамны табийгъат энчилиги, хунерлиги бла байламлыды. *«Акъылы болмагъаннга сакъалы болушмаз»*, – дейдиле. Африкада *«Таматала алгъа тууадыла, акъыллыла уа – хар заманда да»*, – деген лакъап жюрюйдю. Акъ сакъал – кёп жашагъанны белгисиди; кёп да кёргенди ол, кёп жолланы да арытханды; аны ючюн а табийгъатдан юлюшю болмаса, кёп жашагъаны ючюн артыкъ акъыллы болалыкъ туююдю. Акъыл адамны атауул тамырындан – юйюр, от жагъа, ана сют, тайпа төреле дегенча, бурунгу асаба төрелеринден келеди. Акъыл адамгъа жашау-турмуш жолу бла, окъууу, кеси кесин ишлей билмеклиги бла, маданиятха итинмеклиги бла да келеди. Акъыл – адам улун алгъа элтген кючдю. *«Билгенни кьолу кьарны да жандырыр»*, – деп аны себепли айтадыла халкъда.

Бурунгу грек назмучу Агафия айтхан бир насыят:

Сабанчы, сабанын сюрюп, урлукъ себиц, билгичге баргъанды. Тирлигим кьалай боллукъду деп соргъанды. Билгич, иги кесек оюм этип: *«Сепген урлугъунг юшномесе, кьургъакълыкъ кьысмаса, буз урмаса, ханс басмаса, сенгирчке жамламаса, ахырында, мал да кылдыран этмесе, айтып айтмазча тирлик жыярыкъса, дегенди. Акъылман жаз тил бла болургъа боллукъ затланы санап, сабанчыгъа урлукъ сепгенден ары этерик ишлерин эсгертеди. Алайсыз тирлик жыялмазлыгъын айтады.*

Эс (память) инсанны энчи хунерликлеринден бириди. Хар адам кесини эсин кеси ишлейди, юйретеди, сакълайды. Эс адамны бир затха итинмеклиги бла байламлыды, магъаналы затланы унутмай турургъа кьатылыгъы бла. Сёз ючюн, бир-бир назмучула кеслерини жазгъан назмуларын эслеринде тутуп неда эслеринде тутаргъа юйренип, эки-юч сагъатны юзмей, бир бири ызларындан окъуп турургъа боладыла. Бизге жууукъ заманда орус назмучу Евгений Евтушенко аллай эди. Башха юлгю. Тасхачы. Ол, кьырал магъанасы болгъан ол не бу тюрлю жашыргын шартны жазып алыргъа амалы болмагъаны

себепли, бир кырап, эсинде кыалдырып, алай бла тасхалыкь борчун тамам этеди. Ол аны, жангылмай, керекли жерине билдиреди. «Эси барны – эби бар», – дейдиле.

Алай а, ма, сейир соруула. Акылы адам бла кеп затны эсинде тута билген адамны тенгешдирирге боллукьмуду? Акыл бла эсни тенг этерге? Угьай, акыл бла эсни тенг этерге боллукь туююлду. Акыл биринчиди, жангыды, жокьну бар этген кючдү. Ол тууган этеди, жангылыкьны ачады. Тюз жолну излейди, кергюзтеди. Жашау тиричиликни барыуунда эндиге дери болмаган хунерликни башлайды. Башкала кералмаган амалланы кереди, болган неда боллукь окуялагьа кесамат этеди. Кыралгьа, жыйыннга, юйюрге тюз башчылыкь этерге болушады. Сёз ючюн, бурунгу тамсилчи Эзоп этген бир ишни айтайыкь.

Эзоп кыул эди. Бир жол аны жангы иеси, базардан кыулла сатып алып келе, бир кыауум жюк хазырлагады. Кыулла аланы бийни журтуна дери кетпюрюп келирге керек эдиле. Жол а – бир ненча кюнлюк. Кыулла, чабышып, жюклени женгиликерлерин алыргьа кюрешедиле. Жюклени арасында уа бек аууру да бар эди. Эзоп аны сайлайды. Бирси кыулла, сейир этип, анга кюледиле. «Жюкню ауурун сайлагьан жекбаины уа бир да кермегенбиз!» – деп, бедиле этедиле. Алай ол бек ауур жюк – жол азыкь эди. Жолда биринчи кере аууланганлай окуяна, ол женгил болады. Экинчи, ючюнчю солугьандан арысында уа жюк тауусулуп, жолну андан арысына Эзоп бошунлай барады. Жол жюрюп, арыгьандан сора, жюккери бютюнда ауур керюннген кыулла Эзопха сукьланадыла. Ма акыл дегенинг!

«Сууда жол тапхан, кыумда суу да табар».

Эс акылыдан сора экинчиди. Эсли кергенин, эшитгенин эсинде тутхан, болганнга, боллукьгьа жашау сынауна кере кесамат эте билген адамды. Ол жамауатда кесини жерин биледи, белгили ишленмеклиги, окуулулугьу да болуучуду. Эсли адамны махтауу не бла байламлы эсе да, ол жаланда закый адамланы акылылары туудургьан аламат затланы эсинде тутады. Барына да эсин жарау этип жетишеди.

Жамауат жашауда «акылы» бла «эсли» дегенни асламында бирча керюп кыоядыла. Ол шарт эсли да кесини жамауат маганасы бла акылыдан кеп артха кыалмагьанын кергюзтеди. Айтадыла:

«Эссизле – кериширле, эслиле – келиширле».

Сезим (чувство). Адамны жаны, жюреги, халаллыгы, дунягьа кез кыарамы бла байламлы илишаныды. Сезим инсанны ич кыудуретин кергюзтеди: халаллыкь, жандауурлукь, кыайгырыулукь, кече билмеклик, дерт тутмау, биреуну насыбына, фахмусуна, байлыгына, эслилигине зарланмай, кыууана билиу, окугьан, керген затларындан, жырладан, тепсеуледен, тиширйуну ариулугьундан эстетика зауукьлукь ала билиу. Не бек акылы, эсли адам да кыагыжюрек, кесимчи, дертчи болургьа боллукьду, алай а таза жюрекли, халал адам куюнок, зар бола билмейди.

Терен сезимли адам. Адамны сезимин толкыутхан сурат. Сезим бийлеген суюмеклик.

Сес (инстинкт). «Сезим» бла «Сесни» «Акыл» бла «Эсен» эсе да бек кыагышдырыучудула. Алай а сес энчи, толу ангыламны жюрютген сёздю. «Бир жанына сескекли кыарады». Бу айтымда «сескекли» дегенни «сезимли»

деп алышындырсакъ, болумну магъанасы толусунлай тюрленип къалады. Сесекли къараса, элгенип къарагъан болады, кесин сакълар, къоруулар амалны излеп. Билмей тургъанлай айыуну юсюне чыгып къалгъанда, бир жанына сезимли къалай чартларыкъды? Ол бир зат сезе тургъунчу, айыу аны жетерикди, тутарыкъды. Аны себепли быллай чакъда адамны жаланда сеси буюрады, сес этдиреди нени да, сезим угъай. Сезимни тамырында оюм такъыйкъасы барды, болунган ишге кёз къарам. Сес табиыйгъат кючдю, жаратылыш хар жаннга да аны жаны, къаны бла бирге салгъан сакълау, сакълатхыч, элгениу хыйсабы.

АЛАН – бурун Шимал Кавказда жашагъан, уллу къыраллыкълары да болгъан деменгили халкъ. Къарачай бла Малкъар да ол халкъны тамырындан келеди деген оюм тарыхда кючлю, баям, керти да оюмду. Бюгюнлюкде да Гюржю-Мегрел жанында Къарачай халкъы *Алан* деген ат бла сагъынылады. Дюгерлиле (осетинлиле) бизге Ас дейдиле – Малкъар тийресине Асия, Къарачайгъа уа – Устур Асия, (Уллу Асия). Ас деген а Аланны ёз атыды.

Къалай-алай эсе да, «алан» деген сёз, халкъны аты къадарда, жаланда къарачайлыла бла малкъарлылада сакъланнганды. Таулу деген ангъламны жюрютеди. Бир бирибизге алан деп дунияда жаланда биз айтабыз.

АЛАЙТЫН. Къырны алайы бла бар; жолну алайына эс бур... Алайы, быллайы бла деген эки сёзню къысхартылып айтылгъаны. Иги сагъыш этип къарасакъ, ана тилни байлыгъына кёре, адамны жер юсюнде къымылдауу, башха улоуну – агны, ёгюзно, машинаны, поездни – жюрюшо бла байламлы бу эки сёзню бирге къурашдырмазча сылтау жокъду. Алайтын, быллайтын, огъартын, тебентин... Къарачайда уа – бийиктин, алашатын, кёктюн, жертин, кенгтин, жууукътун деп да айтадыла. Терс жантын – терс жаны бла. Кенгтин – кенгден айланып кетди, кенг жорюйдю, кенгден къарайды... Алай айта эсек, сора «жууукътун» дерге уа нек жарамайды? *«Самолёт алашатын учады»*. Алашадан учады деп толу айтыргъа десек, ол ангълашыныусузуракъ окъуна болады. Алашатын ариу да, тынглы да эшитиледи. Аны кибик, ташатын, тууратын. Тилге аллай жорукъланы салып къарасакъ, «баштын», «тютюн» – дерге да болады. «Баш жаны бла», «Тюп жаны бла» дегенни къысхартып, сёзню шатыклыгъына жетишебиз. Дагъыда: «беритин», «арыгын» – «Бери жаны бла», «ары жаны бла». Арытын бар, арытын бара эди. Эсе да, арлакъ туруп, (жыйыннга) къошулмай, узагъыракъ бара эди. Алай бла «тын» деген жалгъау къайсы сёзню да жангыртып, анга жангы магъана берип къоймазлыкъ сёз ана тилде жокъ кибикди. «Жашыр» – жашыртын тут, айт, эт... «Туура» – *тууратын айт, эт, жорю...* Эсге дагъыда къалай сёзле тюшюрюрге боллукъбуз?

Ана тилни сёз байлыгъын ёсдюрюню чексиз онгларын кёребиз.

АЛДАУУКЪ – кёзбау этип, терилтип, алдап айланыучу адам. «Ётюрюкчюню» бла «Алдауукъну» арасы уллуду. Ётюрюкчю, башын жулур ючюн, неда бир загдан хайыр тюшюрюр ючюн, хыйласындан, борчундан, берген сёзонден къутулур ючюн, болмагъан сылтауланы этеди; биреуге борчу бар эсе, аны юсюнден агар ючюн, «къаяны аудурады», анасы

бла ант этеди. Сёз ючюн, биреуню атын, жумушуна деп, тилеп алып, сатды да кьойду не башха борчуна берди. Иесине уа «урлатдым» дер, башха сылтау табар, бёрюле жартдыла дегенча. Аллай ётюрюкчюге алдауукь дерге жарамайды. Алдауукь деп, «айыпсыз», жумушакь сылтаучугьа, накьырдачыгьа айтадыла. Сёз ючюн, кьыз бир жашха кёзю кьарап неда бир жашны суйюп тургьанлай, дагьыда бир башха жаш анга накьырда этсе, тилесе, ол а аны, барлыкьма деп, алдаса, неда жаш тюз да аныча этсе, алагьа алдауукь дерге болады. Алдауукьла халкь ийнарлада аламат суратланадыла.

*Кьодумдагьы – кьол жаулукь,
Жуууп жайсам – жан жаулукь.
Сенден сора да барды суйгеним,
Санга болурма алдауукь.*

АЛГЪЫЗ. АЛГЪЫЗЧЫЛЫКЪ – урушда хорланып, жесирге тюшгенде, ёлтюрюлорге тийишли аскерчини эркинлигин кесине тилеп алыу; жесирни кьоруулагьан, аны жаны ючюн хакь берип, жашауун сакьлагьан адам. Урушда болмай, мамыр жашауну заманында да кьан телеую болгьан жууугьу ючюн хакь берген, не кесини жашауун жюкге (залогга) салгьан адам.

Чегемде ынгкьылап жылланы аллында окьуна Алгьызлары деп тукьум болгьанды.

Суратлау адабиятха кьарагьанда, ол сёз Этезланы Омарны «Нарт кьала» поэмасында тубейди:

*...Аланы эгечлерин жесир этип,
Кетген эди бу малгьун бери элтип.
Энди ол – ариу Кьудас – кьайда болур,
Ким айтыр, кесген болсакь муну боюнун?
Аны ючюн юч кьарындаш, алгьа чыгьып,
Тиледиле бу итге алгьызчылыкь.*

Кьолгьа тюшген хыйлачы, кьанлы жесир алгьызгьа кимге берилсе да, аны оноун ол этеди. Суйсе – азат этип, ёз журтуна, юйюне бошлайды, суйсе – кьул этип, жегеди.

АЛЖАН. АЛТУРАКЪ – юйню, жашау журтну ал отоуу, ал жаны, календору. Прихожая. Вестибюль. Веранда.

Бурун заманлада онглари болгьан бай юйле, тубюнде мал орунла, хужанла, гумула этип, башында уа, деменгили таханланы юслеринде, жашау юйле ишлегендиле. Аллай юйлени ал жанлары ачыкь болгьанды, ал кьабыргьаны узунуна ишленген ал чыпынлары болгьан жапма.

«Ол, танг жарыгьы бла жеринден туруп, габайларын кьаплап, бийик алжанга чыгьа эди. Алайдан элге кьарайды. (Т. А. «Тенгиз».)

«Алтуракь» – бу сёзлюкню автору кеси кьурагьан сёздю. Ал отоу, Передняя. Сенцы.

«Къалагъа кирдиле. Къала деп да анга, баям, элчикде бирси юйледен бийиклиги ючюн айта болур эдиле – узун, тар алтуракъны ичи бла къарангыракъ тартхан кенг отоугъа ётдюле.» (Т. А. «Ас-тах», 140.)

АЛЖЫУ БЛА АЛЖАУ. «Алжыгъан къарт ...» «Асыры эсиргенден, не айтханын да билмей эди, алжап...» Сёлешиу тилде алай айтылгъанны кёп кере эшитирге боллукъду. *Алжыгъан* – *сант болгъан*, ол не бу тюрлю себепден не айтханын-къалгъанын билмеген. Аны асламысында къартлыкъ бла байламлы сунадыла. Алай а алжыгъан жашла да этедиле. Алжыу – жамауатда кесин тап жюрюте билмегенден, телесингенден, къошакъланнгандан чыгъады. «Бет тюрсюнюне, кесин тутханына къарап, аны алжыгъан къартха санаргъа къыйын эди...» Былайда сёз кесин тапсыз жюрютген, асылсыз жаншагъан адамны юсюнден барады. Алжыгъан деп гым-гым къартха айтханда, аны айыплау, терслеу магъанасы болмайды. Жаланда къартлыкъ жетип, сёзюнден тайыша башлагъанны кёргозтеди. «Алжыды», «Алжый турады» дегенде, адам къарт, тели туююл эсе да, хыйсапсыз тели затла айта тургъанын кёргозтеди.

«Алжыгъан» дегенге ушап, магъанасы уа башха болгъан «алжа», «алжаусуз» деген сёзле бардыла. «Алжады» десек, абызырады, жунчуду, не айтыргъа билмей къалды, амалсыз болду, дегенни ангылайбыз. «Алжатды» дегенде, жунчутду, амалсыз этди, эсин аудуругъа жетдирди, жолундан шашдырды деген ангыламли келедиле. «Ай, не медет, ол тиширыу аны алжатхан эди...» эсе да «...шашдыргъан эди», « этмез ишин этдирген эди» – деген болады. «Алжаны» бет айландыргъан магъанасы «алжаусуз» деген сёздю. Ол а – «таймай, жангылмай, сокъуранмазча, арсарсыз» дегенни ангылатады.

АЛМОСТУ БЛА АГЪАЧ КИШИ – табийгъат кючлеге ийнаныуну заманында туугъан, кёзге кёрюнюрге боллукъ элеслени да бирикдирген миф жаныуар. Алмосту – узун чачлы, жапысыз, алай а огъурсузлугъу болмагъан затча жюрюйдю. Аны къарыуу, обурлугъу чачында болады. Аны кесине кёргозтмей, чач тюгюн алып, ким букъдуралса да, алмосту аны къулу-къазагъы болуп къалады. Журтубайланы Махтини «Къарачайлыланы бла малкъарлыланы бурунгу ийнаныулары» деген китабында Бахсанда Орусбийланы тукъумдан биреу, агъачда алмостугъа тюбеп, аны ёлтюрген эди деп айтылады. Алмосту, ёле туруп: «Бир жыл алгъа болугъуз, бир жыл артха болугъуз!», – деп къаргъыш этгенди. Китапны автору аны магъанасын ачыкъламайды, баям, ангылашынмагъаны себепли. Алмостуну къаргъышы «Ёлген да этмегиз, жашагъан да этмегиз», – деген магъананы тутта болур деп, мен алай къарайма. Ол а бек аман къаргъышды.

Алмосту деген ангылам халкъда кёп тюрлю магъанада жюрюйдю. Аны сабийлени къоркъутургъа да айтадыла. «У-у, анай, къара-къара, алмосту келе турады!» Жапысыз эриши адамны, хыйлачыны бир зат бла тенглешидирирге тюше да: «Кет, сен алмостуну!» – дейдиле. Жерни башында обур, байчи, юй иеси деген затла бар эселе, аланы бири олду.

Халкъ айтыулада, алмосту атха минсе, ол аны жалкъасын кёзге кёрюнмезча, ууакъ, иничке ёрмеле этип, хыйла къапчыгъын анда

букьдурады деп ийнангандыла. Алмостуну бир элде тос кьатыны болуп, ол анга жюрюйдю деген ийнаныула да тубейдиле. Ол жаны бла Маммеланы Ибрагимни 1999 жылда 21 апрельде «Заман» газетде басмаланган «Алмосту» деген хапары сейирликди. Анда быллай жерле бардыла:

– Шайтандан-жинден билгеним жокьду, алай алмостула керти затладыла. Аланы юслеринден даулаш жокьду, – деди ёре кьалпагы болган киши. – Алмосту аман затды, кёп хыли этеди. Бир кезиуде ала бизни бауда жашап тургандыла. Аглагьа минип, ийнеклерибизни да саууп... «Энди юсюме келсе, кёкюрегине тиреп, эки окь бла да бирча урурма», – деп, кьауалны жангыдан жерлейме. Биягьы уа, тохтамай, хылы-мышты болуп, келеди. Артыкь жууукьлашханча да кёрюнмейди.

«Да бу не зат эсе да, андан бери быллайгьа нек жетмейди? Огьесе бир жерде тепсепми турады?» – деп келеди кёлуме. Эки окь тийгенде да тепсегинин кьоймагьан, кьаллай алмостуду бу деп, кьобама да, кесим тебирейме аллына. Дагьыда, алай барып кьалыргьа болмай, кьауалны бир кере жандырама. Энди андан да жууукь барып урайым деп, бир кесек алгьа атласам, ол а башы эртге сынып, белинден энишгеси кьалып турган терек. Аны быллайда болуучусун кьалай унутханыма сейир этип, кеси кесиме кюлдум. Ол угьай, мени ушкок тауушума элде итлени юргенлерин да энди эшитдим. Элде адамла да кьозгьалган болур эдиле, агьачда ушкок тауушланы эшитип.

Мени кёрселе, соруп башларла деп, кишиге кёрюнмей кьутулур акьылда, ырбынла бла тебиредим юйге. Хо бир да! Элни кьыйырына киргенимлей, бир заманда манга юрмеучю итле, барысы да бирча юрюп башладыла. Адамла да, орамгьа чыгьып, мени сакьлап турганча, ушкок атылганланы соруп башладыла. Не айтырыкь эдим? Кьоркьгьандан пура терекни атып турганмамы дерик эдим! «Аллыма бир уллу алмосту чыкьгьанды да, аны ата эдим. Оу-шау этип, эски баула таба кьачханды. Кьарангыда ызындан бармадым. Ёлген эсе, кьалган эсе да, билмейме», – деп, хар сорганнга алай айтып бардым. Алай бла, халкьда эрттеден жюрюген бир кьауум ётюрюк хапаргьа мен да бир жангы юлюш кьошдум...»

Кёргенибизча, Маммеланы Ибрагимни хапарында да Алмосту мифлей кьалады. Ол кёзге кёрюнмеген жек, ауана болгьаны айтылады.

АЛТАКЬ – кёзбау этерге ёч болуучу, эки бетли, сатхыч адам. Ары – оракь, бери – чалгьы. Сёзюнде турмагьан, бир тюрлю бир магьаналы ишни ышаныргьа жараманган эр киши. Кязим-хажи аллай адамны бетин бек уста суратлагьанды:

Алтакь, кёзбау – бек кёп тюрлю,

Кими – сьлхыр, кими – жинли,

Кими болур эки тилли,

Бири – жахил, бири – кирли.

Аллайланы иши – хыйны,

Билигиз сиз дайым аны.

Алдатмагьыз, болса жарыкь,

Этип кьояр сизни жазыкь.

Алтакъ адам, кесине тап тюшюрюр ючюн, ахча хайыргъа не къуллукъ даражагъа жетишир ючюн, бир затдан артха турмайды, уялмайды – тенгин, къоншусун, жерлешин да, капекге кёрмей, сагады.

*Кенг туругъуз алтакъладан -
Кёзде – халал, кёлде – харам бусакъладан. (Халкъ сёз.)*

АЛТЫНЛЫ – Малкъаргъа биринчи болуп келген узун быргъылы ушкок; пистону болмагъанды, отлукъ ташны жилтини бла атылгъанды. Кремневка. Алтынлы деп, аны къалагъына, ёзге бир жерине тужур салынып, алтын суу ичирилгени себепли айтылгъанды. Уучула аллай ушкоклары болгъанын багъалы этдирир ючюн да айтхандыла. «Татаркъан» деген тарых жырда:

*Батыр Татаркъан алтынлыгъа бетден-бетге базады,
Къызылкёнчек улу омакъ Иммолат
Аягъындан, черкес атлай, акъсайды, –*

деп айтылады. Уучу хапарлада «алтынлыгъа» миф магъана берилип къалгъан кезиуле да тюбейдиле.

*Алтынлы эди къолундагъы от быргъы,
Атдыргъаны кеси барып тийиучю.
Кечиу, жалау излетмейин уучугъа,
Кийиклени къайдагъысын билиучю.*

АМАНТИШ – жукъ айтмаса, этмесе да, хатасы жете айланыгучу адам, заранчы. Табийгъат зараны болмагъан, аман кёзлю адам. Аллай ажымлы белгиси болгъанын адам кеси хазна билмейди. Дагъыда аны аман белгиси хар кимге да бирча жетип бармайды. Аны къоншулары, эллилери биледиле. «Аман тиши барды» неда «Аман кёзю барды, ол аллынга чыкыгъандан Аллах сакъласын!» – дейдиле. Иш башлагъанда, узакъ жолгъа чыкыгъанда, аллай адам аллына чыкъмазын сюедиле. Чыгып къалса уа, жол ташлайдыла; бир-бирде уа жумушларын артха салгъан кезиулери да болады.

«Аман тишинг болур? Аны алдырыргъа келе эсенг, усталыгъымы аямам...» (Къ. К. «Горда бычакъ», 12).

АМАНАТ – таулу халкъны жашауунда бек эртте заманладан бери жюрюген, кергиликни, сакълыкъны, адамлыкъны белгилеген борч; сыйлы сапариш; тилек; жумуш. Къыйынлыкъ тюшюп не бир къысха жумуш чыгып, биреу бир жары кетерге тюшсе, не, ёле туруп, осуят этерге къатында жууукъ адамы болмаса, бек багъалы сёзюн, сыйлы затларын, бирде уа ууакъ сабийлери бар эселе – аланы ышаннган адамыны боюнуна салыу; къара, асыра деп тилеу. Юйлерин, малларын да этедиле аманат. Жаш чабыуулгъа, урушха, башха жолоучулукъгъа тебиресе, суйген къызын бек ышаннган тенгине аманат этгенди.

Таулу жашауда аманатха хыянат этгенден уллу айып болмагъанды. Жамауатда аллайны намысы жюрюмегенди. Аманатха хыянат этген деп,

аллайны киши адамгъа санамагъанды. «Аманат тута билмеген – бөрк киймеген» – деп болгъандыла.

Къарачай, малкъар адабиятлада аманатны юсюнден айтылгъан жерле кёпдюле. Хубийланы Осман уллу романына «Аманат» деп атагъанды. Романны баш ниети – Ата журтха къанлы душман чапханда, миллет кесини жерин жигит уланларына аманат этеди. Малкъарлы жазыучу Хочуланы Салих «Мудах жаш» деген хапарында, муслийман Хажимырза, хаж къылыргъа атлана, кесини жангыз къызы Аминатны къоншусу Алиймырзагъа аманат этеди. «Мен сыйлы жолума атланганма, – дейди Хажимырза. – Былайда менден къалгъан бу сабий санга аманатды. Сен мени аманатымы эшикке атмазсе деп, жюрегим ийинады. Мен сени кибик ахшы кишиле ызлагъан жолгъа бюгюн кирип барама, ёлюп, къабырыма киргинчи да, мен ол жолну тутаргъа да мурад этеме...» (Х. С. «Мудах жаш», 29.) Болсада Алиймырза, башында акъ сархы болгъанлыкъгъа, бетинде намысы болмай, аманатха хыянат этип, Аминатны къыз намысы бла ойнаргъа кюрешеди. Аны хатасындан Аминат, къачып къутулуп, агъачда кёп къыйынлыкъгъа тубейди. Ахырында Аминат, агасын да, насыбын да табып, Алиймырза бедешли болады.

« **АММА-ЖУККА** » – сабий оюн. Бир аягъына туруп, секире-секире барыргъа юйретеди. «Алты-жетижыллыкъ жашчыкъла, арбазда бир бирге жырна бюртюкле атып, «Амма-жукка» ойнай эдиле». (Б. М. «Кюмюш акка».)

«Ибрагим секирип турду, сора тапхада агъач аякъчыкъда эрлай къурмачны алып, къумда чартлагъан нартохледен аузун толтуруп, амма-жукка эте келип, биягъы анасыны къатына чёкдю». (А. Х. «Къара кюбюр», 14.)

Дагъыда. «Алымчы, бир уллу таякъны да алып, аны бла тебине, адамланы аякъларын сыздырады. Алай болгъанлыкъгъа, таякъ аягъын ачитхан, амма-жукка эте, бир жанына жанлайды, къалгъанла бир кесек артха ыхтырыладыла да, дагъыда, бири бирин ышыра, тегерекни биягъынлай, тар этедиле. Жангызгъа барыу бошалып, андан асхакъгъа барыугъа кечгенлеринде, тепсер жер эркин болду». (А. Х. «Къара кюбюр».)

АМЫР – тилибизни къарачайча айтылыуунда, кёл, адамны кёлю деген магъанада жюрюйдю. «Кёлюнг бара эсе», «Билирге, келирге тартдыра эсенг» дегенча. Желание. Малкъар жанында жюрютюлмейди.

Энтда амырынг тарта эсе
Мен жазгъанны окъургъа,
Олду манга чынг баш саугъа,
Кёз битгенча сокъургъа. (С. Аз. «Магъана», 68.)

АНТ. Бир-бир алимле «ант» деген сёз къачан эсе да жашагъан бир халкъны аты болгъанды дейдиле. Аны тюзю тохташдырылмагъанды. Къалай-алай эсе да, сёзню туугъаны, келиши – белгили бир кертиликни, бир бирге берилген сёзню баямлагъан, бегитген шартды.

Ол жаны бла тарыхны бетлерине къарасакъ, «кавказлы антла» деп аталгъан болгар тайпаланы бирикген къыралы болуучусун эсибизге тюшюрлюкбюз. Ол къыралны 602-чи жылда хазарла ууатхандан сора, ант деген халкъ унутулгъанды. Алай а ол къыраллыкъгъа кирген къарачайлыланы бла малкъарлыланы учхунлары жашап къаладыла. Ала

кеслерини жашау-турмуш жоруктарында кырындашлыкны, берген сёзлерине кертчиликни сактайды. «Антлы шуёхум, антлы тенгим», – дейбиз. Аллай сыйлы сёзлеге кырама-кырыш «Ант урсун!» – деген да барды. «Антына ёлген» – деп, бешиш этедиле. Антына ёлген бек уллу адамсызлыкка, учузлукка санала келгенди. Бюгюнлюкде да алайды.

Ант жаланда эр кишиле этип болгандыла. Тиширыу ант этген төре жокьду. Тиширыу жаланда кырганырга боллукьду.

Антны кыайда болса да бош алай этип кыюрга жарамаганды. Бусагьатда бизни нартларыбызда, башха таурухларыбызда «Ант таш», «Ант орун» деп тубей эсе, ол жамауатны, тукьмну ата-бабадан кыалган эл кёре, ант этиучю жерлери болганды. Аллай жерле дорбунлада, сызгьада, кыая аллында, шаудан кыатында да болургьа боллукьдула. Ант ташха не ант орунга келип, ант этип не этдирип, ызы бла антха мал кыурманлыкь этгендиле. Алай бла, антны сыйлылыкьын, кертчилигин, аны бузаргьа жарамазлыкьын бегитгендиле. Экинчи жанындан а, ант бузулмай, бет жоюлмай, жыл озганына кыуангандыла.

«Антсызма, бу жаш белгили гёжефни – Кипкеланы Мамураны жыкьмаса...» (Тек. А. «Таулу пелиуан».)

Мажюсю заманладагьы ант.

«Кюнню жылыууна, жерни туруууна, сууну агыууна, айны жарыгына ийнанама. Ийнанама жерге жарыкны бурун-бурундан бери Хан тенгири ийгенине! Ол кёкге бла жерге бирча кырап турганына! Мен, Хан Тенгирини жерде келечиси, сакчысы, Алтын Хардаргьа табынырга, жал барырга ант этеме! Манга тин бла кюч берген Жанелик тейрини да аты бла Синелик тейрини аллында, ата юйюнгдеча, манга кёл берип турган Тенгириди деп ант этеме! Тюп дуниягьа атлангынчы, андан кыайтып, экинчи жашаууму башлагынчы, башлагьандан сора жангьдан Тюп дунияны сайлагынчы, Тенгирини тейрилерине кертчи болуп турургьа ант этеме. Санга табы бла кырап, сени ыразы этип турургьа бу сыйлы Кюнню Кёллеси тейриси бла ант этеме!»

Муслиман заманладагьы ант.

Элден мал сюрюлюп, юй тоналып, ат урланып, кимге болса да биреуге ишеклик тыоше, эл Жорукьгьа (эл арасы майданга) кыйылып, анга ант этдиргендиле. Антла кёп тюрлю болгандыла. Таякны кенделен тутуп, тубю бла ётдюрюу; кыуран бла кыргандырыу. Бек эртегили ант бёрю жауну жандырып, аны юсю бла ётдюрюу болганды. (Баям, тюрк миллетледе бёрюню атауул магьанасындан келген төреді). Жана турган бёрю жауну юсю бла ары-бери юч кере ётсе, аны терслиги болмаганына ийнангандыла. Терслиги бола турганлай, алай этсе уа, ол, саны, шаугютю терсейип, гыжы болуп, кыйынлыкь чегерге тыоше эди.

Башда эскергенибизча, антла тарыхлада кыалган бурунгулу халкьладан бири болгандыла. Кавказда адыгла кеслерин бурунгу антладан кыала келген халкьгьа санайдыла. Ол оюмну кыабартылы тарыхчы Шора Ногмов кесини «Черкес халкьны айтгылары» деген кытабында келтиреді. Даовланы Бахсан деген кыарт киши айтханды деп. Анга кёре, II ёмюрде антла готла бла этген урушда, антлыланы аскер башчылары Даовла Бахсан бла аны кырындашлары болгандыла. Андан сора да Кавказда юсюнде жазыуу бла Бахсан деген жигитге

салынган сын таш барды. Ол жигитни юсюнден фольклорда жыр да айтылады. Алай ол белгиле бары да Шора Ногмов айтхан тюздү деп ийнарыгъа тамам туююлдюле.

**АНГКЪЫТ БЛА САНГКЪЫТ НЕ УА КЪЫРТЧЫН БЛА КЪЫ-
БЫДЫН.** *Ангкъыт* – кышда болганны сын къатдырып, сенек сапны кьол аязгъа бузлатхан сууукъла. Бек сууукъ. Буз къайнатхан кюнле.

«*Ангкъыт туюдю – къасмакъ бишиди*», – дейдиле.

Сангкъыт – жай чиллени кызыу кюнлери. «*Жай чилледе, чыгыр башдан къурт туюшорген кыбыдында, терлегенлери да барып, чатдан баласла чыгъара эди*». (Б. М. «Элчилерим».) «*Торайлары сангкъытда, Толбайлары ангкъытда тирилгенлей*». (Лакъап.) *Къыш кыртчын* – къаты сууукъ; *жай кыбыдын* – солуу алдырмагъан кызыу.

Къышны бир сууукъ ангкъыт кюнлеринде, агъачда бир деп бир къанатлы чуу этмей, кьол ичлери алапат шош болуучудула.

АРАЛАШ – къатыш, бир тенгши. Келип-барып, нёгер болуп жашагъан эллиле, кьоншула. «Эки жаш да тийреде аралаш ёсгендиле. Алачабырлары бла Нашхолары алай татлы эдиле. *Кьонишуда сеники-меники демей, тапханларын бирге ашап, турмуш кыйынлыгъын да бирге кётюрюп, аралаш жашагъандыла*». (Ч. Б. «Уллу Къарачай».)

«*Тизгинлени жик санлары тенгдиле, ёнге, эркин бууун арасы болгъан назмулада тюрлю-тюрлю ритм бууунла аралаш келедиле*». (Сюй. А. «Къарачай-малкъар назмучулукъну кьуралыу амаллары», «Ленинни байрагъы» газет, 11. 02. 1976.)

Дагъыда, халкъ жырлада:

*Ой, сени, бала, кёзбауларынг да,
Ётюрюгюнг да аралаш.
Ол аман кыыз деп, мени сёге эсенг,
Сен туююлмюсе аман жаш?*

АРАУАН. ГЫЙДЫРАН. КЪАТДЫРМА – темирден ишленген кьол плита. Аны от жагъа отну мыдыхына салып, кыздырып, от гыржынны, кьош галауаны, гюттюлени аны юсюнде къатдырадыла. Аланы отха кёмерге андан сора жарайды. Арауан хар юйде да болуп бармагъанды. Жарлы юйюрге санлап бирде гыржын биширселе не кьошда кьош галаула, гюттюле этселе, от аллында тыпыргъа тизип, къатдырып, кюлге алай сукъгъандыла.

Тау элlege будай ун келе башлагъандан сора, арауанда хычин да къатдыргъандыла.

Арауанны атына малкъар ауузлада, Къарачайда да тюрлю-тюрлю айтадыла. Бахсан, Чегем тарафларында *арауан*, холам-бызынгы тарында *гыйдыран* дейдиле. Бир-бир элlege *къатдырма* деп да кьоядыла. «*Аллах бирди, Кязим ишлеген гыйдыранны мен Орта Азиягъа да элтип, андан да къайтаргъанма. Ыразы болмам туудукъларыма да, атын кьойсала*». (Кязимни эскериуледен.)

АРГЪАЗЫ – бийик таулада ёсген гюл ханс. Орхидея. Ол чакъгъан заманында кёксюл-сары копалла чыгъарады; саргъыл-кызылсуу чагъады. Ханс (гюл) алай бишгенден сора, къайнатып, аны сууу бла сабий тапмагъан къатыннга багъадыла. Аргъазы сууну къатынлагъа къутулгъандан сора да ичирип болгъандыла.

Аргъазы бек бийик таулада, аязлы-салкъын жерледе, жолсуз бийикледе ёсгени себепли, аны тапхан, жыйгъан да тынч болмагъанды. Аны сыйкъырлыгъы (хыйнылыгъы, обурлугъу) барды деп, бир-бирледе кызыны берирге сыймеселе, аны жашдан ёнгелетир ючюн, аргъазы хыйны этип болгъандыла. Жашны сакъал не чач тыгон аргъазы чапыракъгъа чёргеп, жашыргын кызыны жастыкъ тыбюне салгъандыла.

АРГЪЫМАКЪ – нарт таурухлада нарт батырла миниучю къумалы жойрюк ат. Бегирек да тырк тилли эпослада айтылады. «Нартлада» аргъымакъ былай суратланады:

«Минги тауну башында къарыш къулакълы, алты къулачлы, темир туюкълы бир ат барды. Ол ат, тауну кюнлюм жанына узалып, суусабына къара тенгизден суу ичеди; чегет жанына айланып, отлап, жалпакъланы къара топуракъ этеди; къуйругъу бла туманланы чачады...»

*Томуробел эмеген кызы ауур эди,
Аргъымакъны узун белин жсаур этди.
Аякълары жети къарыш жерге кире,
Нарт элине, арий-тала, кючден жетди.
(«Алауган къалай къатын алады».)*

*Аргъымагъы аллында тепчилдейди,
Къуйругъу, жерге жете, желсирейди.
(«Нарт къала».)*

«Аргъымакъ да къалтырайды чабар аллында». (Айтыу.)

АРКЪАУ. АРҚЪАЛЫКЪ. БУЖУКЪ. БАГЪАНА.

ОЛТАН. МАЙМУЛ – журт къурулушну сюеген агъачланы атлары.

Бурун заманлада юйлени къабыргъаларын асламысында ташдан сюегендиле. Чалы эшип, неда жонулгъан тёнгерекледен да къургъандыла. Журтну къаллай тырлюсюн салгъанда да, аны уллулугъуна, гитчелигине кёре, къабыргъала бла ёрге, хуна башларын бирден тутдурурча, чигинжиле орнатып, юслерине жалпакъ агъачла салып, алай бегитгендиле. Сюелген агъачла чигинжиледиле, аланы башлары бла салыннган жалпакъ агъачла олтанладыла. Юйню баш жабыууну ауурлугъун эки жаны да (къабыргъа чыпынла да) бирден тутарча, башлары бла къарыулу агъачла ийгендиле. Ол агъачха аркъалыкъ не маймул дегендиле. Аты маймул болгъанлыкъгъа, ол базыкълыгъы да бир кибик, узун тыз агъач болургъа керек эди. Аны себепли «Маймуллукъ кесерге барам», дегенде, анга нёгер керек болгъанын терк ангылап, биргесине тебирегендиле. Энди юйню тёрт къабыргъасы да къуралып, башын жабаргъа

жеттенде, юйню ичинден ортасы бла бир жаны кьабыргьадан экинчи жаны кьабыргьага дери аркьалыкьга деменгили чыпынла тирегендиле. Алагьа *багьана* дейдиле. «Орта багьананг аусун» деген кьаргьыш анданды. Юйюнг кьурусун, юйюнг юсюнге оюлсун деген магьананы тутады. «Жёрме» деген халкь жьырда:

Мени жёрмем багьанадан базыкь эди,

Бир кьарыннга аны ашагьан жазыкь эди», – дегенде, жёрме кьаллай жёрме болгьаны кёрюнеди.

Багьаналаны юслери бла юйню баш узунуна агьачны тюзюн, базыгьын, кьарьулусун излегендиле. Ол – *аркьалыкь* болгьанды. Аркьалыкьдан олтаннга дери юйню башы эки жанына да эниш сюрен болуп, жауунла терк саркьып кетерча, бир кибик тюз агьачла тизгендиле. Алагьа *аркьаула* дейдиле.

АРЫШАУУЗ. XIV ёмюрге Акьсакь Темирни Шимал Кавказда урушлары белгилдиле. Ол Кьарачайда, Малкьарда да кьыргьын салыр ююн кьоймагьанды. Аны кьан чериулере кьажау кьарачайлыла бла малкьарлыла да кьаты кюрешгендиле, айтхылыкь жигитликле этгендиле. Зулмучу не уллу зарауатлыкь этген эсе да, халкьны хорлаялмагьанды, гунч эталмагьанды. Халкь, саулугьун, азатлыгьын сакьлагьанны кьой, зулмучуну хыликья этип, кесини батыр сермешчилерине унутулмазлыкь жьырла этгенди. Жьырла бла бирге, зулмучугьа халкь атагьан атла да кьалгьандыла. «Арышаууз» аладан бириди. «Кьапчыгьаууз кьара кьуш» – да Акьсакь Темирни жьырлада кёп кьайтарылгьан сыфатыды.

Азат кьушла учарла,

Кьанатларынгь сынарла,

Сени кьара хатхундан

Ичегинги сыгьарла, –

деп, жаз тил бла тюзюнлей жау басхынчылыкьны бетинде жьырлагьандыла.

АС. Ас кёп тилледе, ол санда кьарачай-малкьар тилде да *бек аламант*, *бек уста* деген магьанада жюрюйдю. Этнос, тайпа, тукьум айырмалыкьлагьа келгенде уа ас «*баш кьауум*», «*сыйлы кьауум*», «*акь сюек*» деген магьанада айтылады. Ол жаны бла тарыхда ас-алан, ас-дюгер деген ангыламла жюрюйдюле. Дюгерлиле (осетинлиле) бусагьатда да малкьарлылагьа асла дейдиле. «Асбатыр бла Айбат» деген халкь дастанда, баш жигитни атында ас бёлюню аны айырма болгьанын кёргюзтеди. Ол кеси да былай суратланады:

Уучугьа ёлом кибик

Садагьы кёкде сыннган!

Ол эди ас мараучу –

Атханы жазмаз суннган.

АССУАТКЕЧЕЛЕ. Ассуат – беккьарангы, кьалыубала кьарангылыгьы. Тьма. Дуния мифологиялада, кьарачай-малкьар нартлада да, кьарангы бла жарыкь бир бирден айырылгьан заманды. Мифлеге кёре, бек алгьа кёкде жулдузла болмагьандыла. Кюн «ёлгенден» сора, жерни юсюн аллай бир

кыялын кыарангылыкыкъ басханды: адамла, кёзню кёзге урсала да, жукъ кёрмей, кыармалгъандыла. Аллаи кечелеге ассуат кечеле дегендиле. Дебет темир жазып, андан жилтинле учуруп башлагъынчы, дунияны ассуат кечеле тумалап тургъандыла. Дебетни тешюнден чачырагъан жилтинле, жулдузла болуп, кёкню ала жарытхандыла.

*Кыарангы, ассуат кечелей,
Басханды бизни юсюбюзню.
Бачама, дертин жетдиргенлей,
Сыйырды тийген кюнбюзню.
(Сюргюн жырладан.)*

АХСУТ – бурун кюнню биринчи жарымын кыушлукъ, эрттенлик, ахсут деп, юнге юлешгендиле. *Кыушлукъ* – сары тангды, кыанатлыла уянган заман. Жолгъа не ишге ач кыарангылай эртте чыгып, иги кесек жол арытхандан сора не чалгъыда бир-эки дуру чыгып, суусап ичедиле. Ол *кыушлукъ* болады. *Кыушлукъ* – женгил ауузланыуду. Ёретинлей дегенча, бир зат кыабып, суусап ичип, солумай, ишге сюеледиле. Кыушлукъ деп андан айтадыла – терк болгъаны ючюн.

Бир кесек ишлеп, кюн да кётюрюлгенде, эрттен азыкыгъа жыйышадыла. Бу жол азчыкъ солугъан да этедиле, сыйген бир зат да кыабады, суусап ичеди. Андан ары заман кюн ортагъа дери *ахсутду*. «*Ахсут болду, бир аууз кир этейикъ*», – дейдиле. Ауузланыргъа тохтаидыла. Ахсутда солуйдула, хапар айтадыла, чалгъы тишейдиле. Жолоучулукъда эсе, жолну келишине кесамагъ этедиле, арысын оюмлайдыла.

«Кыарачай-малкыар тилни ангылатма сёзлюгонде» бу юлешиниу жангыз «ахсут» деген сёз бла белгиленеди. Ол да, нек эсе да, ангылатылмай, жаланда юлгю берилип кыалгъанды. «*Ахсут болгъунчу чалгъычыла экишер дуру чыгъадыла*», – деп алай. Бу юлгю «ахсутха» тюз келишмейди. Ахсутха дери жангыз дуру, жети дуру чыгъаргъа да боллукъдула – иш ала шырхыгъа не заманда сюелгенлерине кёреди. Чаллыкыгъа жетгинчи, кыаллай бир жол арытханларына кёре. Чаллыкъ бла элни арасы артыкъ узакъ болмай, жюрюп чалыргъа онг болса, анда кыош салмай, элден жюрюгендиле. Ол заманда жол арыгыу кеси аллына суусап ичерге, ауузланыргъа да тийишли этгенди. Аны себепли ахсутха дери быллай бир дуру чыгъаргъа, быллай бир жол арыгыргъа деп жокъду. Ол жыйынны не жангыз адамны ишге не заманда, кыалай сюелгенине кёре, кюнню чыкыгъанына, кётюрюлгенине кёре болады.

АСТАН БЛА БАСТАН. *Астан* – тюрлю-тюрлю кийикъ жаныуарланы кыолгъа юйретгинчи тутуучу жер, орун. Чалы чалдиш неда хуна буруу; туркыу, тар орун. Хастан не бау ичинде эргенек формалы ишленеди, алай а, эргенекча, тар не хузун алаша болмай, кийикъ жаныуар – ат, доммай, буу – башы бла секирмезча, бийикъ болургъа керекди.

Бастан – башы жабылгъан, терезе кёзю, башха тешиги болмагъан кыарангы орун. Ары жаз тауукъла, кыазла, баппушла, башха кыанатлыла жыйып болгъандыла.

«Бөдене жашларын хастанга элтгенди. Хастанда – бир жанында астан, бирси жанында – бастан. Алада да тюрлю-тюрлю жаныуарла жыйылып. Астанда – кийик жаныуарла, бастанда – кьанатлыла». (Кьарачай-малкьар мифледен.)

Мажюсю заманладан келген, энди унутула баргъан сөзледиле. Бу «Сөзлюкню» автору аланы Будайланы Хусейден жазып алгъанды. Таулула, таулада орналып, кийик жаныуарланы юйрете, жашау тиричиликлерин кьурай башлагъан заманда туугъан, жюрюген да сөзле.

АТА ЖУРТ – адамны туугъан жери, ата ташы, мекени. Кесин инсаннга, адамгъа санагъаннга Ата журтдан сыйлы жаны, жашауу да туйюлдю. Кьулийланы Кьайсынны «Кьор болайым, ата журтум мен санга» деген назмусу, макъамгъа салынганлы да, хар таулуну ёз махтауу, сезими кибик айтылады! Халкьны кесилик (гимн) жыры болгъанды.

Къалыубаладан бери да Ата журтха сыймеклик, аны ючюн жанын жоюм этерге (жертво) хазырлыкь жырлада, жомакьлада, деменгили эпослада айтылып келеди. «Песнь о Нибелунгах» деген француз эпосну эсге тюшюрейик. 300 спартанчы Ата журт ючюн ахыр тамычы кьанларына дери сермешгендиле. Жесирге тюшгенден эсе, жилин кьулдеге кьуюлууну сайлагъандыла. Уллу Ата журт урушну заманында уа къаллай жигитле болгъандыла!

Малкьар халкь 13 жыл сюрюнде тургъанда, Ата журтну тансыкълагъан, эсгерген къаллай жырла этилгендиле!

*Ёлюгомю сыртда салыгъыз,
Кавказдан хауа урурча...*

Айтхылыкь агъач тужурчу Жангуланланы Ибрагимни «Зепака» деген, ёзлюк повестинде, сюрюнден кьайтып келген таулуну ёз юйюню оюлгъан хуруларында кьымыжа болуп мурсагъа секиргени...

Жазыучуланы кьояйыкь. Бош кьара адамла окьуна, Ата журтларын ариу суратлай, аны бла ёхтемлене билгендиле:

Киши жеринде солтан болгъандан эсе, кеси жерингде олтан бол.

АТИГИ – ёз жеринде кьырал хукмуну тюрлендирирге нюзюр этген, белгили бир аман ишни кьуугъан хорчу жыйыннга кьошулгъан адам. Террорист.

*«Эшитемисиз, мен жангыны излейме,
Балта алып, женглерими кьайырып,
Чирик сауну чиритмезча, айырып,
Агъачланы чириклерин сермейме...» –*

*Деп кьычыргъан болса – аны кютелле
Атигиле, жашау бермей жанына.*

*Ахырында «тели юйге» эittelле,
«Тели дарман» иедиле кьанына. (Ёз. А. Чолпан, 58.)*

Тилибизде аллай алакат сёз болуп турганлай, жарсыугъа, гезет-журнал жазыулада «террорист» деген, тили ахыр-ауалына дери бузган сёз жюриюдо.

АУАН. Бек бурунгулу чынтты малкъар сёзю. Адамны атын, кючюн, батырлыгъын билдирген ауаз. Бирде ёлгенлени арбакъларындан эшитилген ауазгъа да айтадыла ауан деп. «*Адамейни арбагъындан ауан эшитилгенлей туруучу эди...*» (Э. О. «Аслан», 67.)

Ашы-ташы тынгылы этилмей къалган адамны юсюнден элде «*Арбагъы ауан берди*», – деп, сёз эте да болгъандыла.

Дагъыда ауан уруш тилиди. Чабыуулгъа чакъыргъан кычырыкъ. Сур согъуп, урушчулагъа таукеллик берген таууш.

*Эшитиледи Заурбекни ауаны,
Къалтыратып, титиретип жаулары.
(«Нарт къала»).*

«*Ауан этип да окъурса...*» (Жазыучу Гадийланы Ибрагим авторгъа жазган энчи къагъытдан.)

АХМАДИЙ. КЪОЛАН. КЪОШАКЪЛЫ. НЁГЕРЛИ. ЗЕППАЙ – зантгы, телиракъ, акъылы толу жетишмеген, сылхырлыгъы эсленген. Махтанчакъ. Жыйында кесин тап журютмеген, болгъанны, болмагъанны да жаншап, тели-мелиле этип айланган, керексиз махтанган.

*Къоланды дейле, къошакълы дейле
Окъуудан келген Оюсха.
Мен аны къоюп, баишагъа бармам,
Эки тау бирге оюлса.
(Халкъ жырдан)*

Къарыууна, онгуна келишмеген, къолундан келмезлик ишлеге да: «Мен сау болайым», – деучю.

Къолан – тели махтанчакъ, чайкъаракъ адам.

Ахмадий – ол да аллай, аны Къарачайда айтадыла.

Зеппай – Черек ауузунда журюген сёздю. Зеппай деп бурунсуз киши жашап болгъанды. Аттым-саттым сёзлю, кесин оноугъа къошмай тёзалмаган. Къайсы ныгъышха келсе да, олсагъатдан адамланы къалай жашаргъа керегине юйретип башлаучу болгъанды. Аны кебинден элде болмачы фатыуала этген адамгъа: «Кет, сен Зеппайны!» – деп болгъандыла. Сёз андан айтылып кетгенди.

Къолан, къошакълы, нёгерли деп бары ауузлада да айтадыла. Бизни заманыбызда «нёгерли» деп ичгени болгъаннга да айтадыла.

АХТЫННГАН БЛА АХСЫННГАН. Бу эки сёз, бир бирге ушап, бирде бирини магъанасында бирси айтылганча, сёз ючюн, «т» бла «с» бир бирлерин алышындырып келгенча, алай кёрюннгенликге, ала экиси

эки магъананы тутхан сёздедиле. Жарсыуу болуп, не этерге билмеген адам ахтынады. Кыйынлыгы болуп, умутсуздукъ, ачыгу бийлесе, адам ахтыныгучу болады. Сёз ючюн, ёксюз сабий, атасын, анасын излеп, *ахтынады*. Жууугъу ажымлы жоулган адам ахтынады. Сюйгени башханы алган кызы ахтынады.

«Быллай бир ахтынып да турма, балачыкъ, таукел эт. Иншаллах, хайт деген киши болурса!» – деп, къарт уучу жашчыкъны жапсарды». (Уучу жомакъладан.)

Ах – адамны ич тылпыууду, халыды. Адам къоркъса, элгенсе, ажымлыкъ сынаса, тюнголсе, аны ич халын «ах» деген кюйген таууш белгилейди. Ол кёп тюрлю айтылады. *«Ах, кюнюм!» «Ах, мен жарлы!» «Ах, сени кюнюндю!» «Ах дегинчи, жаны чыкъды...» «Ахы кетди», «Ахын алды!» «Ах, деп, аууз тылпыуун эшитдирмечю эди, энди кычырыкъчы болуп къалганды...»* Бу айтыулада «Ах» ненча тюрлю халны белгилей эсе да, анча магъананы тутады. Хар жолдан адамны ич болумуну тюрлю-тюрлю кезиулерин кёргозгеди.

«Ах» этим эсе, аны къалай айтса тапды? Ат эсе уа? Сыфат эсе уа? «Ах» этген? «Ахсыннган»? «Ахын алган»?

«Ахсыннган» ана тилни сёз къурау жоругъуна келишеди. «Тапсынды», «уялсынды», «бойсунду», «жазыкъсынды», «азсынды». Анга кёре – «ахсынды». Кёплюк санда айтырга тюшгенде да, тап келишеди: ахсындыла. *«Добуллуну оюмун тюзге санап, жырчылагъа салам бердиле. Аланы атдан тюшюрюп, жол-хал сорургъа хазырланган чакъларында уа, ёлген, кёзлерин ачып, Асбаяннга битип тургъанын эслеп, ахсындыла, тобагъа къайтыша, иум болдула...»* («Алтын Хардар», 219.) Жазыучу «... эслеп, ахсындыла» демей, «ах этдиле», «ахлары кетди» дерге боллукъ эди. Алай «ахсындыла» деп, бир сёз бла айтыуну тюзге, игиге санаганды.

АШ-АЗЫКЪ АДЫРЛА

Астархан – кёбюрёк адам сыйынып олтурурча, уллуракъ юч аякылы тепси; ашлау. Астарханны асламысында уллуракъ юйюрледе жюрютгендиле. *«Аш бишеди. Адамла ючаякъ астарханны тегерегине олтурадыла...»* (Ат. А. «Саугъа».)

Ашлау. Юч аякылы тегерек къанга, стол. Ашлауаны уллулары, гитчелери да боладыла.

Аякылы тепси. Уллу агъач орун. Аяклары болган чара. Аякылы тепсиге тейри тобалыкъдан тейрини юлюшюн салып, кесилигине (къаранчхасына) элтип болгандыла.

Ашлау тепси. Аш къанга. Сай жонулуп, тегерегинде кырлары болган юч аякылы аш тегене.

Гоппан. Уллу агъач аякъ. Гоппанла къулакылы, аякылы да боладыла.

Сахан. Сай чара. Поднос.

Тепси. Аякылы неда ашлау тепси. Тегерек неда зугул оюлган сай тегене, сахан. Аллай чарала тегене орунуна да жюрютюлгендиле.

Тепчек. Аякылы, къулакылы гоппан. Тужур салынып, ариу оюлуп ишленген зугул неда тегерек аякъ. Къурманлыкылада сый аякыны, келин тойлада киеу аякыны жарашдырырга тепчек изленеди.

Чёмюч. Гитче төгерек терен аякчыкь. Аллай орунну асламысында суу, суусап ичерге жюрютгендиле. Чёмючле саплы, сапсыз да боладыла.

АШЫРА ЖЫРНА – кышны ашыра туруп этилүчю адет жырна. Аны хар юй онгуна кёре этеди. Къабугъу кетерилген къуру нартюхден этип къояргъа да болады. Анга къудору, бурчакъ, пиринч къошуп да этедиле. Ол малкъар жамаутлада хар жылдан 12-чи апрельде этилип болгъанды. Ашыра жырнаны къоншулагъа юлешедиле.

Ашыра жырна бла бирге къой къурманлыкъла да этиучю эдиле.

Ашыра жырна жылны башха кезиулерине аталып этилген заманла да болгъандыла. Аны эллерибизде бусагъатда да этедиле. Кеси аллына бек аламаг татымлы ашарыкъды.

АШЮГЮ ТАРЫ. Бек аллы бурун «Ашюгю» деп чачлы хансха айтхандыла. Бир-бир элдеде, бегирек да Къарачайда, аллай хансха «сибиртгилик» деп да къоядыла. Тау элдеде ашлыкъ бла бирча тары да себе башлагъанларындан сора, хансны аты тарыгъа ётноп къалгъанды. Ашюгю ханс бишгенде, аны уругъу мирзеулук тарыгъа ушагъаны себепли. Къарачайда ашюгю, ашлыкъ мирзеу къадарында хазна айтылмайды. Ол угъай эсенг, анда мирзеуню жымылына, кебегине, къалгъан-къулгъан мурусуну ашюгю деп къоядыла. Болумсуз, тизгинсиз, кирли адамгъа да айтадыла алай

Чегемде ашюгю деп къызыл тарыгъа айтадыла. Къызыл тары уа тарыны бек игисиди. Сау бюртюклюсю, чирлиси. Чегемде къызыл тары, баям, иги битип болгъанды.

*Арпа бла тары – чегет кёгет туююл,
Сона бла сомар керти нёгер туююл.*

Дагъыда:

*Ашюгю тары сепгенле
Къачда боза этерле.
Сени алып къачарма
Балдыражюз жетерге.*

*Къызыл тары – ашюгю,
Чегем элни азыгъы.
Аны ашап кёрмеген –
Адамланы жазыгъы!*

АЯН – аяулу, сыйлы, багъалы. Ата журт, туугъан жер. Ата, ана. Керти адам, тенг, аяулу жууукъ. Байлыгъы да болуп, жамаутда даражасы жюрюген, халкъгъа даймы хайыры тийип тургъан адамгъа да айтадыла «аян» деп. «*Аян жууугъум Жараиш келсе, юйюмю орта багъанасы да жарыйды, юйдегим угъай, – деп, экинчи кюн ныгъыида Таусо ушакъ нёгерлерин тынгылата эди*» (З. Ж. «Бахсан жулдузу».)

Бир-бир дин иелери *айа, аян* демей, *асаф* неда *асаб* деп да айтадыла. Ол сёз араб тилден кирип, Аллахны керти кьулу, керти адам деген магъанада жюриюдю. «*Керти асабынг эдим, энди нек ёнгелегенсе менден?*» – деп, *Локъман межгит аллында кеси аллына шыбырдай эди*» (Т. А. «Таурай бийчени хапарлары».)

Дин насиятлагъа кёре, Сулемен файгъамбарны Асаф деп керти тенги болгъанды. Артда Асафны аты кертиликни белгиси болуп кьалгъанды.

КЪЫСХАЧА

Агъа – тамата къарындаш, атасыны къарындашы. Бу буруннгулу тюрк сёзню малкъар халкъ кеси тилине сюрюнден сора къайтаргъанды.

Адалат – кёз бакъдырмай, жакъламай, тюз багъа бичиу; бетине кёре кесамат этиу. Тюзлюк.

Адаш – бир атлы нёгер, тенг. Тёска. Хасан Хасаннга: «Къалайса, адаш?» – дейди.

Адиш – жыл санлары жетген жашланы уруш усталыкъгъа юйретиучю жер; майдан. Аллаи жерни тёгеречи бегитилип болады; ичинде тюрлю-тюрлю чырмаула, адам суратла, тыйгъычла, бодуркьула салып, жашланы Ага жургну кьорууларгъа, уруш этерге юйретгендиле.

Ажырау – бир бирден айырылыу; разлука. Асламында зорлукъ бла айырылгъаннга айтадыла. «Алай бла, Къарабатыр юйюнден ажырап кетерге тюшдю. Узакъмы боллукъду бу ажырау, кьысха заманда къайтырмы – аны билгичле окъуна айталмадыла» (Жомакъдан.)

Азан – араб тилден кирген сёз. Намаз ууахтыны белгилеген чакъырыу.

Азап – аманлыкъ этген адамны терслигине тубетиу; къыйынлыкъ чекдириу. Этген кълмышы ючюн тутмакъ болуу.

Азгек – дарган; ауруу не башха къыйынлыкъ аздыргъан адам; арыкъсуу, кьатангы, ишлеп тауусулгъан.

Азий – ариу, суйюмлю. «*Азий, азий, азий бала, хазирети халал бала; жетегине жете болсун, жетеуленнге нёгер болсун...*» (Бешик жыр.)

Айдыкъ – эл олтургъан жер; кьууатлы журт. «*Сары-тюз – Къарачайны айдыкъ жери эди. Аны кьонушларында тукъумла терк ёсгендиле, хата кёрмегендиле. Сабан жерлери, чаллыклары да монг эдиле...*». (Халкъ таурухчу Ёзденланы Абугъали.)

Айгъырман – алыкъа жарасы сау болмагъан, жангы бичилген ажир. Жарасы сау болуп, юйретип, миннгенден сора – алаша. «*Ажирим а ажир эди – айгъырман, тёртгюллесе, тёрт аягъы от жаннган...*». (Жомакъдан.)

Аймакъ – жер, биреуню бийлик жери, журту, кьыралы. Пространство.

Айрух – жийиргенчли, тапсыз; адам жапысы болмагъан.

Айрыш – бир бирге чюйре келген оюмла. Шуёхла арасында, юйюрте, жыйында келишмеулюк. «*Арада айрыш бир баиланса, «Сыннган гыржын жабышмаз» деп, бирликни атасы ёлюп къалады.*»

Айдычы – сёзчю, элбюз. Жалгъан фатыуала жайыучу. Кляузник.

Айыутырнакъ — жумушакъ агъач; жеркни бир тюрлюсю.

Акиг – аскер башчы; уруш устасы.

Акъжелкен – желге, хауагъа турушлукъ этген кьумач кьалкъа. Парашют, парус.

Акь жугьтур – миф кийик; айны эки жаргъан жаныбар.

Акь сёз – назму, жыр. Поэзия.

Акьнюр – ийнакъ, таза. Нежный, нежность.

Акьсююк – мууал, бек ууакъ жипли, бек жукъа къумач, дарий. Сыфатлау эсе уа – кёзге туура, прозрачный.

Алакьытай – тюрю-тюрю оюула салынып согьулгъан чепкен. *«Тойда алакьытай чепкенли кьызгъа терк-терк къарай, Зукку пристоп, шашкасыны къол орунунда тухтуйлу баун ары-бери атады. Мыртазагъы, пристопну кеси кибик, бир кёзюнден зигилеу Жумаку, аны эслеп, кьызы ол сыйлы кьонакъгъа тежерге кюрешеди...».* (Чотч. Б. «Улуу Къарачай».)

Алан – тюз жер, агъач ичинде тала.

Албёскюн – ал аякълары алаша, арт аякълары бийик ит; ёрекьулакь къараууз итле. Бек сайлама малчы итлеге саналгъандыла. Терк чапхандыла, тёшледе жараулу жюрюгендиле.

Алгъышбай – къайда да, кимни кёрсе да, таныса, танымаса да, соруп, керексизине алгъыш этип айланыучу адам.

Алдабар, буруннгуча – алчадакъ не да аллеуюк – жыйын башчы, иште – жыйынны, сермешде – аскерни аллында баргъан; къаягъа, таугъа чыкьгъанда да – биринчи.

Алмектеп – башланган школ.

Алтын тау – дуниялыкь таулары; къалыубала жаратылышы; Минги тауну атларындан бири.

Алысын – кюз жауунладан сора чалынып кетген жерледе жангыдан чыкьгъан кырдык. Отава. Алысын, кюн тийип турса да, терк къурумайды, къышха сакьларгъа къыйын болады. Алысынны чалып, къурутуп жыйсала да, аны малгъа женгил ашатып бошаргъа кюрешедиле. Бёзюланы Жабраилны сёзлюгонде – мырды.

Алым – налог.

Амалчакь – синоними – алтыаякъ; башына табына не тюрю амалны да терк тапхан адам; хыйлатабан, сыптырылма, учхалауукь.

Анар – биринчи магъанасында кьызыу жерледе битиучю татлы кёгет. Аны тыш къабугъу ингилик тартып, акьнюр болуучуду. Аны себепли экинчи магъанасында адамны бет сыфаты, тиширыуну ариулуугъу. Орта Азияда кёп жюрюген тиширыу ат.

Андыз – ханс, девясил.

Анг – акьыл, эс, сезим. *«Ангы жокьну тангы жокь».* (Нарт сёз.)

Ангырчакь – бурун, ат иер жюрюмеген заманлада, иерлик этген жаурлукь. Шёндю – терлик.

Ансап – бир затха ийнанганла; бир ызыны, жолну баргъанла; бир тейриге табынганла.

Ансар – ёкюл; жол нёгер. Мухаммат файгъамбар Меккадан Мадинагъа къачханда, аны биргесине баргъанла. Аны дин жолун тутханла.

Ар – бурунгу тюрк тилде эр киши, жигит адам.

Аракет – амал, мадар, мажарыу. Аракетли адам. Бир затны мажарыргъа иш этип, аны амалын табуу.

Арасат – къыяма кюн соруу этиллик майдан; ёлгенлеге жан кирип, ала Аллахны аллына жыйыллыкь жер.

Арачы — жарашыу ишге келечилик этген; ортада келишим кыраи билген; туйюшгенле арасына кирип, жарашыу излеген. Ёрюшчю деп да айтадыла.

Ариза (арыз) – тарыгыу не билдириу кыагыт. Заявление.

Ариш неда **сапариш** – бир зат этдирирге не этерге алгыдан келишим. Заказ.

Арман – ёкюнюч; адамны ич сыры, термилиу сезими.

Арманым болуп, жашырсам,

Кёзлерим айтып кыоялла.

Ах, мени кюнюм, Ахмадиямы,

Гепеу кызакакыла соялла... (Халкы жырдан.)

Арнауутла – тайпала, тукыумла. Бирге жыйылып, эл кыраган жыйынла.

Арсыз – ётсюз, кыоркыакы, кишилиги болмаган.

Аргала – артдан-артха, арт сюреминде, ахырында.

Арш, гыарш – жети кёк, космос.

Арыкы – суу ыз. Мызыланы Исмаилны сёзлюгоне кёре, бизге Шумерден келгенди. Таулула Орта Азияда кёп арыкы кыазгандыла, арыкы сууланы сабанлагыа кёп салгандыла.

Ассы – динсиз; башха жерли, башха муратлы; тау тилде низамсызгыа, жахилге, ишин осал этиучю адамгыа айтадыла.

Асуран – бир тюрлю кыууумгыа агалып, юйде багыылган мал. Асламында ол тууар болады.

Аталгы – сойрю балтачыкы; ёре адыр, тёнгереке-ёзге жоннганда жюрютедиле. Керкини бир тюрлюсю, уллурагы.

Атлама – машинала жюрюген уллу жоллада жаяу адамла ётюучю жер. Переход.

Атма – желпегей кийилген кийим. Накидка.

Атылмыч – топ, снаряд.

Ауал. Кыадар. Жашау ёлчеми. Ахыр кюн. «Ахыр-ауалда», – дейдиле. «Алынг кыалай эсе да, ауалынг иги болсун!» – деп алгыыш этедиле.

Эй, дуня, дуня! Ёлюмсюз дуня!

Ауалы бизге белгисиз дуня! (С. Аз.)

Аулау – сютно башын алыу; аулакыны кёз жетген толусу; «Аулап чыкыды» – эсе да, кырап, нюзюр этип чыкыды.

Аурат – уятлыкы. Половой орган.

Ачыныу – бир затха ажым этип, ичинден кюйген; бушуу этип, азап чекген, жан аурутхан.

Ачыугаш – ачхыл кючю болган таш. Дарман таш. Квасцы. Квасцовый камень.

Ашки – тирменни баш ташын керекде ёрге кётюртюп, керекде энишге тюшюртюп туруучу темири.

Аштапар, (синоними – мухар) – ашап ашдан тоймаган. «Кёл тойса да,

кёз тоймаз». Не да: «Бир кёзю – аида, бир кёзю – жайида».

Ахуул – шынгарт кючлю отунла жаннган от, аны мыдыхыны кызыулугу.

Къысха айтыуну юсюнден нарт сёзле:

Житни узуну, сёзню къысхасы.

Юре билмеген ит юйюне къонакъ келтирир.

Билгенге бир айт, билмегенге минг айт

Билгенни сёзю къысха, билмеген – жай дер къысха.

Сёзню жапханны жабыуу – чибин аудан.

Тилни кеби ауузду, тишле – бугъоуу.

«А» – НЫ КЪОШАГЪЫ

АДАБИЯТ ТЕРМИНЛЕ

20-чы ёмюрню 20-чы жылларындан башлап, бизни миллет жашаубузгъа жангы хунерле, усталыкъла кире башлагъандыла. Суратлау адабият, санатны башха тюрлюлери кьуралгъандыла. Анга кёре, адабият илмуну ёсдюрюрге керек терминле туадыла. Биз аланы бир-бирлерин ёсген адабиятладан хазырлай алабыз, бир-бирлерин а ёз тилибизни жорукъларына кёре жангыдан кьурайбыз.

Бек алгъа адабиятны урукълары (роды), тюрлюлери (виды) бизде къалай айтыладыла?

Битеу да адабият юч урукъдан кьуралады: *лирика, эпос, драма.*

Урукъла да кеслери ичлеринде кёп тюрлюге юлешинедиле. Сёз ючюн, *лирикада* сыр назмула, саясат-инсан назмула, тарыгъыула, кюйле, сонетле, балладала, атаула, дагъыда башха тюрлю чыгъармала боладыла.

Эпосда мифле, дастанла, лиро-эпика поэмала, жигитлик неда жортууул жырла, таурухла, башха тюрлю чыгъармала биригедиле. Эпос назму бла, проза бла да жазылады.

Драма асламысында сахна чыгъармаланы жыйышдырады. Ол жашауну (адамны, жыйынны) къаллай кезиунон – бушуулугъун, кьуанчлыгъын, кьудуретлигин, кюлкюлюгюн – суратлагъанына кёре, *драма, комедия, трагедия* деп, юч уллу кьауумгъа юлешинеди. Хар кьауумну ичинде да энчи жанр илишанлары болгъан пьесала тюбейдиле. Сёз ючюн, кьарачайлы драматург Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы комедияды. Алай анда суратланган адамланы кьадарлары аллай бир бушуулуду, анга бош комедия деп кьояргъа тюшмейди. Ол трагикомедия кьауумгъа келишеди.

Андан сора да адабиятны урукълары жанрлагъа юлешинедиле; жанрла да кеслери ичлеринде тюрлю-тюрлю боладыла. Сёз ючюн, адабиятны бек уллу жанры *романны* алайыкъ. Ол *тарых роман, ёзлюк роман, роман-эпопея, оюмлау романы, тинтиу роман* дегенча, кёп тюрлюге юлешинеди. Жазыучуну суратлагъан, тинтген тематикасына кёре, чыгъарманы жанры да алай белгиленеди.

Бюгюнлюкде малкъар адабиятны китапхана тапкаларында суратлау адабиятны урукъларындан къайсы тюрлюсюн да табаргъа боллукъду.

Къысха лирика назмучукъдан трилогиягъа дери. Аны тарыхы да жазылады. Адабиятны тарыхын неда адбиятдан дерс китапланы жазгъанда, ана тилде биз жюрюте башлагъан бир къауум терминни келтиребиз.

Автор. Жазылгъан, сахнада салыннган, къуралгъан чыгъарманы, ниетни иеси; ишленнген юйню, суратны, музыканы, паркны неда башха санат магъанасы болгъан ишни жарашдыргъан, мурдорун салгъан адам. Дунияда хар зат да адамны эси, хунери, кючю, талпыуу бла этиледи. Ишни, къаланы, адабият неда сурат чыгъарманы жангыз адам этерге да, жыйын болуп этерге да болады. Сёз ючюн, Кёнденлен элни аягъында урушдан къайтмай къалгъан кёнденленчилеге салыннган сынны автору Кърымшаухалланы Хамзатды. Алай аны жерине салгъан, тегерегин жарашдыргъан Каркаланы Мухарбийди. Алай бла, эсгермени саулай алып айтханда, аны авторлары экеулендиле. Скульптор бла архитектор.

Адабият тил. Суратлау адабиятда тил баш магъананы тутады. Аны кючю бла жазычу суратлау сыфатла, жашау болумла, сермешле къурайды; адамланы халларын, табийгъатны суратларын, болумларын, къылыгъын кёргозтеди. Тил байлыгъы болмагъан толу, жашау кючю, ийнаныулугъу да болгъан суратлау чыгъарма жазаллыкъ туйюлдю.

Адабият тил тюзюнлей халкъ тилни мурдорунда къуралады. Алай адабият тил бла халкъ тилни арасында уллу айырма барды. Адабият тил жарашдырылгъан тилди, анда сёз къалай жюрюрге тийишли эсе, алай жазылады, кёп магъаналы да болады; сёзню кеси ичинде сыфат, жаз тил, тюрсюн къолайы да жетишимли болургъа тийишлиди. Жазычу ана тилин не къадар уста биле эсе, аны жазыу тили халкъ тилге аллай бир жууукъ болады.

Адабият тил жазычу къайсы жанрда жазаргъа кёллене эсе, ол жанрны къурулуш кереги болуп къалады. Кюлкю керек эсе – кюлкюге, бушуу керек эсе – бушуугъа алланады.

Акт. Пьесаны бёлюмю. Сахна чыгъармада хар акт белгили бир жашау болумну, кюрешни белгили кезиуюн тутады. Ачыкълана тургъан жашау чойреликлени, къадар сагъатны жыясын тартхан жериди. Акт деп асламысында алгъын айтгычу эдиле. Сёз ючюн, А.Чехов. Аны «Балли бахчасы» 4 актлы пьесады. Бусагъатда «сурат» неда «чыгъыу» деп къоядыла.

Акъ назму. Рифмасыз жазылгъан назму. Рифмасы болмагъанлыкъгъа, аллай назмуланы ич жиялары къаты тартылып, гыллыу кючлери, оюм къудуретлери уллу болады.

Эрттенлик.

Кюн жангылыгъындан толу орам.

Уллу терезеледе уллу кюнле.

Мен, алагъа къарай бара,

Кёреме терезеледен учхан кюн кёзлени.

(С. А.).

Бабаланы Ибрагим Шекспирни «Ромео бла Джульетта» трагедиясын, аны кирик башха классика чыгъармаланы бизни ана тилибизге акъ назмула бла кечюргенди.

Малкъар адабиятда акъ назмуланы Къулийланы Къайсын да,

Байзуллаланы Алий да жазгандыла.

Европада акъ назмуну усталарына Польша Эллар, Жак Превьер, Аполлинер саналадыла.

Алайлыкъ. Условность. Жашауну тюзюнлей кесича, болгъаныча угъай, болургъа боллугъуча, алайлыкъыча, таплыгъыча кёргюзтюу суратлау чыгъармачылыкъны баш жоругъуду. Жазычу кесини къаллай чыгъармасын да айтыргъа деген ниетине, заманны излемина кёре къурайды. Чыгъармада къуралгъан жашау – жашау тиричиликни мурдорунда болуна эсе да, ол тюзюнлей жашауну кесини сураты угъай, аны сыгъылып алыннган, андан ары жашагъанлагъа сейир болурча сайлангъан бетиди. Кёп зат чыгъармада алайлыкъны ызында къуралады, орусча айтханда – условно. Алай а ол алайлыкъ жашауну кесинде шарт болгъанындан эсе кёп да керти, магъаналы кёрюнюрге керекди. Жазычу аллай сезим, жыйышдырыу кертиликге алайлыкъны амалы бла жетишеди. «Алай болса эди», – дейбиз, болунгъан ишни таплыгына кёз атып. Айбат чыгъармачылыкъда алайлыкъ «жашау биз суйгенча болса, биз аны ючюн жан берирге да хазыр эдик» деген тилекни жетдиреди.

Антитеза. Бир бирге келишмеген эки чюйре затны тенгешдириу. «Къаяда голле» (Зумакулланы Танзиляны биринчи китабыны аты). Жулдузла бла къылкыла. «Хант тузуну, балыгы да, / Тата келгенме, жерим» (Къ. Къ.). Хант туз – ачы, бал – татлы.

Антология. Адабиятны сайлама чыгъармаларындан къуралгъан китап. Бек биринчи антология бизни эрагъа дери 1-чи ёмюрде Бурунгу Грецияда чыкгъанды. Къарачай-малкъар адабиятта биринчи антология «Жашауубузну байрагъы» деген ат бла 1956 жылда Фрунзе шахарда (бусагъатда Бишкек) чыкгъанды. Малкъар адабиятны бек толу, тынгылы антологиясын Малкъар жазычуланы союзу 5 томлукъ этип, XX ёмюрню ахырында чыгъаргъанды. Анда прозадан, поэзиядан, драматургиядан да сайлама чыгъармала бардыла. Сабий адабият кеси окъуна бир томлукъ болгъанды. Этезланы Омарны айтхылыкъ «Нарт къала» поэмасы анда биринчи кере басмалангъанды.

Антонимле. Бир бирге чюйре магъаналары болгъан сёзле: ачы – татлы, къарангы – жарык, бийик – алаша.

Аруз. Араб, фарс адабиятлада назму ёлчем (бармакъ). Узун, къысха бёломлю тизгинле алышынып келедиле. Аруз ёлчем Азербайжан, тажик, тюркмен, ёзбек адабиятлада XX ёмюрге дери юрюгенди. Тюрк тилли миллетлени поэзияларында биринчи жазылгъан поэма – Юсуф Баласагунини «Сюе билиуню илмусу» XI ёмюрде аруз ёлчем бла жазылгъанды. Орта ёмюрле аруз ёлчемни ёсген заманыды. Алишер Навои, Фирдоуси, Фуркат, Махтумкули, башхала да асламысында бу ёлчем бла жазгандыла. Малкъар поэзияда Кязимни «Адеп бейтлери» аруз бла жазылгъандыла.

Ашуг. Тюрк миллетледе халкъ назмучу, жырчы. Лезгинли Сулеймен Стальский, даргинли Батырай, къазахлы Жамбул ашугла болгъандыла.

Баргъаны боллукъду.

Шауаланы Миналданна - 95 жыл

ЖАШАУУ, ИШИ ДА КЁЗБАУСУЗ ЭДИЛЕ

Шауаланы Миналдан малкър литератураны историясына малкър тиширыулары арасында биринчи жазычу кьадарында киргенди. Кёп назмула, «Мурат», «Кечерлеми?», «Кюн таякыла», «Тейри жарыгы», «Жашау базманы» дегенча проза китаплары жазган адамча белгиледи ол халкыга бек алгга. Жазычуну проза чыгармаларында тематика кенгди, теренди. Ол, суратлау амаллага, тюрлю-тюрлю проблемалага энчи эс буруп, аланы фахмуну кючу бла ачыкылаганын керебиз жазган заглаарында. Кзуру прозасында угъай, очерклеринде, публицистика статьяларында да.

Жазычуну жашау жолу ким да эс бурурча, дерс алырча сейир да, кыйматлы да, кыйын да болганды десек, киши даулашмаз бизни бла. 1917 жылда Холам-Бызынгы ауузунда Шыкы элде тууган таулу кыз Москвада Ленин атлы педагогика институтну бошаганды, таулу тиширыулары арасында биринчи болуп, миллет интеллигенцияны келечиси кьадарында, Къабарты-Малкърда культура кзурулушха жигер кьагышханды, жаш тёлнюн окьутуу-юйретиу ишге, профессионал журналистиканы айнытыуга болмагача уллу кыйын кьошханды. Миналданны жазычулук ишине журналистика мурдор салганды, бу затдан аны сынауун айнытханды, суратлау сёзге хар заманда сакь болургга юйретгенди.

Кёп жылланы ичинде журналистикага, литературага салган кыйыны тийишли багга бичилгенди. Шауаланы Чериуну кызы Миналдан КъМАССР-ни Президиумуну Баш Советини Сыйлы грамотасы бла «За трудовое отличие» деген майдал бла саугаланганды, КъМАССР-ни Культурасыны сыйлы кзулукчусу деген атха тийишли болганды, аладан сора да «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», «30 лет Победы», «50 лет Победы» деген майдаллага, «Отличник печати», «За активную работу в комсомоле» деген значоклага ие болганды.

Сёзсюз, Миналдан аллай намысха тийишли болур ючюн узакь да, кыйын да жолну арытханды. Тёбен Чегемни школунда окьуганды (Миналданны анасы ёлгенден сора, атасы, бёлек замандан кьатын алып, Тёбен Чегемге кёчюп, анда жашаганды), ол школда төрт классны таууханды. 1930-1935 жыллада Нальчикде Ленинчи окьуу шахарчыкда билим аганды, Москвада В.И. Ленин атлы педагогика институтну история факультетин бошаганын а айтханбыз. Бийик билимли таулу кыз – Шауаланы Миналдан, Нальчикде педагогика училищеде устаз, КПСС-ни Къабарты-Малкър обкомунда лектор болуп ишлегенди, республиканы китап басмасында

баш редактор, сора «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни редактору болуп тургъанды. Таулу кыызгъа уруш жыллада ол кыйын да, жууаплы да борчланы толтурмакълык алай тынч тыйюл эди. Таулу халкъ кѣчгюнчюлюкно сынар кезиуню аллында Миналдан Черуевна Акъ-Суу элде орта школну директору болуп тургъанды.

Окъутуу-юйретиу ишин кѣчгюнчюлюкде да бардыргъанды. Ол Къыргъыз ССР-ни Ош областыны Къара Суу районунда (район арада) орта школда сабийлени историйдан окъутханды, завучлукъ, директорлукъ да этгенди. Биз ол затланы Миналдан Черуевнаны эсгериулеринден билебиз. Кѣчгюнчюлени адамыса деп, бѣлек заманга школдан кысталгъаны да, кѣчгюнчюлеге хар заманда билеклик этгени, тарыгъыу кыагъытла жазаргъа, керекли жерледе тилманчылыкъ этерге болушханы да ол эсгериуледе жазылыпдыла. Малкъар халкъ туугъан жерине кыйтхандан сора Шауаланы Миналданны Къашхатау элни орта школуна директор этдиле. Эки жылгъа жууукъ замандан сора уа партияны обкомуну оноуу бла «Коммунизмге жол» газетни редакциясына кѣчюредиле ишлерге. Ол анда 1958 жылдан 1973 - жылгъа дери пенсиягъа кетгинчи газетни культура-жашау бѣлмюне башчылыкъ этгенди.

***

Шауаланы Миналданны чыгъармачылыкъ ишге бек кѣл салып башлагъан заманы озгъан ъмюрню отузунчу жылларына тышеди. «Мурат» деген романын жазып да ол кезиуде башлагъанды. Аны иги кесеги «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде басмаланганды Уллу Ата журт урушха дери. Биз кѣчгюнчюлюкден кыйтхандан сора уа «Шуѣхлукъ» альманахны 1-чи, 2-чи, (1958 жыл) китапларында, 1959 жылда уа 3-чю, 4-чю, 5-чи китапларында басмаланганды роман. Алгъа Миналдан анга «Кюреш» деп атагъан эди.

Романны къадары ким да бек жарсырча болгъанды. Миналдан аны Москвада институтда окъугъан заманында жазып башлагъанды. Романны ал жанын Миналдан Нальчикде китап басмагъа береди. Алай, жарсыугъа, жазыучуну къол жазмасы белгисиз тас болуп къалады. Миналдан, акъылында, эсинде къалгъан затланы оюмлап, кюреше кетип, чыгъармасын жангъдан жазады. Къайдам, биринчи халына келтиралгъан болурму эди?! Алай, жарсыуну ызындан жарсыу – Миналданны къол жазмасы экинчи кере да тас болады.

Уллу Ата журт урушну башланыуу, кѣчгюнчюлюкно акъылдан шашдырыргъа жетишдирген кыйынлыгъы халкъны бирча абызыратады. Миналдан, ол зарауатлыкъда да романын жангъдан жазыуну кыйгъысын акъылындан кетермейди. Алай бла жазыучу этген муратына жетгинчи тынчаймайды – 1964 жылда «Мурат» Нальчикде китап болуп чыгъады.

Къулийланы Къайсынны 1959 жылда «Шуѣхлукъ» альманахны 6-чы китабында басмаланган - «Литература – халкъ ишди» деген статьясында быллай тизгинле бардыла. «... Шауаланы Миналдан роман жазгъанды. Ол да бизни гитче халкъыбызны жашауунда жангы затладан бириди, бек кыйматлы иш. Мен былайда Миналданны романыны игилигини неда осаллыгъыны юсюнден айтмайма, аны иги жерлери, къарыусуз жерлери да болурла. Алай таулу тиширыу роман жазды демеклик бек къууанчылы затладан бири болгъанына сѣз жокъду».

Бусагъатда, малкъар литератураны айнытгыу къолгъа къаты алыннган кезиуде, миллет прозабызны жаратылыуу 20-чы ёмюрню отузунчу жылларына тюшгенин да унутмайыкъ. Литературада жашау кертиликни суратлау а ол заманлада да, артда да баш жерни алгъаны уа, сёзсюз, бизни, къууандырады. Жазычуларыбыз озгъан ёмюрню отузунчу жылларында болумну оюмламай, чыгъармаларында бусагъат заманны тынгылы кёргозталмазлыкълары баям эди. Анданды бир тюрлю даулашыз, биринчи малкъар романны авторуну отузунчу жыллада жазылгъан хапарлада айтылгъан темагъа – революциягъа – жангы жашаугъа эс бургъаны.

«Муратда» Этезланы Омарны бла Залийханланы Жанакъайытны романларында айтылгъан хапарладан энчилиги – мында юйюр жашауну бла социально-жамауат проблемаланы бирликлери теренден суратланады.

Миналданны романы тынч окъулады, жазма тили ариуду, халкъ тилге жууукъду.

Авторну - Миналданны айтханына кёре, «Мурат» трилогияны биринчи китабыды. «Мен трилогияны биринчи китабында, - деп жазгъанды Шауаланы Миналдан, - халкъыбызны революциягъа дери жашауну бир юйюрню къадарыны юсю бла кёргозтюрге итингенме: экинчи романда уа хапар революция кюрешни, инсан урушну юслеринден барлыкды, ючюнчю китапта уа мамыр совет жашауну кёргозтюр акъылдама. . . »

Кертиди, Миналданны трилогиясыны экинчи китабы – «Тейри жарыгъы», «Муратдан» сора жыйырма бла төрт жыл озуп алай чыкыгъанды басмадан. Андан «Муратны» баш жигитлери – Муратны бла Асиятны къадарлары суратланнганлары толу сезиледи.

XX ёмюрню 60-чы, 70-чи жылларында Шауаланы Миналдан повестьле, хапарла жазыугъа бегирек магъана бергенди. Ол санда «Кечерлеми?», «Кюн таякъла» деген повестьлени жазады. Алада адамны жашауда жери, тюрлю-тюрлю къадарлары болгъан адамланы бетден-бетте тюбешиулери: жашау проблемала суратланадыла.

«Сокъур кёзню жашы», «Аппаны хапары», «Атасыны башлыгъы», «Балдан» деген хапарла не жаны бла да Миналданны фахмусуну теренлигин, - жашауда адамны къадарына даулашыз багъа бичерге къолундан келгенин ачыкъ кёргозтедиле. «Сокъур кёзню жашы» уруш темагъа жазылгъанды. Кертиди, анда урушдан сорагъы заман да суратланады. Къысхасы, жазычуну хар сёзюне ийнанаса, фахмусуна, дуня жашаудан уллу ангылауу болгъанына къууанаса.

«Балданда» колхоз жашаудан хапар айтылады; анда ишчи адамны ниетини тазалыгъы, игиликге ийнаныуу тап суратланнганды дейме мен.

Шауаланы Миналданнга быйыл 95 жыл боллукъ эди. Ол кесини битеу жашауну халкъгъа билим бериуге, миллет культураны, литератураны айнытыугъа бергенин эсге алып, аны юсюнден жазгъан да, айтхан да этгенлей турургъа керекбиз, жашаугъа келген хар тёлю аны атын бир заманда да унутмай турур ючюн.

САРБАШЛАНЫ Алёна,
филология илмуланы кандидаты.

Пётр Шевлокова - 85 жыл

САБЫР СЁЗЛЮ ДА, ФАХМУЛУ ДА ПЁТР

Сёзю, атлашы да сабыр, этген иши терен магъаналы, миллет айырмагъан, биреуге кёзбау этмеген, тенгин сёкмеген, кесин кётюрмеген адам эди, къайсы бирибиз да уллу хурмет этген жазычу Пётр Шевлоков. Республикабыз аны юбилейин белгилерге уллу эс бургъаны да бошдан тнойюлду. Быйыл Пётр Жабагиевичге 85 жыл боллукъ эди.

1927 жылда Урван районну Эски Черек элинде туугъан жаш гитчеликден окъуна билим алыргъа итинип, ахшы мурагына жетгинчи тынчаймагъанды. Ол бизни республикадан биринчилени санында окъуп бошагъанды Москвада М. Горький атлы Литература институтну (1955 жыл). Андан сора аны жашауу, иши да басма бла, жазычулукъ бла байламлы болгъандыла. Бийик билим алгъандан сора, Нальчикде республиканы китап басмасында тамата редактор болуп ишелегенди бёлек заманны, 1956 жылда телевидения къуралгъанлай а, аны биринчи редакторуну къуллугъуна салынады.

Бек башы – ол не жууаплы къуллукъда да кесине буюрулгъан борчну шарайыпсыз толтургъанды, жазычулукъ ишин а бир кюнде да тохтатмагъанды, аны бла бирге билимин, усталыгъын ёсдюргенлей тургъанды. Литературовед, кесаматчы къадарында суратлау чыгъармаланы окъугъанлай, сахна оюнлагъа, артистлени фахмуларына тюз багъа бичиуню амалларын излегенлей, ол амалланы жашауда хайырланганлай тургъанды. Аны тилини байлыгына, жазыу ишге усталыгына уа бююнлюкде да уллу эс бурадыла Пётрну статьяларын, очерклерин окъугъанла.

Пётр Шевлоков къабарты тилде чыкыгъан «Ошхамахо» деген литература-суратлай журналгъа кёчгенден сора, жазыу ишде жууаплылыгы кёз кёре бютюнда кётюрюлгенди. Алгъа журналны бёлюмюню редактору, ызы бла баш редактору болуп тургъанды кёп жылланы ичинде. А. Кешоков, А. Шортанов, А. Шогенцуков, Б. Карданов, К. Эльгаров, Б. Кагермазов, Л. Губжоков кибик жазычуланы чыгъармалары журналны намысын, сыйын кётюргенлей тургъандыла. Пётр Шевлоковну кесини литература-кесамат статьялары, рецензиялары къабарты суратлау литератураны айнытыууну баш проблемаларына жораланганлары китап окъуучулагъа эрттеден белгилдиле.

Былайда айта кетейик: Пётр Шевлоков СССР-ни Жазычуларыны союзуна да, Журналистлерини Союзуна да член эди, РСФСР-ни, Къабарты-Малкъарны да культураларыны сыйлы къуллукъчусу болуугъа да жетишгенди. Аны «Жазычу бла жашау» деген китабы суратлау-кесамат

статьяладан бла авторну хапарларындан кьуралгъанды. Анда Пётр Шевлоков Х. Каширговну бла П. Мисаковну, Б. Куашевни чыгъармаларына энчи эс бурады. Кесамагчы кьарындаш литератураланы адамларына да тийишли магъана береди. Ол санда Кьулийланы Къайсынны, Баграг Шинкубаны, Исхакъ Машбашны, Алим Ханфеговну атларын юлгюге келтирирге боллукъбуз.

Къабарты литератураны акъсакъалларындан бирлерини – Хапачи Каширговну «Глубокие корни», «Ореол» деген романларына бла «Источник счастья» деген повестине теренден тутуп, ким да магъана берирча, тынгылы тинтип, алай айтханды Пётр Шевлоков кесини сёзюн. Ол жазыучуну башхаладан энчилигине да эс бургъанды критик.

Сахна оюнну усталарыны юсюнлеринден ол айтханча киши да айталмагъанды деген оюм барды къабарты драматургилада. Ала Пётрну РСФСР-ни сыйлы артистлерини – А. Шериеваны, Т. Жигунованы юслеринден жазгъан статьяларын юлгюге келтиредиле.

Барыбыз да билгенден, Бетал Куашев къабарты литературада бек фахмулу поэтледен бирлери болгъанды. Пётр Шевлоков аны юсюнден жазгъан статьясы школаны, бийик окъуу юйлени дерс программаларында белгили жерни алады. Аны окъугъанла – профессорла окъуна литературоведни фахмусуна, билимине сейир этмей кьоймайдыла.

1982 жылда «Правда жизни» деген ат бла орус тилде чыкыгъан китабы авторну атын бютюнда бек белгили этеди. Мында П. Шевлоков къабарты халкыны суратлау литературасыны юсюнден хапар айтыуу бла чекленмейди, жазычуланы чыгъармачылыкъ ишлерине суратлау сёзюню кючюу бла тынгылы анализ этеди. Проза жазгъанлагъа багъа бичиуюу да алай. Бу литература жанрны битеу ёсюу жолундан хапар айтады. Башда айтылгъаныча, жазыу тилини ариулугъуна бла байлыгына уа ким да сейир этерчады. Жазыу ишде ол а бек керекли затды. Прозачылары хапарларына, повестьлерине, романларына ма аллай тил бла багъа бичгенди Пётр Шевлоков.

1994 жылда П. Шевлоковну «Мелодия жизни» деген ат бла чыкыгъан китабы да сагъайтхан эди халкыны. Анда Х. Каширгов, С. Кушхов, А. Налоев кибик фахмулу жазычуланы юслеринден жазылгъан статьяла баш жерни аладыла. Дагъыда анда литератураны бла искусствону белгили адамларыны юслеринден оюмлу хапар айтылады.

П. Шевлоковну дагъыда бир иги ишини юсюнден да айтайыкъ: ол башха халкъланы жазычуларыны чыгъармаларын къабарты тилге кёчюрюуге да кёп кыйын салгъанды. Сёз ючюн, М. Шолоховну «Судьба человека», Г. Николаевны «Жатва», Ч. Айтматовну «Материнское поле» (М. Сокурову бла бирге), И. Машбашны «Человек дважды не рождается», А. Гогованы «Река течёт в море», Т. Керашевни «Абрек», «Месть табунщика», А. Абубакарны «Чегери», В. Закруткинни «Подсолнух» деген чыгъармаларын шарайыпсыз кёчюргенди ёз тилине.

П. Шевлоковну хар этген шинде танылады билимини теренлиги, фахмусуну уллулугъу, тейри, адамлыгы да.

***Басмагъа ШАУАЛНЫ
Хасан хазырлагъанды.***

КИТАП - ХАР ЗАМАНДА ЫШАННГЫЛЫ НЕГЕРИНГДИ

Виктор Николаевич Котляров - аты иги жаны бла Къабарты-Малкъардан тышына да белгили адамларыбыздан бириди. Бек алгъа ол фахмулу, билимли жазыучуду, публицистди эм ишине адам чурум тапмазча этерге къолундан келген инсанды.

Бу адам – Виктор Николаевич, 1952 жылда 17-чи октябрде Нальчик шахарда туугъанды, жазычулукъ ишге бизни университетде окъугъан заманында окъуна кёл салгъанды – республикада чыкыгъан газетле, журналла бла, радио, телевидения бла байламлыкъ жюрютгенди, кёп окъугъанды, фахмулу журналистлени ишлеринден юлгю алыргъа кюрешгенди. Бийик билим алгъандан сора, 1975 жылдан 1982 жылгъа дери «Советская молодёжь» газетни редакторуну экинчиси болуп ишлегенди. 1982 жылда уа аны КЪМАССР-ни Баш Советини Президиумуну председателини болушлукъчусуну къуллугъуна саладыла. 1991 жылдан 1993 жылгъа дери «Республика» деген газетни редактору, андан «Эльфа» китап басма араны директору, 1999 жылда «Полиграфис и Т» басманы баш редактору, 2005 жылдан бери уа «Издательство М. и В. Котляровых» китап басманы таматасы болуп ишлейди.

РФ-ни Журналистлерини Союзу эм Жазычуларыны союзуну члениди, КЪМР-ны сыйлы журналистиди, «Имена. Времена» деген китапла къаууму ючюн Искусстволаны Европа академиясыны (Брюсель) бек бийик саугъасын алгъанды, Къабарты- Малкъарны сыйлы Грамотасы бла саугъаланнганды, АМАН-ны академигиди, 2011 жылда «Горец года» деген атха тийишли болгъанды.

Жюрекке жууукъ, намысха тийишли жер

Адамны туугъан жеринден багъалы не барды? Виктор Николаевични да Къабарты-Малкъаргъа къошханы жокъду. Некди ол алай? Аны юсюнден хазна къалмай хар адам да бир оюмну айтады: туугъан жеринг атанг, анангча сыйлыды; жюрегинги тебиуюдо, кёз жарыгъынгча багъалыды. Ол оюм Виктор Николаевични хар заманда да биргесине жюрюйдю. Фахмулу жазыучу дуня жарыгъын бу жерде кёргенди, билимли, окъуулу бу жерде болгъанды, халкъны сагъайтхан, халкъ суйюп окъугъан китапланы, публицистика чыгъармаланы бу жерде жазгъанды.

Жыйырма жыл болады Виктор Котляров китап басма ишни къолгъа алгъанлы. Ол заманны ичинде Виктор Николаевични башчылыгъы бла басмаланган китапланы саны эки мингден артыкъды. Ала суратлау чыгъ-

армаладыла, тарых магъананы тутхан, илму темагъа, сабийлеге жазылгъан, Къабарты-Малкъарны табийгъатыны эм саулай да Кавказны юсюнден жазылгъан китапладыла. Виктор къатыны Мария бла бирге алтмышдан артыкъ китап жазып басмалагъанды. Алада Къабарты-Малкъарны бек белигили адамларыны, тарых магъананы тутхан жерлерини, адетлерини эм саулай Кавказны юслеринден хапар айтылады. Ма ол китапланы бир къауумуну атлары: «Кабардино-Балкария – природная жемчужина», «Заповедная страна», «Живописная Кабардино-Балкария», «Неповторимый Нальчик», «Таинственная Кабардино-Балкария», «Причастные к стране чудес». Аладан сора да республиканы табийгъатыны, архитектураасыны ариулугъуна аталагъан сурат альбомла бардыла.

Къабарты-Малкъаргъа келген туристлени кёбюсю алгъа Котляровланы китапларын окъуп, бизни республиканы жашауу, табийгъаты бла шагъырей болуп, андан сора жол кёл алгъанлары даулашсызды.

Белгили жазычу Валентин Кузьмин Котляровланы юслеринден 2005 жылда жазгъан статьяны окъугъан адам Виктор бла Мария этген ишге багъа бичип онг болмагъанын ангыларыкъды.

- «Живописная Кабардино-Балкария» деген ат бла Мария бла Виктор Котляровла эм Жанна Шогенова жазып чыгъаргъан китап бек уллу махтаугъа тийишлиди, - дейди Валентин Кузьмин. – Анда болгъан ариу суратла, накъышла, терен магъаналы жазула не менме деген адамны, бек алгъа жазычуну акъылын кеслерине бурмай къоярыкъ туйюлдюле. Анда «Взгляд в прошлое. Исторические экскурсии. Обычаи и традиции. Памятники культуры. Достопримечательности. Археологические находки. Флора и Фауна. Базы туризма и отдыха. Геопатогенные зоны. Необычные явления. Знакомые личности» дегенча темала бизни кёзюбюзню дунягъа жангыдан ачадыла. Китапны башындан аягъына дери, бир солумай, сейирсинип, дуня зауукълугъун алып окъугъанма.

Бизни жерибизни – Къабарты-Малкъарны юсюнден жазылгъан быллай сейирлик китапха эрттеден бери тубемегенме. Быллай затны чыгъарыргъа уа жаланда Котляровланы китап басмаларыны къолундан келгенди.

Республикабызны башчысы Арсен Каноков да терен магъана бергенди Котляровланы китап басмаларына. «Ала, – дейди Арсен Баширович, - Север Кавказны халкъларыны краеведенияларыны, тарыхларыны, этнографияларыны юслеринден чыгъаргъан китапла не уллу махтаугъа да тийишлидиле. Бу арт жыллада китап басма жюзле бла саналгъан китап чыгъаргъанды, тюрлю-тюрлю темалагъа. Алада адыгланы, малкъарлыланы, ингушлуланы, осетинлилени, чеченлилени юслеринден эндиге дери хазна кёп адам билмеген хапарла айтыладыла. Котляровланы китаплары бизни миллет культурабызгъа бек уллу къошумчулукъ этгендиле. Алий Шогенцуковну, Мёчюланы Кязимни жашау жолларыны юсюнден бу эки адам бардыргъан излеу-тинтиу ишле бизни кёзюбюзню кёп затха ачхандыла...»

- Мария бла Виктор Котляровла – журналистле, тарыхчыла, басма ишни усталары Къабарты-Малкъарны белгили адамларыдыла, - деп жазады РФ-ны Тергеу палатасыны председатели, Россейде китапла чыгъарыу жаны бла союзуну президенти Сергей Степашин, - ала этген ишге уллу багъа

бичебиз. Ала кёп монографияла чыгъарадыла, тау халкъланы история, этнография тинтиулени, генеология жаны бла этилген ишлени юслеринден басмалагъан затла, сёзсюз, уллу миллет магъананы тутадыла. Андан сора да, мени акъылыма кёре, Котляровланы ишлери Север Кавказны халкъларыны шуёхлукъларын кючлерге, хар жерде да адамлыкъ даражаны кётюрюрге себеп болады, халкъланы биригиулюклерине да алай.

Быттыр Дондагы Ростовда Юг Россейни илму ишлерини халкъла аралы бешинчи конкурсуну итогларын чыгъаргъандыла. Конкурса къатышханланы ишлерине багъа бичген къауум Къабарты-Малкъардан келген Мария бла Виктор Котляровланы жетишимлерине энчи магъана бергенди. Ала « За подвижническую деятельность по изданию научного и культурологического наследия и современных кавказоведческих исследований, укрепление сотрудничества ученых Юга России» деген ишлери ючюн диплом бла саугъалангандыла. Жюриини документлеринде быллай сёзле бардыла: «Особых слов заслуживает подвижническая деятельность Марии и Виктор Котляровых, решающих задачу сохранения историко-культурного наследия Северного Кавказа. Они осуществляют свою просветительскую и патриотическую деятельность на основе полной самокупаемости, не получая ни государственной, ни спонсорской поддержки, хотя их книги создают яркий образ целостного и в то же время яркого и многокультурного региона России».

- Арт 15-20 жылны ичинде атлары махтау бла айтылгъан краеведеле – Мария бла Виктор Котляровла кеси ишлери бла бизни таулагъа бла тау ауузлагъа чакъыргъанлай турадыла, - дейди архивист Е.С. Тютюнина. - Аланы чыгъармаларында артыгъыракъда Малкъарны бла малкъарлыланы XIX ёмюрню ахырында бла XX ёмюрде этнологияларыны, географияларыны, экономикаларыны, фольклорларыны, историяларыны, орхеологияларыны юслеринден бек сейирлик да, бек магъаналы да затла жазылгъандыла. «Балкария: страницы прошлого» деген китап 2005 жылда чыкыгъанды басмадан. Анда болгъан материаллагъа багъа бичип онг жокъду, ала миллетни тарых жолунда адам айтып тауусмазча терен магъананы тутадыла. «Балкария – страна гор и ущелий!» деген эки томлукъну уа бир окъугъуз! Ол эки китап бла шагъырей болсанг, авторланы билимлерини теренлигине, фахмуларыны уллулугъуна сейир этесе бек алгъа.

Котляровла чыгъаргъан китапланы хар бири келе келген тёлюлеге дайымда байракъ болгъанлай, жашауда нёгерлик этгенлей, къууанчларына къууанч къошханлай турлукъдула.

- Туугъан жеринге – ата от жагъанга суймеклигини къалай ачыкъларгъа боллукъса? Ол къыйын ишди, алай аны ачыкъларгъа бизни къолубуздан келликди, - дейди Виктор Котляров. – Туугъан жерге суймеклигибизди бизге «Кабардино-Балкария: жемчужина Кавказа», «Живописная Кабардино-Балкария», «Кабардино-Балкария страна чудес», «Таинственная Кабардино-Балкария», «Причастные к стране чудес» деген китапланы жаздыргъан. Ишинден къууанган а бек уллу къууанчды мени ангълауумда.

***Басмагъа ШАУАЛАНЫ
Хасан хазырлагъанды.***

ЖЫРЫБЫЗ ИЙМАНЫ БОЛГЪАН

Музыка жаны бла биринчи малкъар продюсер болгъан Этчеланы Музафар Огъары Жемталада туугъанды. Уллу юйюрге ёсгенди.

Нальчикде 1-чи номерли музыка школда, ызы бла уа музыка училищеде окъугъанды.

1983 жылда Краснодардагъы культура институтха кирип, аны жетишимли тауусханды.

1987 жылдан бери республика радиода суратлау-музыка редакциягъа башчылыкъ этеди.

1990 жылд «Салам алейкум!» деген автор программасын къурагъанды. Иги кесек жыр да жазгъанды.

1998 жылда Россейни Артиадасыны лауреаты болгъанды.

2001 эм 2002 жыллада «Салам алейкум!» программада айтылгъан бек иги жырланы, энчи китап этип, «Эльбрус» басмада чыгъаргъанды.

Нальчикде жашайды. Юйдегиси Гайыланы Нюржан бла эки сабий ёсдюреди.

Огъары Жемталадан Этчеланы Шарафутдинни эсинде да болмаз эди, аны жашы Музафар битеу миллетине айтылгъан адам болур деп. Аны Россейде да танырла деп.

Этчеланы Музафарны жетишимлери уа аны иш кёллюлюгю, фахмусу бла байламлыдыла. «Аперим!» деп да андан кычырадыла анга залдан. Этче улу, бир тюрлю болушлукъсуз, чырмаргъа суюгенле да бола тургъанлай, арымай-талмай кюреше, не къадар фахмулу жаш адамны чыгъаргъанды сахнагъа, не къадарына болушханды жашау жолларын табаргъа! Не къадары кёлленгенди, ийнанганды кеси кючюне, фахмусуна да Музафарны хайырындан! Къалгъан ахшы ишлерин кюйсакъ да, жаланда «Салам алейкум!» программаны къурагъаны ючюн окъуна ол не махтаугъа да тийишлиди. Эл-эллерибизден автобуслла бла адамланы Нальчикде Жашил театр гъа толкъун-толкъун келиучюлери барыбызны да эсибиздеди.

1970–1980 жыллада, миллет жыр искусствобузгъа къайгъыра, Отарланы Омар, Жанатайланы Исмайыл, Таукенланы Галина, Беппайланы Сергей, Алтууланы Зоя, Гергюкъланы Тамара, Текуланы Махмут, Къулбайланы Людмила, Тетууланы Шарафутдин сахнадан кетселе, ким жырлар аладан сора деп жарсыучу эдик. Хар затны да заманы болады - бири кете, башхасы келе. Ма ол жарсыуубузну унутдуруп, Музафар малкъар эстраданы чырагъын жарыкъ жандырып, миллет сезимибизни къозгъап, ёхтемленирча эталгъанды. Тюрк тилли миллетлени халкъла

аралы фестиваль окъуна болгъан эди «Салам алейкум!». Аны онжыллыкъ юбилеи Жашил театрда уллу байрам халда белгиленнгени, ары кѣп тыш къыраллы артистле келгенлерини да не багъасы бар эди!

Хар фахмулу адам, фахмулу жазылгъан чыгъарма, ариу жырланнган жыр саулай халкъны къууанчы, ёхтемлиги болуп къалады. Музафарны жетишимлери да, сѣзсюз, барыбызны да къууандырадыла. Бююннго музыка искусствобузда, насыпха, Этчеланы Музафар бла Асанланы Кулина бардыла: бири радиону музыка редакциясына башчылыкъ этеди, экинчиси уа - телевиденияда.

Не заманда да таулула жырны, сѣзню сыйлай билгендиле. Бек къыйын кюнледе да жыр, музыка халкъгъа тенглик-нѣгерлик этгендиле. Этчеланы Музафарны бу затха билими, хунери, адамлыгъы да келишедиле. Аныча адепли адамны уа жыр да, музыка да кѣтюрген этедиле, адамлыгъына къошхан этедиле. Жыр а жүреклене жылытхан бир затды. Музафар жырны кесине илму этгенди, ахырында аны халкъгъа жайыгуну, билдириуну устасы болуп къалгъанды. Билдиргенде да, аз кючюн, аз онгун кѣп этип билдиреди. Ол къаллай болумда да музыканы, жырны юсюнден уста, иги сѣз айта биледи. Жыр дегенинг - къанаты, жаны да болгъан, дайым биргебизге жашап тургъан затды.

Къайсы бирибиз да бусагъатда миллетибизде Этчеланы Музафарча фахмулу жашыбыз болгъанына къууанабыз.

Аны адамлыгъы да уллуду: ниети - таза, кюлгени, айтхан сѣзю да - хычыуун. Къысхасы, хар ышаны, этген ишича, ариуду.

Бу хапарланы айта келгенде, Музафар жыр, музыка искусствону жолуна къалай бла тюшгенди деген соруу туады. Сѣзсюз, бек алгъа ол анга Аллах берген фахмуду. Экинчиден а, анасы - Таукенланы Халимат - уста къобузчу болгъанды, тойлагъа жан салгъан адам. Гитче заманчыгъындан окъуна ол затны кѣре тургъан Музафарны жүрегинде музыкагъа къалай эсе да кеси да ангыламагъан сезим къозгъалады. Къобуз тартыула бири бирлерине хазна ушамагъанларына окъуна эс бура башлайды ол. Кеси да къобуз согъаргъа итинеди. Огъары Жемталаны школунда ючюнчю классда окъуй тургъан заманында уа, Нальчикден бир къауум адам келип, устазланы айтыулары бла, жыргъа, музыкагъа хунерлери болгъан жашчыкъланы бла къызчыкъланы бирге жыйып, конкурс бардырадыла. Ол 1973 жылда эди. Алайда къонакъла эришиуде хорлагъаннга Этчеланы Музафарны санайдыла.

Ол адамла бизни Культура министерстводан келгенлерин Музафар артда билгенди. Иш а былай болгъанды: республиканы оноучулары музыкадан, жырдан миллет кадрла жетишмейдиле, ол себепден, битеу школлагъа айланып, хунерли сабийлени сайлап, Нальчикге келтирип, интернатда тутуп, тынгылы музыка билим алыуларын жалчытыргъа деп, сѣзню къаты саладыла. Ол борч къысха заманны ичинде тамамланады: 28 малкъарлы, 54 къабартылы сабийни келтирип, Нальчикде алагъа энчи интернат къурап, анда тохташдырадыла. Сабийле тюшге дери 6-чы номерли орта школгъа жүрюйдюле, тюшден сора уа 1-чи номерли музыка школгъа.

Ким биледи, элли жашчыкъгъа шахарда окъумакълыкъ ал кезиуде

кыйыныракъ да кёрюнген болур эди, алай аны музыкагъа сийме-клиги кюн сайын да таукеллик бергенлей турады. Музафарны къобуз согъаргъа юйретген Владимир Жуков бла музыканы теориясындан окъутхан Г. Гетигежев (интернатны директору да ол эди) кибик устазланы бек сийген сохталарындан бирлери болуучусун ол заманда аны бир-гесине окъугъан жашла, кызыла да эсгереди. Ала да, башха устазла да сабийлени солуу кюнледе окъуна жибермегендиле юйлерине. «Солугъан каникуллада этерсиз, бусагъатда уа музыкадан билимигизни ёсдюрююз», - деп, къаты болгъанлай тургъандыла. Устазла кеслери да арталлыда эринмегендиле - билимлерин, заманларын да аямагъандыла сабийледен.

Музыка школну жетишимли бошагъан жашчыкъланы бла кызычыкъланы кёбюсю, ол санда Этчеланы Музафар бла Асанланы Кулина да, окъургъа музыка училищеге киреди. Анда Музафар ол окъуу юйню халкъ музыка инструмента бёлюмюне тюшеди. Анга уа В. Харитонов башчылыкъ эте эди. Анда Музафарны, Кулинаны окъутхан устазланы санында Нихат Османов, Нгуен Ван-Нам кибик фахмулу композиторла бар эдиле. Оркестрге деп, «Гапалау» симфония поэманы да Нгуен Ван-Нам жазгъанды.

Училищени бошагъанлай, Музафар бир тюрлю арсарсыз Краснодарны Культура институтуна киреди.

Этчеланы Музафар, институтда да окъуй тургъанлай, «Юность Кубани» деген ансамбльде юч жыл ишлегенди. Таулу жаш ол ансамбль бла бирге алгъыннгы СССР-ни кёп республикаларында, крайларында, областьларында болгъанды. Музафар хар жерде да фахмулу къобузчу, концерт программаны бардыругъа уллу хунери болгъан адам болгъанын танытады. Музыканы терен ангылагъан белгили адамла аны оркестрге деп малкъар макъамладан жарашдыргъан фантазиясын къабыл кёргенлеринден сора, институтда студентлени, устазланы араларында Музафарны намысы бютюнда бийикге кётюрюледди. Краснодар крайда музыка къарауладан биринде Этче улуну ол фантазиясы биринчи жерге тийишли болгъаны уа Музафаргъа бютюнда къанат къакъдырады.

Таулу жаш, институтну бошай туруп, ол чыгъармасын жангыдан къолгъа алып, анга къошхан, къоратхан да этип, кесине диплом иш этеди.

Ол чыгъарма Краснодарны культура институтуну окъуу программасына къошулгъанды. Анда кырал экзаменлени кезиуюнде бу фантазияны бюгюн да терк-терк эшитирге боллукъду.

КъМР-ни Культура министерствосу, Этчеланы Музафар институтну бошагъандан сора, Совет (Черек) районнга барып ишлерин тийишли кёреди. Радиону малкъар тилде бериулерини ол замандагъы баш редактору Созайланы Ахмат а, Музафарны чакъырып, суратлау-музыка редакциягъа башчылыкъ этерин тилейди. Сёзсюз, Этче улу районнга барса да, миллетни аллында кесини борчун айыпсыз толтурлугъу баям эди. Ол, Нальчикде музыка училищеге окъуй тургъанлай окъуна, Огъары Жемталада «Аязчыкъ» деген ансамбльни къурап, аны аты ре-

спубликагъа айтылырча чекге жетишдирген эди.

«1987 жылда радиода тохташханынгдан сора, ишинги не затдан башлагъан эдинг?» - деген соруубузгъа Музафар былай жууап этген эди:

- Ал кюнледен окъуна радиода музыка-жыр фондубуз не халда болгъанын тинтеме. Тюзюн айтайым, жарлы эди ол фондубуз. Битеу да жети-сегиз жырчы, фондда да минг бла төрт жүзден аз артыгыракъ жырыбыз. Ол бирлеге кеп да кёрюнюр. Алай сёз сау миллетни жыр, музыка искусствосуну юсюнден баргъанда, ол артыкъ кыуанырча шарт туююлдо. Не этерге керекбиз деген соруу мени тынчлыгымы алады. Бёлек замандан, киши айтханнга да къарамай, элlege, шахарлагъа жайылып, халкъ фахмуланы излеуню кьолгъа алама. Жаратханларымы радиогъа чакъырып жырлатама, кьобуз сокъдурама. Артдан-артха бизни берилерибиз жыр, музыка искусствону халкъгъа жайыуну чынтты школу болуп башлайдыла; элlege, шахарлада ансамбльерибизни саны тохтаусуз ёседи. Артдан-артха аланы игилерине, къарыусузларына да багъаны халкъ кеси бере башлайды. Ол а шахарлада, район аралада, сора телевидения бла бардыргъан фестивальларыбызда, конкурсларыбызда ачыкъланады. Фахмулары бизни ол тюрлю ишлерибизде ачыкъланган жашладан бла кызладан кыралыбызны музыка эм жыр искусство жаны бла билим берген окъуу юйлерине киргенле да бардыла...

1990 жылда Музафар, «Салам алейкум!» деген автор программасын кыурап, уллу ишле эте башлайды. Алай фахму-лу адамланы ишлерине чырмагъанла не заманда да болгъандыла, «чимдирге» суюгенле. Битеумиллет, битеуреспублика байрам кыурап, аны Россейни башха регионларына жетдирирге кьолундан келген, Татарстан, Башкъортостан, Къыргъызстан, Къзахстан эм башха республикала бла культура байламлыкъла тохташдыргъан Музафаргъа сахнада фахмусузланы да жырлатаса деп дау айтханла да чыгъадыла. Алай, сахнада бир кюннге атын ким айтдыралады? Битеудуния культураны тарыхында да бек аз тюбейдиле аллай закийле. Заман хар затны кесини сюзгючюнден иеди - фахмусузла кетедиле, «жулдузла» уа - кыаладыла. Аны юсюнден ма былай айтады Музафар:

- Бусагъатда да бардыла аллайла. Болсада, биз шендю бек алгъа ол жаны бла иш тамыры бла тюрленнгенин эслерге керекбиз. Мен алгъаракъда да чертгенме, ким фахмулу, ким фахмусуз болгъанына халкъ кеси багъа бичгенди. Фахмулулагъа уа кьолубуздан келгенича болушабыз. Кесим кьобуз согъуп да кеплени жырлатама. Эсигизде болур, Текуланы Амырбий, Бечелланы Зарема кибик жырчыларыбыз, «Алмосту» халкъ ансамбль (Хасания), «Таулан» (Кенделен) халкъла аралы конкурсну лауреатлары болур чекге жетишгендиле. Аланы атлары халкъгъа бизни радио берилерибизни юсю бла белгили болгъандыла. Не уа бусагъатда Газаланы тукъумдан менме деген беш фахмулу жырчы барды, ол санда халкъ ийнагъы Алим да.

Музафарны «Салам алейкум!» деген халкъ бек жаратхан бериюне эм ол ат бла бардырылган республика конкурслагъа кыатышыргъа суюгенле кепден-кеп бола баргъанлары себепли, сабийлени конкурсларын

энчи бардырыргъа тношген эди, аны атына да «Салам алейкумну» жулдуз-чукълары» деп. «Салам алейкумну!» конкурсларына башха миллетлени келечилери да къатышхандыла. Радио, телевидение бла бардырылгъан эришиулеге кеслерини жырчыларын гагаузла, дагъыстанлыла да жибергендиле.

Хау, республикада музыка шошдан-шош согула бара эди, аны жашауна Музафар киргинчи - шошлукъну «атылханча», болгъанны тирилтип, къурап, сокъдуруп, жырлатып башлагъынчы... Къабарты-Малкъарны «уятыуу» бла чекленмей, фахмусу саулай Шимал Кавказны да аулады, узакъ Татарстанга, башха жерлеге да жетди.

Алай «Салам алейкум!», халкъла аралы фестиваль даражасына дери ёсюп, сора шошайды. Аны 10-жыллыкъ, 15-жыллыкъ юбилейлери да бек кенг халда ётген эдиле, Россейни кёп регионларындан жырчыла да келип, Къыргъыздан окъуна... Халкъына чынтгы байрам къурай эди Музафар.

«Салам алейкум!». Радиога сыйынмай, телевиденияга ётюп, андан а Къарачайга жетген. Фестивальларыны лауреатлары Татарстанны, Башкъортостанны уллу жыр саугъаларына тийишли болуп, халкъыбызны намысын кётюрген «Салам алейкум!». Аллах санга мындан ары да онг берсин!» - деп, Этче улуна саулай миллетни ыразылыгъын алдыргъан «Салам алейкум!».

Алай, халкъла аралы даражага дери ёсген, аты кенг айтылгъан «Салам алейкум!» фестивалны, айныта барырыны орунуна, бир тюрюл жаны бла да болушмадыла. Фестивалны къурау бла уллу организацияла кюрешиучюдюле. Музафар а - кеси. Аллай магъаналы ишни сансыз этиу - ол да чырмауду. Иши бла, фахмусу бла да республиканы культу-расын айнытыугъа айырмалы, энчи юлюш къошхан, 1987 жылдан бери алай тири, жюреги-къаны бла берилип ишлеген Этчеланы Музафарга алыкъа сыйлы ат да бермегендиле. Нек эсе да бизни бек фахмулу адамларыбызны кёллерин кётюрюрге къуллукъчула ашыкъмайдыла... Аны бла байламлы бир жыйылыу дайым эсибизге тюшеди.

1998 жылда, 28-чи августда, бизни республикада биринчи кере бардырылгъан халкъла аралы «Салам алейкум!» фестиваль къалай ётгенини юсюнден хапар айтыргъа КъМР-ни Правительствосуну Председатели Чеченланы Хусейинни «Салам алейкумну!» хазырлагъан къурау комитетни членлери эм басманы келечилери бла тюбешиую болгъан эди. Хар ким фестивалны юсюнден оюмларын айта, аны къурагъан эм бардыргъан Этчеланы Музафарга уллу ыспас эте эдиле. Музафар кеси да ол жыйылыуда эди. «Салам алейкум!» фестиваль халкъ байрамча ётгенини, анга кёп халкъ къатышханыны, бу бек огъурлу эм магъаналы иш болгъаныны юсюнден да айтылгъан эди анда.

Созайланы Ахмат а, «Эльбрус» китап басманы директору, фестивалны уллу магъанасын черте, аны къураугъа эм бардырыугъа бек уллу къыйын салгъан Этчеланы Музафарга, он жылны ичинде ол быллай алапат байрамланы къурай келгенин эсге ала, республиканы культу-расын айнытыугъа къошхан юлюшюн да тергеп, сыйлы ат берирге

тийишлилигин черте, ол предложениясын премьер-министрге айтханды. Къурау комитетни членлери ол предложенияны къабыл кѳредиле. Чеченланы Хусейин ол иш бюгюн-тамбла деп угъай, алай быйыл этилрге боллугъун айтады. Андан бери 8 жыл да озду!

Быйыл 20 жыл болады Музафар бу иште кюрешгенли. Сыйлы ат берилсе-берилмесе да, ол сыйсыз боллукъ туйюлдо. Алай дагыда тюзлюк дегенлигибизди ансы. Анга кѳре, чырмаула да чыкыган болурла. «Тюрк тилли миллетлени халкъла аралы «Салам алейкум!» деген фестиваль!» деп жазыла эди алгъа афишалада, артда уа андан «тюрк илии» деген сѳзлени кетертдиле... Ызы бла уа «Салам алейкум!» да тунчукъду... Тюрк тилли халкъланы угъай, битеу халкъланы фестивалын къура деп бир къуллукъчу, башхасы уа репертуарына дери оноу этерге кюрешип, чырмай эдиле Музафарны ишине. Болсада, Музафар халкъыны сыйлы адамыды. Андан уллу махтау къайда!

Ненча адамны жырлатды, ненча фахмуну жарытды Этче улу! Газаланы Алим, Асанланы Кулина, Текуланы Амур, Тѳппеланы Алим, Трамланы Татьяна, Хасайтланы Руслан, «Ийман», «ААА» эм башха жыр къауумла. Бечелланы Зарема, Газаланы Светлана, Габаланы Тенгиз, Туменланы Жаннет, Макытланы Арсен, Жангоразланы Мажит бла Мамайланы Фатимат а? Санап башласакъ, бу тизме бек узун боллукъду. Аланы барын да Музафарны «Салам алейкум!» бирикдиргенди, жол да ачханды.

«Насыпха, фахмуларыбыз кѳпдюле. Бизни программаларыбызгъа жюзден аз адам къатышмайды. Алай, бир-эки жыр айтханлай, кеслерин уста жырчылагъа санап тохтайдыла. Хар неде да, хар усталыкъда да билим керекди. Жарсыугъа, окъургъа суймейдиле жаш адамларыбыз. Аны бла кеслерини жолларын кеседиле. Усталыкълары, ангылаулары да ѳсмейди, анга кѳре. Окъургъа керекди, окъургъа! Ата-анала да сабийлерин анга гитчеликден юйретирге керекдиле», - дейди Музафар.

Жыр искусствогъа, халкъына кѳлю бла къуллукъ этгенине, ишин тынгылы этерге жетишгенине да Этче улуна барыбыз да къууанабыз. Ол къураган радио бериуле, жыр эришиуле, конкурсла, фестивалъла халкъны жашауна терен синггендиле, аны атын кенг белгили да этгендиле.

«Салам алейкум, Музафар! Кюнюнг, жашауунг да нюрлю, жарыкъ болсун, саулугъунг да бек болсун! Жаша, аперимли жашыбыз!» - дейди анга халкъы. Жаланда алгышды Музафаргъа айтханлары. Олду бек уллу сый-ыспас, олду ѳлюмсюзлюк.

**БИТТИРЛАНЫ Аминат,
ШАУАЛАНЫ Хасан**

БАЛАДАН КЪУУАНМАКЪЛЫКЪ УЛЛУ НАСЫПДЫ

Аны – Окъабашны, иги таныгъанла бир да унутмайдыла. Ол жаш заманындан окъуна къолгъа алгъан ишин, атлар атламын тынгылы оюмлап, алай этип болгъанын. Айтхан сёзю сёгюлжорюн да суймегенди. Аны къой, таулагъа, - табийгъат байлыкълагъа да бир заманда да сансыз къарамагъанды, - ол сейирлик къудуретге тийишли магъана бермеклиг’ а къалай насыпды! Мени акъылыма кёре, ол затланы барысы да анга анасыны, ёмжорюн урушха кетген жашларыны Ёлмезланы Солтанны бла Мурадинни сакълай ашыргъан тиширыуну – Бачиланы Ариубатны, сютю бла келгендиле. Бу огъурлу ана эки жашы – эки къанаты бир заманда кёз юсюнден кетмегенлерин хазна кишиге айтмагъанлай, жүрегини теренинде сакълагъанды ёлюп кетгинчи. Нек эсе да ол жүрек къыйынлыгъын кишиге айтыргъа суймегенди.

Сабийле тамата къарындашларыны ёсюмлю, къарыулу, къолгъа алгъан ишлерини беллерин бюкжюнчю тынчаймаучуларын эсгергенлей жашагъандыла, бир бирге хапар айтып. Къарындашла урушха атланган кюнлеринде эгешчиклерин кезиу-кезиу къучакълап эркелетгенлерин а бир заманда да унутмагъандыла. Алай ол аланы ахыр тюбешиулерин болгъанын а къайдан биллик эдиле. Окъабаш башхаладан эслирек, бирде анасыны мудах кёзлерине къарап, олсагъатда Ариубат жашларын эсине тюшюрюп, къычырып жиляргъа да базынмай, дуня азабын сынай олтургъанын ангылап, аны аллына чёгюп, башын тобукъларына салып, тынгылагъанлай тургъанды. Ол аны анасын жапсаргъанлыгъы эди. Ариубат аллай кезиуледе да къыйынлыгъын кишиге сездирмегенди. «Иш адамны къыйынлыкъларын хорлагъан кючдю», - деп болгъанды Ариубат.

Ол къызына бла кичи жашчыгъына терк-терк былай айтып болгъанды: «Дуня жаратылгъанлы да хар кимни этген иги иши адам улуна керек болгъанлай келеди».

Окъабаш, аны эгечлери Кермекъаш бла Лиза, сора къарындашы Кертибий хар кюнде да уллу Аллахдан тилегенлей жашагъандыла Солтанны бла Мурадинни урушдан сау къайтырларын. Башхамыды, бюгюн да алайды. Артда, Окъабаш кесини тамата жашы Рамазанны аскерге ашыра туруп, тамата къарындашлары кесине этгенча, аны кёкюрегине къысып, насыйхат сёзюн айтхан эди. Аны сагъыннганыбыз, Окъабаш урушдан къайтмагъан къарындашларын ол кюн бютюнда бек эгерди кеси аллына.

- Кёчжюнчюлюкню къыйынлыгъындан Окъабашха да ишге сабийлей тохтаргъа тюшген эди. Алгъа колхоз сабанлада, артда малчылыкъда таматаладан кёп артха къалмай толтургъанды борчун. Аны адамлыгъына, ишге жетген къызча кёл сала билгенлигине эс бурмагъан жокъ эди уллуда, гитчеде да.

Эртте заманлада Къыргъызстанда шах-шах ёсдюрюге уллу эс бургандыла. Ол Къыргъызны жеринде бай тирлик бергенди. Биз билип, кыралда шах-шахдан керекли, хайырлы затла хазырлагандыла, бек алгъа дарманла. Окъабаш ма ол битимни ёсдюрген сабанчыла бла иш-легенди. Тюп районну Фрунзе атлы колхозунда анга жетген кёп сабанчы болмагъанды. Ёлмезланы Окъабашны сураты колхозну Сыйлы къангасындан хазна кетмегенди. Таматаладан эшитген хапарымы айтайым: сабанчыны ишинде шах-шах бек кыйын борчха саналгъанды. «Дуния азабы эди ол, - деп окъуна айтхан эди бир жол Ёлмезланы Окъабаш. – Эрттенликде эртте чыкъда белинге дери суу болуп кюрешмеклиг’ а керти да адам айтып ангылаталмазча кыйын эди. Аллай азапны тирлик жыйгъан заманда бютюнда бек сынаучу эдик».

1957 жылда февраль айда СССР-ни Баш Советини Президиуму урунууда болдургъан хорламла ючюн Ёлмезланы Окъабашны «Сыйлыкны белгиси» орден бла саугъалагъанды.

Бу жигер тиширью, ишинде да ол халда бет жарыкълы бола, юйюн тизгинли тутаргъа, ариу кылыкълы, миллет адетге, төреге тийишли сабийле да ёсдюрюге да жетишгенди. Артда сабийлери аналарына бек иги болушуп, иште арыгъанын окъуна унутдуруп тургъандыла. Иги окъуп да кёлюн алгъандыла ала аналарыны. Алай Окъабашны баш иеси – Бёзюланы Ахий жашаудан эртте кетип, юйюрюн, жууукъну, тенгни да бек мудах этгенди.

«Халал Ахийни сабийлери», - дейдиле бюгюнлюкде да аны кызларыны, жашларыны атлары айтылгъан жерде. Тамара, Рамазан, Люба, Алик, Зухра ол сёзлеге тийишли болур ючюн дайым игиликни кеслерине байракъ этгенлей жашайдыла.

Ёлмезланы-Бёзюланы Окъабаш колхозда ийнек саууучу болуп ишлеген заманында Москвада Халкъ мюлкню Битеусоюз жетишимлерини кёрмючюне къатышып, аны майдалы бла да саугъаланганды. Ол анда жаланда Къыргъызстанны угъай, таулу халкъны келечисича да танытханды кесин.

- Бусагъатдагъы жаш төлюге биз ийнек саууучу заманладан хапар айтсакъ, ала ийнанмазлыкъ сунама, - дейди Окъабаш, - ондан да артыкъ ийнекни шёндю жаш адам бир кюннге эки-юч кере саууп тамам эталмазлыкъ сунама. Андан тышында да ийнекни желинин жуугъан, бузоулагъа сют ичирген, төлю алыуну кезиунде сакълыкъ, сютню тазалыгъын сакълагъан дегенча ишле да кеслерине иги да кюч салыуну излейдиле. Ала бары да бизни заманыбызда ийнек саууучуну боюнунда эдиле.

Бюгюнлюкде да Ёлмезланы-Бёзюланы Окъабашны зоотехниядан, ветеренариядан ангылауу барды десек, киши сейир этмесин. Малчыла, уллу кёллюлюк этип, ийнекlege ашларын кезиунде бермеселе, аладан хайыр алыугъа иги да тасха тюшгенин юлгюге келтирип ангылата эди манга очеркими баш жигити. «Да ийнек ашын, суун кезиунде тапмаса, аз сют берлигин ангыламагъан ким барды деп, манга айып этмегиз, - дейди Окъабаш, - не тюрлю иште да хар адам кесини борчун теренден ангыларгъа керекди деген магъананы ангылатханлыгъымды».

Бу тюрлю шартланы Окъабаш сабийлерине, туудукъларына, аладан туугъанлагъа да ангылата, кесини озгъан заманындан хапар айта ашырады заманын. Мен ушакъ эте келгенимде, Окъабашны эллилери ким да эс бурурча бир шартны эсгергенлерин юлгюге келтирирге сюеме. Ол эртте болгъанды. Колхозда хар неси да заманны излемина тийишли мал орун ишлерге деп оноу этедиле. Специалистле – къурулушчула жер сайлауну къолгъа аладыла. Белгилисича, аллай заманда биреу – ары дейди, биреу – бери дейди. Бир акъылгъа келишалмай, кѣп кюрешедиле. Бу ишни юсюнде Окъабашха оноугъа къатышыргъа тюшеди. Айтады малчы комплекс къалайда ишленсе тап боллугъун. Специалистле, даулаша келип, Окъабаш айтханнга бой саладыла. Артда мюлкню оноучулары, специалистлери, къурулушчула кеслери да сокъуранмайдыла этген ишлерине.

Ёлмезланы-Бѣзюланы Окъабаш бюгюнлюкде да Къыргъызстанда жашайды. Бек башы, сабийлеринден, туудукъларындан, аладан туугъанладан къууана жашайды. Ол а бек уллу насыпды.

МАХИЙЛАНЫ Азиза.

РОССЕЙНИ АХШЫ АДАМЛАРЫНДАН БУРУ

Аны аты «Россейни бек иги адамлары» деген энциклопедияны 2008 жылда чыккыган экинчи томуна киргенди. Ол да бошдан туйюлдою. Кючюкланы Азретни жашы Махмуд Яникой эм Каменка элени аты бек биринчи болуп айтылган сыйлы гражданиниди. Улту Ата журт урушха тири кыагышханды. Элли жети жылны устаз болуп ишлегенди. Отуз жылны уа школгъа таматгылкь этгенди, халккыны жарыкъландырыгуда СССР-ни эмда РСФСР-ни отличнигиди. Урушда жигитлиги, урунууда жетишимлери ючюн орденле, майдалла бла да саугъаланнганды. Бир талай жылны ичинде Яникой бла Каменка элени ветеранларыны советини председатели болуп тургъанды.

Махмуд Азретовични айтханлары, жашау жолу жаш тёлгое Ата журтха кертгичиликни, тюз ниетлиликни, адамлыккыны юлгосюдуле. Анга 87 жыл болгъанды. Алай кёрген, сынагъан кыйынлыкларындан хыйсап эте келгенде, бу жыл саннга дери акылы-эси, саны-сыфаты, тирилиги бла да таплай, игилей тургъаны кыуандырады, сейир окыуна этдиреди.

Кюйсюз заманланы ачы желлери сегизжыллыкь жашчыккыны ачытыр ючюн кыймагъандыла. Алай ол сынмагъанды, ууалмагъанды. Бу затны кёз аллыгъызгъа келтирчигиз. Чегем тарыны Огъары Чегем деген гитче элчигинде жашагъан аталары Азретни 1933 жылда кулакга чыгъарып, тутуп кетип, жойгъандыла. Аны ызындан юйюрюн - Алийни, Ахматны, Фатиматны, Марусяны, Махмудну, ауруп жатхан аналары - Шакъманланы Зекерияны кызы Айшатдан айырып, Кемерово областьда не юй, не эл болмагъан тайгагъа элтип атхандыла. Таматалары Алий кыйын ауруп, сабийле атылып кыалгъандан сора, аланы Прокопьевск шахаргъа келтиредиле.

Кыйынлы Айшатны уа Дагъыстанда жашагъан эгечи Хаджат келип, ары элтгенди. 1936 жылда Алий, бирси сабийле да ары жыйышхандыла. Къаргыш ызларындан болганча, Алийни да андан тутуп кетип, жокь этгендиле.

Дуния зарауатлыгына, адамла бир бирлерине этген артыкылыклагъа да къарамай, Махмуд уруш башланырны аллында Буйнакскде педучилищени бошагъанды. 1941 жылны октябрь айында уа аскерге алгъандыла. Тёртайлыкь хазырлау курсладан сора билимли, тири жашны Верховный Командованияны Ставкасыны резерв прорывыны Запорожьяда Кызыл Байраккы Суворов эм Кутузвор орденли жетинчи артиллерия дивизиясыны составына кыошхандыла. Бу махтаулу элитный дивизиягъа жалаанда сыналгъан, ышаннгылы эр жүрекли аскерчилени алгъандыла.

Кючюк улу дивизия бла бирге Юго-Запад, Экинчи, Ючюнчю Украина эм Карелия фронтланы кыауумунда фашистлени ууатханды. Ол гитлерчи аскерлени Сталинград группировкасын кыуршалаугъа немецчи фашистлени кючлю аскер группировкасын кыуршоугъа алып ууатхан айтхылыкь Яссо-Кишинев

операциягъа къагышханды. Жигит аскерчи Карелияны бла Югославияны, Румынияны, Венгрияны бла Австрияны азатлау сермешледе болганды. Урушну уа 1945 жылда, 9-чу майда бошаганды.

Махмуд къуллукъ этген дивизия бизни аскер бёломлерибизни авангарды эди, душманны къорууланыуун ууатып, алгъа барыуну жалчытханды. Кёбюсюнде фронтну ол неда бу кесегинде бизни аскерлерибизни жетишимлери ол къалай сермешгенине кёре болганды.

Кючюл душманны аллында къоркъуп неда кёлсюзлюк этген кезиуюбюз болмаганды, - деп эгереди бюгюнлюкде айтхылыкъ ветеран. «Алгъа барыуну прорывны дивизиясы» деген атыбызгъа кертгичи бола, кесибибизни уруш баргъан участкабызда биз биринчи болуп, чабыууллукъ этип, душманнга уллу халеклик салгъанбыз, алай бла хорламгъа да жетишгенбиз. Аллай сермешледе кёп аскерчи тенглерибизден да айырылгъанбыз, кесим да эки кере жаралы болгъанма, контузия да алгъанма.

Туугъан журтну батыр жашыны аскерде этген жигитлигине командование тийишли багъа бергенди. Ол «Къызыл Жулдузну», Ата журт урушну орденлери «За боевые заслуги», «За взятие Будапешта», «За победу над Германией» деген майдалла бла саугъаланганды, Верховный Главнокомандующийни он Алгъышлау бардыла.

Хорламдан сора Махмудну юйге ашырып къоймагъандыла, жаш солдатланы хазырлауда аны аскер сынауун, ахшы билимин бла усталыгъын эки жылны хайырлангандыла. Къыргъызстанны Ысыкъ-Кёл областында кесини адамларын тапхандан сора, Фрунзеде пединститутну заочно бошаганды. Аскерде бирге уруш этген Шамуратов Къамурат бла тюбешгенлеринде уа, экиси да бек къууангандыла. Къыргъызлы тенги ангылаялмаганды, урушда къан тёгюп, Ата журт ючюн жигитча сермешген таулу жашны туугъан жеринден нек айырылгъанларын. Экиси да ахырына дери шуёхлай къалгъандыла.

Областыны Ананьев районуну Темировское элини школунда Махмуд математикадан устаз болуп ишлеп башлаганды. Мында сюйдюмлю фронтчу жигит, кесича ариу жаш къыз, орус тилден бла адабиятдан устаз Евдокия Поликарповна бла юйор къураганды. Бу алапат педагог да сабийлени окъутуугъа бла юйретиуге къыркъ эки жылны бергенди. Бусагъатда анга 85 жыл болады. Юйорю бла Каменкагъа кёчюп келген кюнден башлап, пенсиягъа чыкыгъынчы, Яникойну орта школунда таулу сабийлени орус тилден бла адабиятдан окъутханды.

Махмуд Азретовични бла Евдокия Поликарповнаны сабийлери да халкъгъа, къыралгъа да жарагъан билимли, халал жорекли адамла болуп ёсендиле. Людмила университетде кёп жылланы студентлеге физикадан дерсле бергенди. Бусагъатда пенсиядады. Михаил экономистди, КъМР-ни Парламентини Эсеп палатасында баш специалистиди, Олег юристди, республиканы Баш сюдюню члениди, аны председателини граждан ишле жаны бла заместителиди, Светлана медикди, ол да пенсиягъа чыкыгъанды.

Халкъыбыз туугъан жерине къайтхандан сора, Кючюкланы Махмудча педагог ишде ахшы сынаулары, бийик билимлери болгъан устазла алай кёп туююл эдиле. Урушха дери да аты махтау бла айтылып келген Яникой элини школуна къалай керек эди аллай адам. Насыплары тутхан эди яникойчу са-

бийлени, Каменкадагъылыны да. Махмуд Азретович элли жетинчи жылдан башлап, отуз жылны ичинде школгъа башчылыкъ этгенди.

Пенсиягъа чыкыгъынчы, ол бу жууаплы ишни намысына тийишлиликде, уллу бет жарыкълыкъда тамамлагъанлай тургъанды.

Яникойну орта школуну, аны устаз коллективини атлары Нальчикни, республиканы районларыны бек иги школларыны санында айтылып келгени да бошдан туююл эди, аны директоруна халкъны жарыкъландырыуда да СССР-ни эмда РСФСР-ни отличниги деген сыйлы ат берилгени, «Махтаулыкъну Белгиси» орден, «Урунууу Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланнганы, аты «Россейни бек иги адамларыны» энциклонедеясына тюшгени да.

Тюрлю-тюрлю жыллада, байрамлада Махмуд Азретовични Жарыкълуау министерство, КПСС-ни райкому, районо, профсоюзланы обкому бла район Комитети, Чегем районну аскер комиссариаты, элли администрациясы, районну ветеран организациасы саугъалагъан Сыйлы грамоталаны саны ондан да озады. Алада жазылгъан махтау сёзле кеслери окъуна бир уллу статья боллукъдула. Аладан биринде - кёп жылланы ичинде жамауат ишни бла жаш тёлуюно юйретиуюно тынгъылы бардырып келгени эмда 1941-1945 жыллада Уллу Ата журт урушда совет халкъны Хорламыны байрамыны намысына берилген Махтау грамотала айтылгъаны окъуна тамамлыкъ этерикди бу адамны кёз аллынга келтирирге.

- Хурметли Махмуд Азретович! - деп жазылгъанды анда. - Сиз анга керти да тийишли болгъан солугъа кете туруп, ёсюп келген жаш тёлуюно юйретиуге кёп жылланы ичинде салгъан къыйыныгъыз ючюн КПСС-ни Чегем Райкомуну ыспас этиуюн къабыл кёрююз.

Жаш заманыгъызда сиз, къолугъызгъа сауут алып, фашистледен бизни Туугъан журтубузну жигитча къоруулагъансыз. Фронтдан къайтхандан сора уа бек огъурлу ишни - жаш тёлуюне билим бериуюно бла юйретиуюно къолгъа алгъансыз. Мында да иште битеу жюрек жылыуугъузну, фахмугъузну бла бай жашау сынауугъузну бергенсиз, кёп жылланы ичинде сиз Яникойну районда, республикада да бек игиледен бирине саналгъан орта школуна башчылыкъ этгенсиз, аскер эмда урунуу жигерлигигиз ючюн сиз даражалы орденле, майдалла, кёп тюрлю сыйлы грамотала бла саугъаланнгансыз, Хурметли Махмуд Азретович, бизни энтта да бир кере уллу ыспас этиуюбюзню, сизге ахшы саулукъ, кёп жылланы насыплы жашау тилегенибизни къабыл кёрююз.

Окъуучуларыны бир къауумлары устазларыны юсюнден былай айтхандыла:

Геляхланы Абдуллах, КъМР-ни Конституция сюдююно председатели.

- Махмуд Азретович бизни элде халкъ битеу хурмет этген бек сыйлы адамды десем, ётюрюк боллукъ туююлдю. Ол урушну битеу къыйынлыкъларын, кёчгюнчюлюкню да сынагъанды, алай ариу тилли, огъурлу адам болгъанлай къалгъанды.

Мызыланы Магомет, прокуратураны къуллукъчусу.

- Махмуд Азретович школну директору болгъандан сора да, алгебрадан да устаз эди. Биз аны дерслерин хар заманда да ашыгып сакълагъанбыз.

Окъута, юйрете да биле эди. Сабийлерин да алай. КъМР-ни Баш сюдююно члени Олег Азретович бла бир системада ишлегенибиз себепли, бир бирибиз-

ни иги билебиз. Ол агасына тийишли жашды.

Сюйген устазыбызны юй бийчеси Евдокия Поликарновна алгъа бизни орус тилден бла адабиятдан окъутханды, артда уа Къудайланы Афужан. Мен Саратовну юридический институтуна кире туруп, ол предметден «беш» алгъан эдим. Алагъа ыспас этгенлей турама.

Газаланы Залим, Яникой эм Каменка эллени администрациясыны алгъыннгы башчысы:

- Махмуд Азретович директор заманында бизге математикадан дерсле беричюсю эсимдеди. Ол бизни таба къарагъанлай окъуна, шош болуп къальгучу эдик. Къаты адамча кёрюннгенликге, бек огъурулу, жумушакъ педагог эди. Айтыргъа: жер-жерли самоуправленияны Яникой Советини сессиясыны оноуу бла эки элни да бек биринчи болуп, сыйлы гражданине айырылгъанды.

Къудайланы Сафият, КъМР-ни халкъ у стазы:

- Биз, Махмуд Азретовични окъуучулары, анга ушаргъа сыйгенбиз. Бизни классда оналты окъуучудан алтысы педагогла болгъанбыз. Мен окъууну бошап, артха къайтханымдан сора, андан болушлукъ тапханлай тургъанма. Ишимде профессионал болалгъан эсем, ол да аны хайырынданды.

Жолабланы Юсюп, Къабарты-Малкъар къырал эл мюлк академияны доценти:

- 1970 жыл эсимдеди, биз 8-чи классны бошай туруп, экзаменле бере эдик. Махмуд Азретович бизни окъутмагъан эди, школну директоруча, геометриядан бизге экзаменнге келген эди. Манга экзаменни анга берлигими айтадыла. Ол кёрюннгенлей окъуна, школну коридорун шошлукъ бийлеп къальгучу эди. Мен суннганча болмай, директор алапат экзаменатор болгъанын кёргозтеди. Манга «беш» салгъан эди. Ол экзамениме бюгюнлюкде да ёхтемленнгенлей турама. Махмуд Азретович уллу адамды -сыйлы адам.

Бу алапат, тауушлукъ адамны - аскерчини, педагогну элде хурметли таматаладан бирини юсюнден хапарыбызны 2010 жылны май айында Москвадан келген алгъышлау къагъыт бла бошаргъа сюеме. Окъуучуларыбыздан кечгинлик тилеп, аны жазылгъаныча, орус тилде берсек «татыулуракъ» боллукъ сунама.

«Благодарственное письмо ветерану Великой Отечественной войны Кучкову Махмуду Азретовичу

Сердечно поздравляю Вас с 65-ой годовщиной Победы Советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945гг. над фашистской Германией. Вся Ваша жизнь яркий пример беззаветного служения Родине. На Вашу долю выпали тяжкие испытания войны и сложные послевоенные годы созидательного труда. Низкий поклон за мужество и героизм, проявленный на фронтах Великой Отечественной войны, за личный вклад в достижении Победы над фашизмом. От всей души желаю Вам праздничного настроения, крепкого здоровья, благополучия и продолжения активной деятельности на благо России! Прошу передать самые добрые пожелания Вашим родным и близким.

Председатель Совета Федерации Федерального Собрания РФ СМ Миронов».

Эштада, бу айтылгъаны, тийишли адамгъа тийишли алгъышлауду.

АЛИКАЛАНЫ Владимир

«БАЛКАРИЯГЪА» ЕВРОПА КЪАРС УРГЪАНДЫ

«Балкария» Фольклор этнография кырал тепсеу ансамбль кыуралгъанлы, озгъан жыйырма эки жылны ичинде жууукъ эм узакъ тыш кыраллагъа барып, уллу шахарлада, элледе, белгили сахналада да тепсеп, усталыгын кѣргюзтгенди. Ол кѣп тюрюл фольклор фестивалылагъа да кыатышханды. Анга толкун кыарсларын тюркюле, португалиячыла, италиячыла, испаниячыла, французлула, немециле дагъыда кѣп башха кыралланы келечилери аямагъандыла. Кырал тепсеу ансамбль гастрольлары бла кыайда болса, кыайда айланса да, аны тепсеулерине кыайтарып-кыайтарып кыараргъа кѣпле суйгендиле, излегендиле, жюрек ыразылыкъларын билдиргендиле, ыспас этгендиле. Бек башы уа -ала халкъ фольклорну тепсеулерин уста билгенлерин кѣргюзтгендиле. Европаны кыралларында фольклоргъа уллу магъана бергенлерин эсге алсагъ'а, бизни жерлешлерибизге берилген багъаны магъанасы бек уллуду.

Алгъаракълада «Балкария» дагъыда бир узакъ жолоучулукъгъа барып кыайтханды. Ансамбльден он жаш бла кыыз, дагъыда кыобузчула, даурбасчыла да Испанияда бла Францияда бардырылгъан «Фестиваль Юга» атлы фестивалыгъа кыатышып, бу жол да махтау бла кыайтханды. Аладан сора да аны ишине Россейден Бурятияны «Алтын Булаг» тепсеу ансамбли, жууукъ эм узакъ тыш кыралладан а эрменлиле, узбеклиле, Данияда жашагъан украинлыла, пуэрторикачыла, костарикачыла, аргентиначыла, венесуэллачыла, африкачыла, бельгиячыла эмда, сѣзсюз, испанлыла, французлула да кыатышхандыла.

Фестивальгъа кыатышханланы кыаууму

Аны бла байламлы мен «Балкарияны» директору Энейланы Магомет бла ушакъ этгенме.

-Фестиваль эки айны ичинде баргъанды. Хар замандача, бу жол да «Балкариягъа» мингле бла адамла къол аязларын аямай къарс къакъгъандыла. Ансамбль битеу да элли концерт программагъа къатышханды. Европачыла къарачай - малкъар халкъ тепсеулеге: «Голлугъа», «Тюз тепсеуге», «Къарашауайгъа», «Сандыракъгъа», «Дебетге», «Хардаргъа», «Къол жаулукъгъа» дагъыда башхалагъа суююп къарагъандыла.

Былайда хар затны да юсюнден бир бири ызындан айта келейик.

«Балкария» фестивалгъа барыргъа чакъырыу къагъытны къолгъа алгъанда, къолайлы жашларыбыздан бири предприниматель - Османланы Элдар, аны эшитип, бизге: «Сиз бир да, эки да сагъыш эте турмай, жолгъа атланыгъыз. Ахча къаллай бир керек эсе да, аны ючюн жарсымагъыз», - деп, таукел этдиреди. Къырал этерик ишни бизге Элдар этип, 500 минг сомну ёз хуржунундан чыгъарып бергенди. «Жаланда бир тилегим барды, таулуланы атын иги бла айтдырыгъыз, артха да къууанч бла къайтыгъыз», - дегенди ол. Элдарны ол сёзлерин ансамбльде тепсегенлеге билдирип къууандыргъанма. Алай бла «Балкария» жолгъа атланганды. Сау болсун Осман улу, анга керек кюнде биз барыбыз да къатында бир кибик сюелликбиз.

Жол узакъды. Автобус да артыкъ алапат туююлду. Аны шинтиклеринде тюппе-тюз олтуруп бармасанг, башха амал жокъду. Алты кюнню бла кечени ичинде ол халда барып, эрттенликде уа репетиция, ызы бла концертлеге къатышхан да бек уллу кишиликти. Хар онсегиз сагъат ётгенден сора автобус тогъуз сагъатха тохтайды. Биринчи кере Польшада, ызы бла Германияда, андан сора Францияда тохтап, Испаниягъа алай жетдик. Башда айтханымча, жашла узакъ жолну келип, къол-бет жуууп, репетицияларын бардырадыла, ол кюн окъуна ингирликде сахнагъа чыгъадыла. Ала халкъны алларында кеслерин асыры тири жюрютгенден, алты сутканы келген угъай да, ол сагъатда юйлеринден чыкыгъанлагъа ушай эдиле.

Биз анда болгъан эки айны ичинде тепсегенлей арада бир кюн къалмагъанды. Алайсыз жарарыкъ туююл эди, ансамбльни тепсеулерин, кийимлерин да хар къарагъан жарата эди. Ала бизге жарыкъ тюбегендиле. Бир жол а сагъат бла жарымлыкъ концерт кёргюзтебиз. Аллай намысны бизге профессионал коллектив болгъаныбыз ючюн берген эдиле. Башха къыралланы тепсеу коллективлерини башчылары, тойчулары да къатыбызгъа келип, тепсеулеригизде жашла, къызла да бармакъларына нек тургъанларын, къолларын алай нек тутханларын, дагъыда кёп затланы сора эдиле. Къараучула уа къайдан болгъаныбызгъа, адетлерибиз, төрелерибиз, ол угъай да ашарыкъларыбыз къаллайла болгъанларына эс бура эдиле.

Артистлерибиз Испанияны бла Францияны кёп шахарларында, эллеринде болгъандыла, тепсегендиле. Къыралдан-къыралгъа, шахардан-шахаргъа бара, башха ансамбльлени келечилери бла да танышып, шуёхла да болгъандыла. Бек уллу байламлыкъны уа аргентиначыла бла жюрютгендиле. Ала бизни тепсеулерибизге асыры бюсюрегенден, башха миллетлени тепсеулерин кёргюзтюрюбюзню да тилей эдиле. Солист Аскерланы Рамазан а аргентиначы тепсеулени бек сюеди. Ол да аладан бир тепсеуно

юйренип, сахнагъа аланы коллектив бла чыкъгъан эди. Рамазан да алача къара шинли жашды, кеси да асыры уста тепсегенден, хар ким да аны аргентиначы суннганды.

Аланы ансамбльлерини директору уа тепсеу бошалгъандан сора сахнагъа Рамазанны кълундан тутуп чыгъады. Фестивальны президенти : «Сен кесигизни жашладан бири бла нек чыкъмагъанса?» - деп соргъанында: «Сен бу жашны тепсегенин кърмегенмисе, мен мынга баш ура, хурмет этгенме. Бу жашны чархында аргентиначы къан жюриюдю», - деп жууа-плагъанды директор.

Аргентиначы ансамбльни коллективи бла бизникиле бир бирлери бла танышхандыла. Аладан эки жаш бери келип, къарачай-малкъар тепсеулеге юйренирге суйгенлерин билдиргендиле. Фестиваль бошалып, юйге кетип тебирегенибизде уа, бизни автобусну ызындан жыйырма метрге чакълы чабып келгенле бар эдиле. Ма, аллай тюбешиледиле культураланы, миллетлени бирикдирген да.

Аргентиначыладан сора да бизни жерлешлерибиз кеслерини эрттегили шуёхларын, 2010 жылда болгъан фестивальгъа къатышхан португалиячыла «Венесуэлла» ансамбли бла да тюбешгендиле. Ол жылда болгъан фестивальны президенти Камполане бир байрамны да къоймай, алгъышлайды, унутмайдыла «Балкарияны», тепсеулерибизни да бир жерде.

Биринчи концерт а Барселонаны арасында, ызы бла Каталонияны ара районунда къргозтюлгенди.

Фестивальда белгилеп айтырча ишле да болгъандыла. Бир жол а фестивальны президенти Ив Орну тилеги бла Францияны шахарларындан биринде къартла тургъан юйге барып, алагъа хакъсыз концерт къргозтгенбиз. Ыннала бла аппала бизни жашланы бла кызыланы тепсегенлерине асыры бюсюрегенлеринден, кепге дери къарсла къагъып тургъандыла. Ахырында уа артистлеге деп, хант стол къурагъандыла.

«Балкария» фестивальны ачылыуунда

-Къартла бизге бек ыразы болгъанларын, иги кесекге дери къар къагъып, сахнадан жиберирге сыймей тургъандыла, - дейди Эней улу. Тойчуларыбыз да аланы ыразы этгендиле. Бек башы уа - къартла тургъан юйню, аны арбазыны тазалыгына, тизгинлигине, анда тургъан адамлагъа болмагъанча сакъ къарагъанларына сейир этерча эди. Бизге ала жашагъан, ашагъан, тургъан, медицина болушлукъ керек болса да, аны берген жерлерин кёргюзтгендиле. Беш жулдузлу къонакъ юйге ушай эди ала тургъан юй.

-Испанияда, Францияда болуп, аланы шахарларыны ариулукъларына къарамай кеталмадыкъ,-дейди Магомет Эней улу бизни соруубузгъа жууап бере. – Анда фестивалгъа къатышханлагъа деп, аны къурагъанла тынгылы программа жарашдыргъан эдиле. Концертлеге дери бош заманыбыз болгъанлай, шахарны айбат жерлери бла шагъырейленгенбиз, ингирикде да алай. Къайры барсакъ да, бизге жарыкъ тюбегендиле. Хар жерде да ансамбльни артистлерини суратлары бла тюрсюнлю афишала, солистка Ингуш Республиканы сыйлы артисти Гуртуланы Лейляны уа уллу суратын окъуна кёрюрге боллукъ эди. Францияда бизни «Горный пляж» деп бир сейирлик жерге да элтгендиле. Ол сабийлеге деп ишленгенди. Шауданча, таза жылы суу, арлакъда майдан, къаллай оюн сыйсенг да сайла да, ойнап башла, стадионда да хар керекли затла бардыла. Ары баргъан жаш, къыз да спортну сыйген тюрлюсю бла кюреширге боллукъду. Аллай хар кереклери бла спорт майданла уа элдеде, районлада да бардыла. Французлула келир заманларыны юсюнден бек тынгылы сагъыш этгенлерин алайда туура кёрюрге боллукъ эди.

Шахарны орамларында таза, хар зат да кёзню къууандырырча. Кече уа орамлада, юйлени къабыргъаларында тюрсюнлю чыракъла жанадыла. Бир элден башхасына бара, жол жанларында жюзюм, башха терек бахчала, жемишле да ёсдюрюлген жерледе излеп айлансанг, ханс табарыкъ туююлсе. Ол затха биз бек сейир этгенбиз.

Белбао шахарда жашагъан басклагъа къонакъгъа баргъаныбызда уа, шахарны мэри: «Сизни аланларыгъыздан бир жаш бери келип, мында тамырын ийгенин билемисиз?» - деп соргъанды. Ол затдан бизни хапарыбыз жокъ эди. Болсада сыфатлары, халлары да бизникилеге ушагъан жерлери уа кёп эдиле. Дагъыда биз Барселонагъа, Сент-Авеньюга, Ультриасха, Даутакагъа, Сент-Жюльеннге, Марсельге, кёп башха шахарлагъа да баргъанбыз. Кавказ культурагъа уллу эс бурулгъаны къайры барсакъ да кёрюне эди. Бизге башха кёзден къарай эдиле.

Францияда чыкъгъан ара газетледен бири уа «Балкария» ансамбльни суратын биринчи бетге салып чыгъарып, ич бетлеринде уа бизни юсюбюзден жазылып.

Ансамбльни артистлерини юсюнден энчи махтау сёзле айтыргъа боллукъбуз. Тюзюн айттайым, бары да махтаугъа тийишлидиле. Махийланы Ахмат бла Акъшаякъланы Азамат а аякъ бармакъларында асыры кёп тепсегенлеринден, тырнакъларын окъуна къобаргъан эдиле. Аякълары алай ачыгъанына да къарамай, ала бармакълары бла тепсегенлерин къоймай эдиле. Мен а этмегиз алай деп окъуна айтхан эдим. Сёзсюз, къыйын эди, къызланы бир къауумлары жилигъан окъуна эте эдиле. Алай биз, абадан-

ла, аланы кёллендиргенлей тургъанбыз. Аны бла бирге мен бизни къауум тепсеген заманланы юсюнден юлгюле келтирип айтып тургъанма. Тюзюн айтсакъ, 1995-1996 жылла бла тенглешдиргенде, бусагъатдагъы жолоучулукъларыбыз жаннет кибикдиле. Битеу ол затлагъа да къарамай, жашла, къызла да кёллерин салып, бек иги тепсегендиле. Сау болсунла.

«Балкарияны» артистлери фестивалгъа саугъала да элтген эдиле, - табийгъатыбыз бла байламлы тюрлю-тюрлю суратла, тепсей тургъан къызыны бла жашны скульптуралары, къолдан усталаны ишлерин да. Кёп башха тюрлю ууакъ-тюек затчыкъла да элтгенбиз. Аладан сора да ары тепсеуле бла дискле, Къабарты-Малкъарны юсюнден китапла, тепсей тургъан къызыны бла жашны суратларын да биргебизге алгъан эдик. Бизни саугъаларыбызгъа ыразы болмагъан жокъ эди. Фестивальны кезиуюнде бардырылгъан сувенир ярмаркагъа да тири къатышханбыз.

Хар сахарны мэри уа ансамбльлени башчыларына, коллективлеге да энчи ыспас этгендиле. «Шахарладан биринде, биз да сюелип тургъанлай, джинсы кёнчеги, юсюнде къолан кёлеги бла бир жаш адам келип, залда хар ким бла тенг олтурады. Концерт бошалгъандан сора уа ол, юй бийчеси бла аллыбызгъа келип, къолубузну тутуп, ыспас этген эди. Ол сахарны мэри болгъанын артда билгенбиз.

Биз юйге къайтхандан сора, ызыбыздан письмо келгенди. Аны фестивалны президенти Ив Ор ансамбльни бу жолоучулукъгъа ашыргъан Орус фольклор арагъа жиберген эди. Анда былай жазылыпды: «Сизни коллективигиз Ата журтуна къайтхандан сора, биз «Балкария» ансамбльге уллу ыразылыгъыбызны билдиребиз. Ала Францияда бла Испанияда гастрольлада концертлени бийик даражада бардыргъандыла.

Келишимлерибизни хар жоругъун да толусунлай толтургъандыла. Ансамбльни ичинде къаты низам барды, артистле бир юйюрча жашагъанлары кёрюнюп турады. Хунерли, уста, кючлю коллектив! «Балкария» бизни хар ишибизге да тири къатышханды.

Биз, фестивалны къурагъанла, концертлеге къарагъан халкъ да кийимлеригизни ариулукъларына, хореографияны качественсуна, тепсеулени сахнада салынганлыраны да бек бюсюрегенбиз. Сиз да къонакъбайлыкъны жаратхан болурсуз деп ышанабыз.

Сиз бизни кесигизни культурагъызыз бла байкъыландыргъансыз, жангы адамла бла танышыуну, башха культураланы, тарыхны кёргенни къаллай уллу магъанасы болгъанын сезгенсиз. Мындан арысында да кёп жылланы ичинде бирге ишлеригизге ышанабыз».

Элдар суйгенча болгъанды иш -артистле малкъар халкъны, Россейни атын иги бла айтдыргъандыла, сау-саламат артха къайтхандыла. Ала башларын ёрге ёхтем кётюрюп айланыргъа эркиндиле. Кёп грамотала, дипломла, саугъала, белгиле да къоллу болгъандыла. Бек уллу саугъа уа - алагъа концертлеге келгенлени ыспаслары эди. Мындан ары да «Балкария» атын ёхтемлик бла кёп жылланы айтдыра турсун.

**ХОЛАЛАНЫ Марзият,
КъМР-ни сыйлы журналисти.**

А. С. ПУШКИН

ТАШ КЪОНАКЪ

Фа ж и я

БИРИНЧИ САХНА

Leporel
lo. O statua
gentilissima
Del gran?
ommendatore!..
... Ah, Padrone!

Don Giovanni.*

Дон Гуан бла Лепорелло

Дон Гуан

Ма энди, Аллаха шукур, жетдик
Къабакъ эшигине да Мадритни!
Ашхам къарангысы келгинчиннге
Кёрюнмей турайыкъ да былайда,
Андан сора уа, мыйыкъларымы да
Къаптал къанатларым бла жабып,
Бир учайым тансыкъ орамланы.
Сен не дейсе? Таныб а къоярламы?

Лепорелло

Таныб а, хо санга, къайдан танысынла
Дон Гуанны! Бир кёпдюле да, хоу,
Анычала.

Дон Гуан

Ойнапмы айтаса огъесе?..
Да ким билликди да мени?

Лепорелло

Билген а!
 Эшик кьалауурдан башлап, Гитанагъа,
 Андан – ол кеф кьобузчугъа дери да,
 Ёзге, кесингча бир узункъаптал шохунг,
 Шо белинде акъбаш кьамасына дери,
 Кьолтугъунда бычагъына дери, тейри.

Дон Гуан

Ай, кьойчу билмеге, андан уллу хата
 Сынамайыкъ, жаланда жуюсхан кеси
 Аллыбызгъа чыгъып иш кьалмасын деп ансы...
 Десем да, Мадритде кимден кьоркъама мен!

Лепорелло

Да тамбла хапар жетдирселе ханнга:
 «Ол Дон Гуан деген сенден эркинликсиз
 Къайтып келгенди сюрюнден», деп,
 Билесе этерин.

Дон Гуан

Этиб а, кёп этсе,
 Артха иер да, башымымы юздюрлюкдю?
 Къырал жауу тьуйюл ушайма да!
 Ол ёлгенни юйю мени ырахат
 Къояр ючюн деп ашыртхан эд да кеси,
 Алай иги боллукъду башынга деп.

Лепорелло

Да сора ох деп олтурсанг эд да анда,
 Бери атып келип, бугъуп айланмай.

Дон Гуан

Да, хоу, сен ёлмегин, туурса ох деп
 Тутмакъда уа! Алайсыз да жанымы
 Кьолума алып, кючден къачып келгенме.
 Кюн кёрмей, жоюлуп кетеме мен харип деп,
 Сен бир билсенг эд, жалчым, адамы,
 Жери да не затха ушагъанын анда!
 Кёгю уа – тютюннге къара да кьой.
 Тиширыуларына уа, Лепорелло, о-о,
 Аз сейир этмезенг – аллай койтала!
 Хо бир да, мындагъыланы шо бек

Эришисин да алышмам, тейри,
Анда ма буду бек ариуубуз деп
Берселе да! Жокьду, Андалузия,
Сенден ариу кызы болгъан! Кертиди,
Алгъа бек жаратып окъун турдум
Ол кёк кёзлю, ол акъ кьоллу койталаны
Ийменчекликлерин да. Сора терк окъун
Ангыладым да, тереннге кирип
Жарамазын, да тейриге шукур болсун,
Гюнях иш этмей кьайталдым эсе
Ол жылыусуз, жансыз гинжиледен.
Бизникиле уа!.. Хей, тохта, да былайы
Таныш жер ушайды да... Эслеймисе?

Л е п о р е л л о

Игидамы эслерсе иесиз, башсыз
Тиширыула тургъан тарийкьатны.
Аз сирелмегенме да бу агъачда
Атла бла сени сакълап. Ол кьуллукъдан
Иги да тынчыракъ эди ол сен кьылгъан
Жумуш, ийнан, менден зауугъуракъ
Ашырыучу эдинг заманынгы уа,
Зауаллы сен!

Д о н Г у а н
(Сагъышлы)

Эй, жарлы Инеза! Къаллай
Нюр сезим алып кетдинг сен биргенге.
Да жокъ мадар...

Л е п о р е л л о

Инеза! Хоу, харип, ол дум-
Къаракёзчюк... Мени да эсимдеди,
Сау юч айны тургъаненг сен жюрюп,
Унамай ол да. Сен да – кьоймаздан!..

Д о н Г у а н

Ол жай кече... Аны ол эриулю,
Ол уялчакъ, мудах кьарамында,
Къансыз, жансыз да эринлеринде
Мен не жылыу тапхан болур эдим?!
Сейирди. Сен анга ариуду деп да
Айта болмазенг дейме. Хоу, махтарча
Тауушлугъу да жокъ эди, болсада
Ол кёзлери... Ол дум-къара кёзле!

Ол къарамы. Мен аллай къарамы
Болгъан жаннга кёз ачмагъанма чыртда.
Ол шош, ол къарыусуз ауазчыгъы уа,
Бир саусузнуца... Жазыкъны эри да
Бир огъурсуз жан болгъанын артда
Билдим... Жарлы Инеза!..

Л е п о р е л л о

Да. Алай ол мен
Бийим деп таныгъан улан, Аллах айтса,
Жангыз аны кёзлерине къарап да
Олтура болмаз эд, не?

Д о н Г у а н

Да, хоу.

Л е п о р е л л о

Ол сау болса,
Инезачыкъла энтта да...

Д о н Г у а н

Сен сау болсанг.

Л е п о р е л л о

Кимгеди, бийим, бюгюн а барлыгъыбыз?

Д о н Г у а н

Лаурагъа! Ары-бери бурулмай...

Л е п о р е л л о

Билесе, зауаллы, сайлай а!

Д о н Г у а н

Туура, эшигин тутуп, эштдингми, къулум?
Бир башхасы келип тура эсе уа,
Терезеден секиртирикме.

Л е п о р е л л о

Тюздю!
Ёлгенлеге къара кийипми турайыкъ,
Кёзюбюзню бир ачмай, бийим, не?

Ма энди бу кызыуубуз бла... Тохта
Биреу келеди, ким эсе да.

Т а р и й к ъ а т ч ы киреди.

Т а р и й к ъ а т ч ы

Бусагъат
Жетер кеси да... Не адамласыз? Кимсиз?
Сиз Дона Аннаны адамлары
Тюйюлмосюз?

Л е п о р е л л о

Угъай. Биз ёз башыбызгъа
Жюйюсханлабыз. Бош алай айланыргъа
Чыкьгъан эдик.

Д о н Г у а н

Сиз а кимни сакълайсыз?

Т а р и й к ъ а т ч ы

Дона Анна келирге керекди да,
Кишисини къабырына...

Д о н Г у а н

Къалай, къалай?!
Ол Де Сольва Дона Аннамы?!

Т а р и й к ъ а т ч ы

Хоу, ол,
Де Сольва Дона Анна, хо.

Д о н Г у а н

Камандорну
Къатынчыгъы? Эрин да ким эсе ёлтюрюп?..

Т а р и й к ъ а т ч ы

Ким эсе болуб а – иймансыз, бетсиз,
Ол Дон Гуан саякъ.

Л е п о р е л л о

Охо! Муну
Ким болгъаны беридамы жетгенди,
Дин ахлула сѣзге алырча!

Т а р и й к ъ а т ч ы

Сиздамы
Таныйсыз ол иймансызны?

Л е п о р е л л о

Эшта-эшта!
Ол Дон Гуан дегенигиз кеси уа энди
Къайдад экен?

Т а р и й к ъ а т ч ы

Мындан кетгенди, жокъду.
Сюргюндед, къайда эсе да.

Л е п о р е л л о

Аллаха шукур,
Аллайны, мени сартым, бизден узакъ
Тургъаны игиди. Шо манга сорсанг,
Саякъланы барын да, бир къапха жыйып,
Тенгизге элтип къуйса халалды.

Д о н Г у а н

Озма!
Сен неле жаншайса?!

Л е п о р е л л о

Бир тохгачы,
Ёхчеге айтама...

Д о н Г у а н

Сора ол Командорну
Мындамы басдыргъандыла кесин а?

Т а р и й к ъ а т ч ы

Да, хоу, мында... Ол таш эсгермесин да
Къатынчыгъы кеси ишлете тургъанды.

Жаны саулай сюеп кьойгъан сунарса.
Хар кюн сайын келип, жилип, дууа окъуп,
Алай кетеди.

Д о н Г у а н

Баш иесине алай кюерча?..
Тап адаммыды былай кеси уа?

Т а р и й к ъ а т ч ы

Хо, да..
Тиширыуну къалайлыгъын тергерча,
Аллай эркинлик къайда, жаным, бизге,
Дин ахлусу адамлагъа. Болсада
Гюнях эди аны чырайлыгъын
Эслемесем. Мёлек кибикди, туура!

Д о н Г у а н

Анга жаны кетип бош турмаучу эди
Ахыратлы, харип, кирит салып
Эшигине да. Жокъду да танышлыгъым,
Бир сёлешир амал болмазмы, Атам,
Къатынчыкъны кеси бла?

Т а р и й к ъ а т ч ы

Хо бир да!
Дона Анна эр киши бла ушакъ
Жюрютмейди.

Д о н а Г у а н

Къалай? Арталдамы?
Сизни бла да сёлешмеймиди сора?

Т а р и й к ъ а т ч ы

Мени ишим башхады, дин ахлусуну.
Ма келди кеси да.

Д о н а А н н а

Д о н а А н н а киреди

Ата, эшикни

Ачамысыз?

Т а р и й к ь а т ч ы

Ачама, кызым, бусагъат,
Сени сакълап тура эдим кесим да.

Дона Ана тарийкьатчыны
ызындан барады.

Л е п о р е л л о

Къалайды, жаратамыса мёлекчикни?
Д о н Г у а н

Башдан аякъ къара кийгенди да,
Кёрюнмейди заты да. Шо, былай
Инчигине аз-маз, кёзюм тутар-тутмаз,
Бир илиннгенди ансы.

Л е п о р е л л о

Ой, инчигине
Бир илиннген эсе кёзюнг, къалгъанчыгъын а
Къыямамыды кёрген санга. Эсинг
Суратлаялмаймы къаллыкъды, туура,
Сюйсенг инчигинден башлап, сюйсенг а –
Къашчыгъындан.

Д о н Г у а н

Тохтачы, Лепорелло.
Бу мёлекчик бла танышмай болмайма...

Л е п о р е л л о

Къалай?! Ма энди ол къалгъан эди!
Эрин къаплап, башсыз къатынчыгъын а...
Кёз жашын кёре барлыкъ болурса, бетсиз!

Д о н Г у а н

Кёз байланды. Ашхам къарангысы бла
Къутулмасакъ, ай чыкыгъанда, Мадрит
Иги да къоркъуулу боллукъду. Хайда!
Кетеди.

Л е п о р е л л о

Ма ол а испанлы киши! Ашхам
Къарангысы айланганда зат болмаса,
Ай жарыккыны кётюрмейд, уручуча...
Эй, къаргышлыкь дуня! Безгенме,
Башымы суугъа атарыкь болганма,
Шо муну бла мен къачанган дери...

ЭКИНЧИ САХНА

Отоу. Лаурада ушхуурда олтурганла.

Б и р и н ч и к ъ о н а к ъ

Лаура, ант этеме, бюгюнча ариу
Жырламаганса бир да! Анса уа къалай
Шарт сёлешдиресе къылланы.

Э к и н ч и с и

Ёзге,
Макъам теренлигин айтсанг а!

Ю ч ю н ч ю с ю

Хоу, закийди.
Закийсе сен, Лаура!

Л а у р а

Бюгюн, хау,
Макъам да, сёз да бойсунупдула манга,
Туура, аууздан айтханча да тьююл,
Жюрегимден учуп чыкыгъанча кеслери.

Б и р и н ч и с и

Хоу-хоу, ма шёнд да жюрегинг
Къалай учунганын кёрюп турабыз,
Кёзлеринг да, бетинге урган нюрюнг да
Энтта иш да билдирип туралла,
Жарытып, жанып. Лаура, бу илхам
Чырсыз суууп къалмазча, энтта да, табу,
Бир зат, бир жыр!..

Л а у р а

Узатчы кьыл кьобузуму.
(Жырлайды.)

Б а р ы д а

Аламагды! Тауушлукъду! Тамашады!
Аперим!

Б и р и н ч и с и

Махтау, ыспас болсун санга,
Жюрекни тотун ачхан жаннет чыпчыкъ!
Дуня зауугъунда шо бир суймекликден
Башха бу макъамгъа бла жыргъа жетген
Бир заг да жокъду! Суймеклик да жырды.
Къарачы, Карлос кьонагъынг да, шургусун
Къююп, жарып кьалгъанына.

Э к и н ч и с и

Жырда
Ол сёз тауушлагъа уа бир эс бур! Къалай
Ариу сезим чыгъады аладан! Лаура,
Сёзлерин а ким жазгъанды?

Л а у р а

Дон Гуан.

Д о н К а р л о с

Ким, ким? Ол Дон Гуан начасмы?

Л а у р а

Хау.
Керти тенгим, ол эрттеги желбаш тосум.

Д о н К а р л о с

Сени Дон Гуанынг фасыкъды, ит. А сен а,
Сен телесе!

Л а у р а

Жашы, сен эслеп сёлеш,

Шашханмы этгенсе? Бусагъат кьулларыма
Сойдуртайым сени, испан ёзден
Болгъанынга да чырт кьарамай.

Д о н К а р л о с
(ёрге турады.)

Да, чакъырт!

Б и р и н ч и с и

Лаура, ачыуланма, сабырланчы.
Дон Карлос, сен да кьанынгы сууут.
Лаура унутуп турады...

Л а у р а

Нени унутханма?
Бетден-бетге сермешгенде ол Дон Гуан
Аны кьарындашын ёлтюрсеними?
Хоу, аны ёлтюрмей, ма муну кесин
Ёлтюрсе кереге!

Д о н К а р л о с

Женгиллик этдим.

Шашханма, хоу.

Л а у р а

Башсызлыгъынгы кесинг
Ангыладынг эсе, игиди сора.

Д о н К а р л о с

Терс болдум, Лаура, кеч, билесе да,
Ол начасны атын эштсем, кьаным
Башыма уруп, тели болуп кьалыучуму.

Л а у р а

Менде уа не терслик, шо тилиме битип
Тура эсе аны аты?

К ъ о н а к ъ

Лаура,

Кечди, сен да кечгинлик бергенинге
Бир жыр жырла да, барайыкъ.

Лаура

Да, хо,
Кечди. Не жыр айтайым. А, тынгылагъыз.
(Жырлайды.)

Бары да

Аламат, сейир!

Лаура

Сау болугъуз.

Кьонакъла

Сау къал,

Лаура.

Кете башлайдыла.
Лаура Дон Карлосну тыяды.

Лаура

Сен а, жагъынлы, ашыкъма
Кетерге. Манга чарлагъанынг да,
Тишлеринги кыжылдатхан халынг да
Дон Гуанны салады эсиме.

Дон Карлос

О насыплы кеси!
Сора сен аны суйгенсе?

Лаура хоу деген белги береди.

Дон Карлос

Бекми?

Лаура

Бек.

Д о н К а р л о с

Да сора энтта да суюнюп тураса?

Л а у р а

Бусагъатчыкъдамы? Суюмейме, угъай.
Бир жолгъа экеуленни сойген манга
Жарамайды. Сени суюме энди.

Д о н К а р л о с

Санга, Лаура, ненча жыл болады?

Л а у р а

Онсегиз.

Д о н К а р л о с

Сен жаш адамса алыкъа,
Энтта да бир беш-алты жылны жашлай
Турлукъса. Беш-алты жылны жашла
Басынышып турлукъдула тегерекден,
Лакъырда эте, ийнакъ сёзле айта,
Сенден ариу жан туумагъанды дей,
Эркелете, сыйлы саугъачыкъла бере да,
Къубулта, махтай, сени ючюн къырыла,
Бир бирлерин соя, жоя. Алай эте,
Заман кете барыр да, къарамынг онгар,
Кёзлеринг да тереннге кете, жарыжыякъ
Болурса. Ауазынг, ёнюнг да тюрленир,
Дум-къара чачынг да агъарыр, атынг да
Къарт къатын болур. Да о чакъда, сен не
Жырла айтырса о чакъда?

Л а у р а

Мен о чакъдамы?..

О чакъны несин сурайса? Нек деп?
Жокъмуду андан сора айтыр зат?
Келчи, ач терезени. Къарачы жай
Чууакъ кече къалай сабырды. Шош, жылы.
Шаптал, хурма ийис келеди тюзледен.
Ай да кёксюлдюм кёкден толуп къарайды,
Гёзетчи да ауазын узун тартып...
Анда уа – Парижде – кёкню булут басып
Тура эсе да ким биледи, жел сюре,

Сууукъ жауун ура. Андан бизге хайыр,
Хата да бармыды? Айт, Карлос, жаным?
Шо бир ышар, маржа, къаш-баш тьююп
Олтурма да. Хау-хау, ма алай!

Д о н К а р л о с

О, жин кьыз!

Жин кьыз!

Эшик къагъылады.

Д о н Г у а н

Ач, Лаура!

Л а у р а

Кимсе сен? Къайсыса?

Д о н Г у а н

Лаура, менме, ач...

Л а у р а

Сен кимсе?!.. Тоба!..

Эшикни ачады, Д о н Г у а н киреди.

Д о н Г у а н

Кеч ахшы болсун...

Л а у р а

Оу! Дон Гуан...

(Лаура аны боюнуна атылады.

Д о н К а р л о с

Къалай!

Бу Дон Гуанмыды?!

Д о н Г у а н

Лаура, наным!..

(Унна этеди.)

Лаурам, кимди бу уа?

Лаура

Дон Карлос бу уа.

Дон Гуан

Ха! Ма тубешиу десенг! Жумушунга
Хазырма, тамбладан оздурмай!

Дон Карлос

Тамбла

Тюйюл, ма бюгюн, бусагъат!..

Лаура

Дон Карлос,

Къызма! Орамда туююлсюз, чыгъыгъыз
Мындан да...

Дон Карлос

(аны эитмей.)

Да, хайда сора. Къоркъма,
Жанынгда ушайды да къаманг.

Дон Гуан

Да, хо да,

Жанынга ашыкъ эсенг, табу этип да...

Къама уруш этедиле.

Лаура

Ай, кюнюм жарлы! Гуан!..
(Кесин ундурукъгъа атады.)

Дон Карлос жыгъылады.

Дон Гуан

Лаура,

Кётюрюл, тапханды керегин!

Лаура

Оу-оу!

Ёлтюрюп кьойдунг ушайд да! Не хадагъа
Этейим мен энди уа, къара жин! Айт,
Къайры атарыкъма мыллыгын муну?
Бу не палахды башыма: отоуума
Кирип мени?..

Д о н Г у а н

Да алкъа сау эсе да...

Л а у р а

(тёнгерегенге барып къарайды.)

Хоу, бек сау! Шау боллукъ! Къарачы, тюз да
Жюрегин марап ургъанса да, къаны да
Чыкъмай, не тукъум жарады бу, жилян
Ургъанча. Солугъан халы да жокъду –
Бу къалайды?

Д о н Г у а н

Сынжырын юзген парийча,
Тыйдыртмагъан кеси эди кесин.
Излегенин тапханды, не этейик.

Л а у р а

Ай, Дон Гуан, тапсыз болду, тапсыз.
Ёмюрюнг къаугъа бла кетип барады –
Терслигинг а жокъ... Къайдан чыкъдынг
Кесинг да, эрттеденмисе мында?

Д о н Г у а н

Шо бусагъат келе келгенлигимди.
Аны да кишиге кёрюнемей – жашыртын.
Кечилмегенме да мен алкъа.

Л а у р а

Сора

Лаурачыгъынгамы къууулуп келгенсе?
Не уа орамны озуп баргъанынглай,
Лаураны юйюн кёрюп къайтханса, не?
Къыйынды ийнанган санга, о Дон Гуан!

Д о н Г у а н

Угъай, угъай, ийнанмыйсенг, Лаура,

Лепореллогъа сорурса. Шахардан
Чыгъып кетип, бир хаух юйде турама.
Мадритге да тюз сени ючюн келгенме.
(Къызны уппа этеди.)

Лаура

Ах, жаным мени!.. Тохта, ашыкъма... Бу
Ёлюк да былайда туруп ушармы!..
Не мадар мынга?

Дон Гуан

Ай, кьойчу, кьой муну:
Тангны жарытмай чапаннга чулгъарма да,
Жол айырылган жерде атарма.

Лаура

Хо.

Къайда да жан кёрмезча сакъ жюрю.
Иги болду кесинг да аз кечирекчик
Тийишгенинг. Шуёхларынг бары да,
Бери жыйылышып элле. Тюз шёндю
Кетдиле. Игiedi кёрмегенлери сени!

Дон Гуан

Лаура жан, муну уа эрттеденми
Сюесе?

Лаура

Ол деген? Кимни?

Дон Гуан

Бу жатханны?

Лаура

Кёлюнг бламы огъесе ойнапмы
Сандырайса?

Дон Гуан

Хо, жашырма. Айт да кьой,
Ненчасы келип тургъандыла бери
Мен болмаган кезиучюкге?

Лаура

Хауле жан,
Сен да кёзюнгю кётюрмегенсе дейдиле,
Тиширюгъа, уялгъандан.

Дон Гуан

Да хо, артда...

ЮЧЮНЧЮ СУРАТЫ

Камандорну сын ташы

Дон Гуан

Да, игиге болсун: кесим да билмей,
Дон Карлосну да ёлтюрюп, абрек болуп
Букъгъанма да бери, хар кюн сайын
Бу тул къатынчыкъгъа эсим кетип...
Кеси да эслегенчады мени. Къургъакъ
Хапар айта, созуп турдум да... Бюгюн
Ачыкъдан саллыкъма сёзюмю, неден
Башларма ансы? Башлагъан къыйынды да!
«Мындан кёп...» депми башлайым, не «Бийче»
Депми... Хо, къалай болса да, бир сёзчюк
Келлик болур да тилиме, ойламай,
Сюймекликге бир жыр къурап айтхан
Манга төремиди, табарма бир затла.
Келе болур кеси да. Таш командору да
Турады сын къатып, суюгенчигин сакълап.
Кесин а, туура, пелиуан сунарса,
Бу таш суратына, бу имбашларына
Къараб' а. Алауганча сюеледи! Сау
Заманында, антсызма, кесини бу таш
Бурнуна кеси да жеталмаз эди, аякъ
Бурунларына туруп узалгъанда да.
Бош бир алаша бойлу такъыр, факъыр жан
Болуучу эди. Да, хо, харип, турсунчу
Энди былайда ёресине бузлап. Ёлюр
Гёбелек кесин отха атхан кирик
Ата эд да кесин, тапды излегенин.
Атмадымы мыллыгын кеси да къамама.
Ёхтем а бек ёхтем эди, батыр да.
Алай а ташжюрек эди чексиз... Да, ма!
Келеди...

Дона Анна киреди.

Д о н а   А н н а

Биягы тарийкьатчы
Мындады. Саггышыгъызны бѣлджюм.
Кечерсиз.

Д о н   Г у а н

Бийче, менме кечгинлик тилер
Борчлу сизден. Чырмай болурма да,
Жиляргъа да кьоймай баш иегизни
Къабырында да.

Д о н а   А н н а

Дин ахлу, угъай,
Чырмамайсыз, битгенди жилауу.
Сизни кьатыгъызда этген тилегими
Аллах да теркирек эштир. Тилейме,
Сиз да дууада эсгеригиз атын.

Д о н   Г у а н

Сизни бла бирге тилек этерча,
Кимме, Дона Анна! Тийишли тьююлме
Аллай намысха да. Гюняхлы тилим бла
Сени сыйлы тилегинги кьатларча,
Аллай ассылыкъ кьалай этер эдим!
Жаланда туурангдан кьарап турама,
Жууукълашыргъа базынмай, туура.
Сен шош ийилгенде, ол дум-къара чачынг
Акъсыл мермер ташха тюшген чакъда,
Шо бир мѣлек учуп келип кьоннганча
Къабыргъа, кѣрюп турама, кюн сайын да
Сукъланып, сейир этип: ол таш кьалай
Насыплыды деп, шо аллай мѣлекни
Исси жилимугъу тамгъан, жюрек
Оту да жылытхан сууукъ мермер ташха...

Д о н а   А н н а

Къужур сѣзле айтасыз, дин ахлу!

Д о н   Г у а н

Бийче?

Д о н а   А н н а

Манга... Сиз унутхан этесиз.

Д о н Г у а н

Не затны?

Бир ырбынчы, абрек болгъанымымы
Унутама? Неда гюняхлы жазыкъ жан,
Аз да чуууму чыгъармай турургъа
Керегимими?

Д о н а А н н а

Мен а ангыламай...

Дин ахлу сунуп...

Д о н Г у а н

Барын да бек тап, бек тап
Ангылайса!

Д о н а А н н а

Не затны?

Д о н Г у а н
(Тобукъланады.)

Тобукъланып

Тилек этген тарийкьатчы туююл –
Факъыр жан болгъанын.

Д о н а А н н а

Ой, тоба! тоба!
Туругъуз ёрге, сиз кимсиз, не адамсыз?

Д о н Г у а н

Жазыкъ адамма, эриусюз къалгъан,
Сюймеклик жойгъан бир насыпсыз жан.

Д о н а А н н а

Ой, тоба, тоба, Аллах, не палахды бу?
Мында, бу къабырны туурасында
Сиз не загла айтасыз?!.. Кетигиз мындан.

Д о н Г у а н

Дона Анна, этме аллайла!

Д о н а   А н н а

Да не
Сунар да, тыш адам кирип келсе?..

Д о н   Г у а н

Эшик
Этилипди, кьоркьма. Бир азчыкь.

Д о н а   А н н а

Айт, не?
Не керекди, не?

Д о н   Г у а н

Ажал керекди жаныма!
Тюз былайда ёлюп кьалсам сюеме.
Ёлюгом да былайда асыралса.
Сени адамынгы сыйлы кьабырыны
Кьатында угъай – шо арлагьыракьда –
Анда, босагьада, сен кёз жашла тёге
Бу кьабыргьа келген чакьда шо этегинг бла
Азчыкь тийип ётген, не аягьынг бла
Сансыз басып кетген бир таш болуп
Кьалсам сюеме.

Д о н   Г у а н

Акьылдан шашхан жан!

Д о н   Г у а н

Акьылдан шашхан а, Донна Анна,
Телилик шартымыды? Тели болгъан
Болсам эд жашауну сайлар эдим.
Таза суймеклигим бла сени
Жюрегинге балхам болур умут эте
Жашар эдим. Тели болгъан болсам,
Кече сайын терезенги сакълап
Турур эдим, тангнга дери санга
Жырла айта, тюшлеринге кире.
Ёнге бугъупму айланьр эдим
Былай, кёз туурангда шо бир кёрюнмей,
Тели болгъан болсам, былай кюйюпмю
Жюрюрюк эдим ташаланы?..

Д о н а А н н а

Бумуду

Таша жюригенинг?

Д о н Г у а н

Донна Анна, шо былай
Тюбеп кьалдым да ансы, ёмюрде да
Ачалмаз эдим бу шургулу, ачы да
Тасхамы, жюригими сырын санга,
Ийнан.

Д о н а А н н а

Да, эргтеденмисе былай а?

Д о н Г у а н

Эргтесин, кечин да айталмам, алай а
Шо сени кёрген такъыйкьадан башлап,
Билгенме жашауну да багъасын,
Насып деген да не зат болгъанын.

Д о н а А н н а

Ой, кет, кюнюм, – сен кьоркьуулу адамса.

Д о н Г у а н

Нем бла?

Д о н а А н н а

Санга тынгыларгъа кьоркьама.

Д о н Г у а н

Сора аузумдан бир сёз да чыгъармам.
Жаланда шо сени бирчик къарап
Кёргенчигин да кесине уллу насып
Сунуп тургъан жанны кери кыстама.
Мен жазыкъ андан уллу умут да, зат да
Излемем, шо бу къарап кёрген такъыйкьама,
Тилейме, кьызгъанмазынги менден.
Турурма, не этерикме: термиле айлан деп
Берилген эсе жашау манга.

Д о н а   А н н а

Тилейме,
Кетигиз, бу аллай жер туйюлдо –
Асылсыз сёзле айтырча, лакъырда
Этерча. Хурметинг алай терен эсе манга,
Тамбла юйге келирсе да – бир жан
Кёрмезча, кечирек – кьонакъ этерме.
Баш бауруз кьалгъанымлы, шо эр киши
Кёзюне кьарамагъанма.

Д о н   Г у а н

Хо, жаным!
Аллахдан алай кьууан, мёлек тиширыу
Донна Анна, бюгюн мен насыпсызны
Къалай кьууандырдынг эсе.

Д о н а   А н н а

Бар энди.

Д о н   Г у а н

Шо энгта бир кесек...

Д о н а   А н н а

Да сора кетейим
Кесим. Тилек да келмейди эсеме,
Башым хайран болгъанд да, кьулагъым
Эртте унутхан сёзле бла тыйдынг да.
Да хо, келирсе тамбла, кьонакъ этерме.

Д о н   Г у а н

Энгта ийнаналмайын турама да,
Насып зауугъуна баталмай жүрегим!
Сора тамбла сени кёрлюкмеми,
Былайда урлап кёргенча болмай?!

Д о н а   А н н а

Хо, тамбла. Атынг къалайды, жигит?

Д о н   Г у а н

Диего де Кальвадома.

Д о н а   А н н а

Сау кьал, Диего.

(Кетеди.)

Д о н   Г у а н

Лепорелло!

Л е п о р е л л о киреди.

Л е п о р е л л о

Не жумуш бар, бийим?

Д о н   Г у а н

Лепорелло, жаным, кьаллай насыплы
Адамма мен, сен бир билсенг эди!..
«Тамбла... бир жан кёрмезча... кечирек...»
Лепорелло, жаным, тамбла – хазырлан...
Сабийча кьууанама!

Л е п о р е л л о

Дона Анначыкъ

Санга сёлеширгеми унады?
Не бир-эки ариу сёзчюк айтды болур?
Не бир алгышмы эталдынг анга?

Д о н   Г у а н

Угъай, угъай, биллилмагъанса, Лепорелло!
Тамбла мени бла тубеширге дегенди!
Кечирек... бир жан кёрмезча...

Л е п о р е л л о

Хо?! Кертими?

Ма алайсыз сиз, башсыз кьатынланы
Бары да!

Д о н   Г у а н

Ма насып десенг, насып!
Туура, кьычырып жырларыгъым келеди!
Саулай да дунияны кьучакъларым!..

Л е п о р е л л о

Командору уа не айтыр экен? Эри?

Д о н Г у а н

Да не айтыр экен! Бу зарланып
Къыйнармы дейсе? Сау кезиуонде
Эссиз киши туйюл эд. Ёлгенли уа
Тынчайгъан болур бютюн.

Л е п о р е л л о

Ай, не хазна!

Къарачы сынына.

Д о н Г у а н

Къарайма, сора не?

Л е п о р е л л о

Кёремисе, санга къарап, кесин кючден
Тыйып тургъанча сюелген камандорну?

Д о н Г у а н

Бар да, айтчы, Лепорелло: тамбла
Манга келсинчи бир, манга угъай –
Дона Аннагъа.

Л е п о р е л л о

Сынны уа не ючюн
Чакъыраса къонакъгъа? Неге ушайды
Ол а?

Д о н Г у а н

Кенгешге чакъырмай ушайма да.
Бар, айт, келсинчи табла Дона Аннагъа,
Ашхам къарангысы бла, кечирек.
Эшик къалаууру болуп турурча.

Л е п о р е л л о

Тапханса хыликкя этер адам. Эс жый!

Д о н Г у а н

Чакъыр дедим ушайд да!

Л е п о р е л л о

Къалай?..

Д о н Г у а н

Ма алай!..

Л е п о р е л л о

(Сынны аллына барып.)

О сыйлы командорну сыны, кечерсе,
Сен ариу да, тауушлукъ да эсгерме,
Бу мени бийим, бу Дон Гуан сени
Тамбла адам кёрмезча, кечирек...
Ой, тоба, тоба! Аллах, кеч, айталмайма,
Къоркъгъан этеме!..

Д о н Г у а н

Ётсюз! Тохта сени уа!..

Л е п о р е л л о

Жаным, командор, табу, тилейме, кеч...
Тамбла кече юдегинге бу Дон Гуан
Келген чакъда эшик къалаууру
Болсанг эд деп, бийим тилейди.

Эсгерме, охо, келирме дегенча,
башын кымылдатады.

Л е п о р е л л о

Ой!

Д о н Г у а н

Не болду?

Л е п о р е л л о

Ой, ой! ой!.. Ой, ёлдюм, ёлдюм!..

Д о н Г у а н

Не от тюшгенди къойнунга?

Л е п о р е л л о

(башы бла кёргюзте)

Бу сын таш... Ой!

Д о н Г у а н

Не баш уругъа кьалдынг?

Л е п о р е л л о

Буду баш ургъан!..

Д о н Г у а н

Сант этме!

Л е п о р е л л о

Барчы бир... Кесинг

Д о н Г у а н

Тохта сени уа!

(Эсгермеге.)

Эй, командор, эштдингми, тамбла кече,
Мен кьатынчыгъанг бла тюбешгенде,
Эшик кьалаууру болурса, хому?

Эсгерме энтта башын кьымылдатады.

Ой, анам!

Л е п о р е л л о

Ыхы? Айтыем да...

Д о н Г у а н

Кетдик!..

ТЁРТЮНЧЮ СУРАТ

Дона Аннаны юйю.

Д о н Г у а н бла Д о н а А н н а

Д о н а А н н а

Дон Диего, мен кьонакъ этдим сени,
Алай а хапарым артыкъ кьууанч кюйлю
Болмаз: мен бир башсыз тиширыу, кьарасы
Тешилмей, жаз башы кюннге ушаш,

Кёз жашын ышаргъаны къатыш ашай
Тургъан, эрикдирип кьоярма деп кьоркъама.
Нек тынгылайса, айт бир сёз?

Д о н Г у а н

Да тынгылап
Тынгылап къана турама зауукъдан,
Ол тангкёрдю, ол нюр, ол хур мёлек
Дона Анна бла кесим жангыз къалып.
Анда – сууукъ къабырлада ол таш
Суратха тобукъланып тургъанындача
Болмай, былайда кёреме да кесин.

Д о н а А н н а

Дон Диего, ёлгеннге да кыймаймыд
Кёзюнг мени? Эрим къабырындадамы
Танчайтмайды сени?

Д о н Г у а н

Кыймазча не сылтау.
Жанынг сайлап баргъан адамынга.

Д о н а А н н а

Дон Альварны сайлаб а бармагъанем.
Анам харип берген эди: биз – жарлыракъ,
Ол бай жашай эди да.

Д о н Г у а н

Насыплы кеси!
Хаух мюлкюн аякъ тюпге атханды да,
Мёлек бла жаннет зауугъуна батханды!
Ай, анассыны, шо алгъаракъ билсем
Эди, бу бий сыйым да, кьолайым да,
Нем да – бир сени ючюн деп, жанымы
Къурман этер эдим. Къорунг болуп,
Къулунг болуп, чабып жүрюр эдим,
Жумушунга. Сени кьуандырыр ючюн,
Жанынг нени кюсегенин да алгъадан
Билип турур эдим, жашауунгу уа
Жомакъгъа, жьргъа бурур эдим да.
Ай, не медет! – Къадар буюрмады!

Д о н а А н н а

Диего, ой, тохтачы, башыма
Палах ала турама: аллай сёзлеге
Тынгылагъан эри ёлген тиширыугъа
Гюняхды. Эрини къабырына да
Кертилей къалса керекди ол. Диего,
Сен бир билсенг эди Дон Альвар
Мени къалай сие эди! Хо бир да,
Мен ёлюп, кеси къалгъан болса, харип,
Аман чакъырмагъа эди тиширыуну
Бир бош къонакъ этип да юйюне.
Бу эр бла къатын деген затха
Къаты эди, жазыкъ.

Д о н Г у а н

Къыйнайса жанымы,
Сагъына тураса да бу эринги.
Термитме быллай бир, тилейме, Анна,
Тийишли эсем да мен термилирге.

Д о н а А н н а

Сенде уа не терслик бар термилирча?
Некях бла, гюнях бла да жокъ
Байланнганынг, алай тюйюлмюдю?
Мени суйген эсенг а, Аллахдан,
Менден да не айып санга?

Д о н Г у а н

Айыпмы?
Сени аллынгдамы? Эй, Аллах, сен кеч!

Д о н а А н н а

Да, не аманлыкъ этгенсе сен манга,
Алай ажым этерча? Кючсюнюрча?
Мен билмеген зат бар эсе – билдир!

Д о н Г у а н

Угъай! Угъай! Айтырча зат болса
АЭди уа!..

Д о н а А н н а

Ангыламайма, Диего,
Мени аллымда бир терслигингми барды?
Айт, тартынма.

Д о н Г у а н

Айталлыкъ тьююлме,
Къысма.

Д о н а А н н а

Ма сейир! Айтдырмай къоярыкъ
Тьююлме, айт, Диего.

Д о н Г у а н

Къысма, жаным.

Д о н а А н н а

А-а! Мени жаным кюсегенни алаймы
Толтурлукъса сора, не? Къулунг болуп,
Чабып жюрюр эдим жумушунга деп?
Неди ол жырлагъанынг а сора, ы?
Диего, ёпкелейме, айт, мени аллымда
Не терслигинг барын?

Д о н Г у а н

Да, базынмайма.
Мени кёрюп болмазса деп къоркъама.

Д о н а А н н а

Угъай, угъай. Алай этмем, кечеме
Алгъадан. Жаланда билирге сюеме...

Д о н Г у а н

Билирча зат болса уа! Жанынга
Жарамагъан ачы хапар керекмиди
Санга, жюрегинги жапсармазлыкъ?

Д о н а А н н а

Аллай бир бу не ачы хапарды? Нек
Къыйнайса быллай бир. Биз бир бирни
Танымагъанбыз бу жолгъа дери,
Айт, сора, излесенг да, не аманлыкъ
Эталыр эдинг манга? Къалай бла?
Шо бир деп бир жауум окъун
Болгъанды деп да билмейме, не ол жокъ.
Жаланда эрими жойгъан. Жаланда ол.

Д о н Г у а н

(кеси кесине)

Бусагъат ачыкъ болады иш!

Бир айт,
Ол насыпсыз Дон Гуанны таныймыса?

Д о н а А н н а

Угъай. Арталда кәрмегенме.

Д о н Г у а н

Жюрекде
Дертинг сууумагъанды да анга?

Д о н а А н н а

Жаланда
Намыс ючюн деп болмаса... Сёзню
Башха жары буруп кьутулургъа
Кюешме сен, Диего.

Д о н Г у а н

Аллынга
Ол Дон Гуан чыгъап кьалгъан болса,
Сен не этеренг?

Д о н а А н н а

Ол харам кьаннымы,
Къамамы урурем да жюрегине!

Д о н Г у а н

Къаманг кьайдады, Дона Анна? Ма
Кёкюрегим...

Д о н а А н н а

Диего! Неди бу этгенинг?

Д о н Г у а н

Тюйюлме мен Диего, мен Гуанма.

Д о н а   А н н а

Оу кюнюм! Угъай, тюйюлсе сен Гуан...
Ийнанмайма.

Д о н   Г у а н

Мен Дон Гуанма.

Д о н а   А н н а

Ётюрюк

Айтаса.

Д о н   Г у а н

Менме ёлтюрген сени эринги,
Сокъураннган жерим да жокъду, нек
Этдим алай деп.

Д о н а   А н н а

Не загла эштеме!
Оу, не кюннге кьалгъанды къыйынлы
Башым! Кертимиди бу айтханынг?..

Д о н   Г у а н

Кертиди, хау. Мен Дон Гуанма, эринги
Жойгъан, сени башсыз кьойгъан.
Сени суйюп ёле тургъан да...

Д о н а   А н н а
(жыгъыла туруп.)

Оу, оу-оу!
Оу болгъан башым, къайдама? Ах кюнюм...

Д о н   Г у а н

Аллах, сен сакъла! О не болду мынга?
Дона Анна, не болуп кьалды санга?
Кётюрюлчю, турчу, жыйчы эсинги,
Ашчы, ач кёзлеринги, сени кьулунг,
Диегонг аллынгда тобукъланып
Турады, тур, уянчы...

Д о н а А н н а

Тийме, кьой мени!

(Къарыусуз ауаз бла.)

Да сен а бек уллу жаумса да,
Эрими жойгъан, жашаууму да кюл...
Кёмюр этип кьойгъан...

Д о н Г у а н

Аллах суююп

Жаратхан жан, не бла, къалай десенг да,
Тёлейим терслигими, жаланда айт,
Буюр, бу аллынгда тёнгереген кьулгъа:
Ёл десенг – ёллюкдю, жашасын десенг да,
Бир сени ючюн жашар...

Д о н а А н н а

Ол Дон Гуан деген...

Д о н Г у а н

Бир мурдарны юсюнден айтханча
Айта болур элле мени юсюмден санга.
Ы, Дона Анна? Эл аузу – элек десем да,
Болур бир зат анда да, жанындан тоюп,
Айланнганны гюняхлары да аз болмаз.

Алай сени кёрген сагъатымдан бери
Мен жангыдан туугъанма дунягъа,
Сени суююп – игиликни суюгенме,
Къалтырай тургъан тобукъланы
Аны аллында да биринчи кере иеме.

Д о н а А н н а

Ариу тиллиди Дон Гуан, билеме.
Ийманы-дини да болмагъан, бир хаулеге
Санайдыла сени. Устады хыйлагъа,
Саякъды, ибилисди дейдиле. Да ненча
Насыпсыз тиширыуну бузгъан болурса
Жашауун?

Д о н Г у а н

Да, бу жолгъа дери, ийнан,
Жангыз бирин да суюмегенме.

Д о н а А н н а

Да сора

Ийнаныпмы кьалайым: Дон Гуанны
Ма менме биринчи суймеклиги деп,
Алдамай, насыплы да этерикди деп?

Д о н Г у а н

Алдаргъа суйсем, айтыр эдимми да,
Женгдирир эдимми да сен эштирге да
Суймеген атны ачар эдимми тасхасын?
Къайда кёре се оюмлукъ, хыйла мында?

Д о н а А н н а

Да ким биле сизни? – Къалай келгенсе
Базынып бери да? Танырла, таныб' а,
Ёлтюрмей кьоймазла деп кьоркъмай?

Д о н Г у а н

Неди да ёлюм деген сени шо бир
Кёрюр ючюн жанын аямазлыкъ къулгъа?

Д о н а А н н а

Кесинги эслетмей а мындан къалай
Чыгъарса, кыйынлы сен?

Д о н Г у а н

(аны кьолларын уппа эте.)

Донна Анна,

Дагъыда сен мангамы тынгысызса?
Жокъду да чууакъ жюрегингде дертинг?

Д о н а А н н а

Ай, кюнюм, сени кёрюп болмаз кюч
Табалсам эди жюрегимде! Болсада
Бар, айырылыр заман жетди бизге.

Д о н Г у а н

Да энди къачан кёралырма да сени?

Д о н а   А н н а

Аны уа билмейме. Чыгъар бир кюн.

Д о н   Г у а н

Тамбла, хому?

Д о н а   А н н а

Да къайда?

Д о н   Г у а н

Мында.

Д о н а   А н н а

Ах, Дон Гуан, нечик халалжюреке мен.

Д о н   Г у а н

Кечгенинге да бир уппа белгичикни да...

Д о н а   А н н а

Кечди, бар.

Д о н   Г у а н

Бирчик, къургъакъ, жарашыулу...

Д о н а   А н н а

Тутханын бошламагъан зат! Ма...бирчик.
Кимди эшикни къакъгъан да? Букъ ары.

Д о н   Г у а н

Хайда, жаным, тамбла кёрюшюрбюз.
(Кетеди, жангъдан чабыт ызына къайтады.)
А!..

Д о н а   А н н а

Не болгъады? Оу!..

К о м а н д о р н у   э с г е р м е с и   к и р е д и .
Д о н а   А н н а   ж ы г ы л а д ы .

Эсгерме

Чакьыргъанса да,
Келгенме.

Дон Гуан

Эй Аллах! О Дона Анна!

Эсгерме

Къой аны. Битгенди иш. Да, къалтырай
Тура болурса дейме, Дон Гуан?

Дон Гуан

Чакьыртхан да мен этип, къалтырагъан да
Менмеми? Угъай! Келгенинге ыразыма.

Эсгерме

Сора узатсанг а къолунгу.

Дон Гуан

Да ма...

Охо, къаты къысады таш къолунг а!
Неди бу этгенинг? Тохтачы... Эй, бошла...
Жибер, ёлеме, ой, битдим... о Дона Анна!

Эсгерме да, Дон Гуан да
жер къарынына ташаядыла.

Абдуллах БЕГИЙ УЛУ кёчюргенди

КЪАЙСЫН ТУУГЪАНЛЫ - 95 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Къулийланы Къайсынны эстетика кёз къарамыны юсюнден. <i>Статья</i>	2
ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Эсибизде тураса, саулагъа кюч бере. <i>Эсгеруле</i>	36
Къайсынны письмосу.	99
КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН. Индира Гандиге реквием. <i>Назму</i>	100
ХАБИБУЛЛО РАДЖАБОВ. Распространение персидской литературы в России: история и современность. <i>Иранда этилген докладладан</i>	104
КАДИР ШОКУЕВ. Услышать бы нам твое слово... Философские контуры художественного мышления Кайсына Кулиева. <i>Статьяла</i>	113
ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Сейирсиндиртме сёзлюк. <i>Ангылатмала</i>	120

ЮБИЛЕЙЛЕ

САРБАШЛАНЫ АЛЕНА. Жашауу, иши да кёзбаусуз эдиле. <i>Статья</i>	176
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Сабыр сёзлю да, фахмулу да Пётр. Китап - хар заманда ышаннгылы негерингди. <i>Статьяла</i>	179
БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ, ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Жырыбыз ийманы болгъан. <i>Статья</i>	184

МИЛЛЕТИБИЗНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

МАХИЙЛАНЫ АЗИЗА. Баладан кѳуанмакѳлыкѳ уллу насыпды.
Статья 190

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. Россейни ахшы адамларындан бири.
Статья 193

«БАЛКАРИЯ» – ИСПАНИЯДА

ХОЛАЛАНЫ МАРЗИЯТ. «Балкариягѳа» Европа кѳарс ургѳанды.
Статья 197

САХНА

А. С. ПУШКИН. Таш кѳонакѳ. *Пьеса* 202

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (165)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители

Государственный комитет КБР по средствам массовой информации,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батитова*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 09. 12. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1600 экз. Заказ № 218. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на
ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланн-
ган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*